

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FİNANSAL EKONOMİ ANABİLİM DALI

**TÜRKİYE İÇİN TURİZM TALEP DENKLEMİNİN TAHMİNİ:
EKONOMİK, SOSYAL VE SİYASAL ETKENLER**

Yüksek Lisans Tezi

ONUR BAYRAM

İZMİR-2018

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FİNANSAL EKONOMİ ANABİLİM DALI

**TÜRKİYE İÇİN TURİZM TALEP DENKLEMİNİN TAHMİNİ:
EKONOMİK, SOSYAL VE SİYASAL ETKENLER**

Yüksek Lisans Tezi

ONUR BAYRAM

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ ABDURRAHMAN KORKMAZ

YEMİN BELGESİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Türkiye için Turizm Talep Denklemine Tahmini: Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Etkenler” adlı çalışmamın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../...

Onur BAYRAM

TS EN ISO
9001:2015

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TEZ SINAVI TUTANAK FORMU

Dok. No: FR/604/21

İlk Yayın Tar.: 03.10.2017

Rev. No/Tar.: 00/..

Sayfa 1 / 1

GÖNDEREN : Finansal Ekonomi Anabilim Dalı Başkanlığı
GÖNDERİLEN : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalımız Yüksek Lisans Programı öğrencisi Onur BAYRAM ile ilgili Tez Sınav Tutanağı aşağıdadır.

Tarih: Finansal Ekonomi Anabilim Dalı Başkanı
Sayı :

Dr. Öğr. Üyesi Özhan TURAN

SINAV TUTANAĞI

Tez Sınav Jürimiz tarafından incelenen Türkiye için Turizm Talep Denkleminin Tahmini: Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Etkenler başlıklı yüksek lisans tezi ile ilgili olarak jürimiz 06.07.2018 tarihinde toplanmış ve adı geçen öğrenciyi Tez Sınavına tabi tutmuştur. Sınav sonucunda adayın tezi hakkında **OYÇOKLUĞU/OYBİRLİĞİ** ile aşağıdaki karar verilmiştir.

KABUL

Kabul Edilen Yüksek Lisans tezi:

- i) Bilime yenilik getirmiştir
- ii) Yeni bir bilimsel yöntem geliştirmiştir
- iii) Bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulamıştır
- iv) Uygulama yapmıştır (sadece Yüksek Lisansta geçerlidir)

RED

DÜZELTME *

Tez Sınav Jürisi	Unvanı ve Adı Soyadı
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman KORKMAZ <i>Abdurrahman Korkmaz</i>
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Erhan BİLMAN <i>Mustafa Erhan Bilman</i>
Üye	Doç. Dr. Ferhat TOPBAŞ <i>Ferhat Topbaş</i>
Üye	
Üye	

Eki : Tez Değerlendirme Formu (Her bir jüri için).

* Tez sınavında düzeltme kararı verilmesi halinde jüri tarafından öngörülen düzeltmelere ilişkin bir jüri raporu eklenmelidir. Düzeltmeler için Ek süre her defasında en fazla yüksek lisans öğrencileri için 3 ay, doktora öğrencileri için 6 aydır.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

TÜRKİYE İÇİN TURİZM TALEP DENKLEMİNİN TAHMİNİ: EKONOMİK, SOSYAL VE SİYASAL ETKENLER

Onur BAYRAM

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Finansal Ekonomi Anabilim Dalı

Turizm sektörü, günümüzde Türkiye dahil birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede önemli bir yere sahiptir. Dünya’da en hızlı gelişen sektörlerden biri olmanın dışında, yarattığı gelir akımları, sağladığı istihdam olanakları ve döviz getirici rolü gibi çok sayıda özelliği bünyesinde barındırmaktadır. 1980’li yıllarla birlikte başlayan serbestleşme süreciyle beraber hızlı bir gelişim gösteren Türk turizm sektörü, son yıllarda da önemli bir ivme yakalamış ve Türkiye’yi en önemli turizm destinasyonlarından birisi haline getirmiştir. Turizm sektörünün artan önemiyle birlikte turizm araştırmalarında da ciddi bir artış yaşanmış fakat bu araştırmalarda turistlerin sosyodemografik karakteristikleri genellikle ihmal edilmiştir.

Bu çalışmada, 2006-2017 yıllarını kapsayan yıllık veriler kullanılarak, seçilmiş 24 ülkeden Türkiye’ye yönelik turizm talep denklemi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda, turistlerin gelir düzeyleri, eğitim seviyeleri, yaş grupları ve geliş amaçları gibi sosyodemografik özellikleri kullanılmıştır. Çalışma kapsamında, turistlerin sahip oldukları sosyodemografik özelliklerin, turizm talebi üzerindeki etkileri Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV (Least Squares Dummy Variable) tahmincisi yardımıyla belirlenmeye çalışılmış ve elde edilen sonuçlara ilişkin gerekli çıkarımlar ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Turizm Talebi, Panel Veri Analizi, Nickell Yanlılığı, Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Tahmincisi

ABSTRACT

Master's Thesis

ESTIMATION OF TOURISM DEMAND EQUATION FOR TURKEY: ECONOMIC, SOCIAL AND POLITICAL FACTORS

Onur BAYRAM

İzmir Kâtip Çelebi University

Graduate School of Social Sciences

Department of Financial Economics Program

Tourism sector, nowadays, has had an important position in many developed and developing countries, including Turkey. Apart from being one of the fastest growing sectors in the world, it has many features such as revenue flows, providing employment opportunities and role of earning exchange. Showing rapid development along with liberalization process starting in 1980s, Turkish tourism sector has gained significant acceleration in recent years and this has made Turkey one of the most important tourism destinations. With the increase in the importance along the tourism sector, there has also been a significant increase in tourism researches, but in these researches sociodemographic characteristics of the tourists have often been omitted.

This study attempts to reveal the tourism demand equation for Turkey from selected 24 countries based on annual data covering 2006-2017. For this purpose, sociodemographic features of tourists such as income level, education level, age group and purpose of travel are used. Within this framework, effects of the tourists' sociodemographic features on tourism demand are tried to determine by means of Bias Corrected LSDV (Least Squares Dummy Variable) estimator and relevant inferences for tourism policies are put forward.

Keywords: Tourism Demand, Panel Data Analysis, Nickell Bias, Bias Corrected LSDV Estimator

İÇİNDEKİLER

YEMİN BELGESİ.....	II
TEZ SINAV TUTANAĞI.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLO LİSTESİ.....	X
ŞEKİL LİSTESİ.....	XI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XIII
ÖNSÖZ.....	XVI
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE TURİZM TALEBİ

1.1 Turizm Kavramı.....	4
1.2 Turizmin Etkileri.....	7
1.2.1 Turizmin Ekonomik Etkileri.....	7
1.2.1.1 Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkileri.....	8
1.2.1.2 Gelir Yaratıcı Etkileri.....	8
1.2.1.3 İstihdam Üzerindeki Etkileri.....	8
1.2.1.4 Yatırımlar Üzerindeki Etkileri.....	9
1.2.1.5 Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri.....	9
1.2.1.6 Diğer Sektörler Üzerindeki Etkileri.....	10
1.2.2 Turizmin Sosyokültürel Etkileri.....	10
1.2.3 Turizmin Çevresel Etkileri.....	12
1.2.4 Turizmin Siyasi Etkileri.....	12
1.3 Turizmin Karakteristik Özellikleri.....	13
1.4 Turizm Talebi.....	15

1.4.1 Turizm Talebinin Ölçüsü.....	16
1.4.1.1 Turist Sayısı.....	17
1.4.1.2 Turizm Harcamaları.....	18
1.4.1.3 Kalış Süresi.....	18
1.4.2 Turizm Talebini Etkileyen Faktörler.....	18
1.4.2.1 Ekonomik Faktörler.....	19
1.4.2.1.1 Gelir Düzeyi.....	19
1.4.2.1.2 Nispi Turizm Fiyatı.....	21
1.4.2.1.3 Ulaşım Maliyetleri.....	23
1.4.2.1.4 Alternatif Ülkelerdeki Fiyat Seviyesi.....	24
1.4.2.1.5 Arz Kapasitesi.....	25
1.4.2.1.6 Tanıtım Harcamaları.....	25
1.4.2.2 Sosyal Faktörler.....	26
1.4.2.2.1 Yaş.....	27
1.4.2.2.2 Meslek.....	27
1.4.2.2.3 Eğitim Düzeyi ve Kültür.....	28
1.4.2.2.4 Kentleşme Düzeyi.....	29
1.4.2.3 Siyasal Faktörler.....	30
1.4.2.3.1 Terörizm.....	30
1.4.2.3.2 Siyasal İstikrarsızlık.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TURİZM SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

2.1 Birinci Dönem.....	36
2.1.1 1963-1972 Döneminde Turizm Sektörünün Gelişimi.....	37
2.1.2 1973-1982 Döneminde Turizm Sektörünün Gelişimi.....	38
2.2 Serbestleşme Dönemi.....	40
2.2.1 1983-1992 Döneminde Turizm Sektörünün Gelişimi.....	40
2.2.2 1993-2002 Döneminde Turizm Sektörünün Gelişimi.....	42

2.2.3 2003-2017 Döneminde Turizm Sektörünün Gelişimi.....	44
2.3 Türkiye’de Turizm Sektörünün Gelişiminin Genel Değerlendirilmesi.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİTERATÜR İNCELEMESİ

3.1 Literatür Özeti.....	50
3.1.1 Küresel Literatür.....	50
3.1.2 Yerel Literatür.....	60

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MODEL, YÖNTEM VE VERİ SETİ

4.1 Model.....	60
4.2 Yöntem.....	66
4.2.1 Panel Veri Analizi Yöntemi.....	67
4.2.1.1 Havuzlanabilir Regresyon Modeli.....	68
4.2.1.2 Sabit Etkiler Modeli.....	68
4.2.1.3 Rassal Etkiler Modeli.....	70
4.2.2 Tanısal Testler.....	75
4.3 Veri Seti.....	79
4.3.1 Bağımlı Değişkenler.....	79
4.3.2 Açıklayıcı Değişkenler.....	82

BEŞİNCİ BÖLÜM

AMPİRİK BULGULAR

5.1 Statik Model Bulguları.....	84
5.1.1 Genel Turist Profili İçin Sabit Etkiler Tahmin Sonuçları.....	88
5.1.2 Turistlerin Gelir Düzeylerine Göre Turizm Talep Denklemlerinin Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları.....	89
5.1.3 Turistlerin Yaş Gruplarına Göre Turizm Talep Denklemlerinin Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları.....	89
5.1.4 Turistlerin Eğitim Düzeylerine Göre Turizm Talep Denklemlerinin Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları.....	90

5.1.5 Turistlerin Geliş Amaçlarına Göre Turizm Talep Denklemlerinin Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları.....	91
5.1.6 Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçlarının Genel Değerlendirmesi.....	91
5.2 Dinamik Model Bulguları.....	92
5.2.1 Genel Turist Profili İçin Turizm Talep Denkleminin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçları.....	95
5.2.2 Turistlerin Gelir Düzeylerine Göre Turizm Talep Denkleminin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçları.....	95
5.2.3 Turistlerin Yaş Gruplarına Göre Turizm Talep Denkleminin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçları.....	96
5.2.4 Turistlerin Eğitim Düzeylerine Turizm Talep Denkleminin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçları.....	97
5.2.5 Turistlerin Geliş Amaçlarına Turizm Talep Denkleminin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçları.....	97
5.2.6 Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçlarının Genel Değerlendirmesi.....	98
SONUÇ.....	105
KAYNAKLAR.....	108
EKLER.....	125
ÖZGEÇMİŞ.....	136

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Kullanılan Turizm Talep Ölçüleri.....	17
Tablo 2: Ortalama Gelir Esneklikleri.....	21
Tablo 3: Ortalama Nispi Fiyat Esneklikleri.....	23
Tablo 4: 2006-2017 Yıllarında Türkiye'ye Gelen Toplam Yabancı Ziyaretçiler.....	80
Tablo 5: Bağımlı Değişkenlere Ait Tanımlar.....	81
Tablo 6: Bağımlı Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler.....	81
Tablo 7: Açıklayıcı Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler.....	83
Tablo 8: Statik Modele İlişkin LM, LR ve Hausman Testi Sonuçları.....	84
Tablo 9: Statik Modele İlişkin Pesaran CD Testi Sonuçları.....	85
Tablo 10: Statik Modele İlişkin Değişen Varyans Testi Sonuçları.....	86
Tablo 11: Statik Modele İlişkin Otokorelasyon Testi Sonuçları.....	87
Tablo 12: Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları.....	88
Tablo 13: Dinamik Modele İlişkin Otokorelasyon Testi Sonuçları.....	93
Tablo 14: Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçları.....	94
Tablo 15: Türkiye'ye Yönelik Turizm Talebini İnceleyen Çalışmalar.....	127
Tablo 16: Bağımlı Değişkenler için CIPS Birim Kök Testi Sonuçları.....	132
Tablo 17: Açıklayıcı Değişkenler için CIPS Birim Kök Testi Sonuçları.....	133
Tablo 18: Durağan Serilerle Elde Edilen Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları...	134
Tablo 19: Gecikmeli Bağımlı Değişkenlere İlişkin Katsayıların Karşılaştırılması...	135
Tablo 20: Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modelinin Anderson-Hsiao Tahmincisi İlk Aşama Sonuçları.....	136

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Turizmin Sosyokültürel Etkileri.....	11
Şekil 2: 1963-1972 Döneminde Türkiye'nin Turizm Gelirleri ve Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı.....	37
Şekil 3: 1973-1982 Döneminde Türkiye'nin Turizm Gelirleri ve Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı.....	39
Şekil 4: 1983-1992 Döneminde Türkiye'nin Turizm Gelirleri ve Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı.....	41
Şekil 5: 1993-2002 Döneminde Türkiye'nin Turizm Gelirleri ve Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı.....	43
Şekil 6: 2003-2017 Döneminde Türkiye'nin Turizm Gelirleri ve Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı.....	45
Şekil 7: 1963-2017 Döneminde Türkiye'nin Turizm Gelirleri ve Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı.....	47
Şekil 8: 1963-2017 Döneminde Turist Başına Elde Edilen Turizm Gelirleri.....	48
Şekil 9: 1963-2017 Döneminde Turizm Gelirlerinin İhracat ve GSMH İçindeki Payı.....	48
Şekil 10: Turistlerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre Gecikmeli Değer Katsayıları.....	99
Şekil 11: Turistlerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre Uzun Dönem Gelir Esneklikleri.....	100
Şekil 12: Turistlerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre Uzun Dönem Ulaşım Maliyeti Esneklikleri.....	101
Şekil 13: Turistlerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre Uzun Dönem Nispi Fiyat Esneklikleri.....	103
Şekil 14: Turistlerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre Uzun Dönem İkame Fiyat Esneklikleri.....	103
Şekil 15: Turistlerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre Uzun Dönem Terörizm Değişkeni Katsayıları.....	104

Şekil 16: 2006-2017 Yıllarında Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçilerin Yıllara ve Ülkelere Göre Dağılımı.....130

KISALTMALAR LİSTESİ

AB:	Avrupa Birliği
ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
ARDL:	Autoregressive Distributed Lag (Gecikmesi Dağıtılmış Ardışık Bağlanım)
ARIMA:	Autoregressive Integrated Moving Average (Ardışık Bağlanımlı Bütünleşik Hareketli Ortalama)
ARMAX:	Autoregressive Moving Average with Exogenous Inputs (Dışsal Girdili Ardışık Bağlanımlı Hareketli Ortalama)
bkz:	bakınız
CADF:	Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller (Yatay Kesitsel Genişletilmiş Dicket-Fuller)
CEPII:	Centre d'Etudes Prospectives et d'Informations Internationales (İleri Çalışmalar ve Uluslararası Bilgi Merkezi)
CD:	Cross-Sectional Dependence (Yatay Kesit Bağımlılığı)
CHEGY-IPS:	Cross-Sectionally Hylleberg-Engle-Granger-Yoo-Im-Pesaran-Shin (Yatay Kesitsel Hylleberg-Engle-Granger-Yoo-Im-Pesaran)
CIPS:	Cross-Sectionally Im-Pesaran-Shin (Yatay Kesitsel Im-Pesaran-Shin)
CUSUM:	Cumulative Sum (Birikimli Toplam)
CUSUMSQ:	Cumulative Sum of Squares (Birikimli Kareler Toplamı)
DPT:	Devlet Planlama Teşkilatı
Ed.:	Editör
FMOLS:	Fully Modified Ordinary Least Squares (Tam Modifiye Edilmiş Sıradan En Küçük Kareler)
GLS:	Generalized Least Squares (Genelleştirilmiş En Küçük Kareler)
GMM:	Generalized Method of Moments (Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi)

GMM-DIFF:	Generalized Method of Moments-Difference (Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi-Fark)
GSMH:	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH:	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GTI:	Global Terrorism Index (Global Terörizm Endeksi)
HEGY:	Hylleberg-Engle-Granger-Yoo
IMF:	International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
KOBİ:	Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
LLC:	Levin-Lin-Chu
LM:	Lagrange Multiplier (Lagrange Çarpanı)
LR:	Likelihood Ratio (Benzerlik Oranı)
LSDV:	Least Squares Dummy Variables (Kukla Değişkenli En Küçük Kareler)
MENA:	Middle East and North Africa (Orta Doğu ve Kuzey Afrika)
OECD:	Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)
OPEC:	Organization of the Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü)
PMG:	Pooled Mean Group (Havuzlanmış Ortalama Grup)
SARIMA:	Seasonal Autoregressive Integrated Moving Average (Mevsimsel Ardışık Bağlanımlı Bütünleşik Hareketli Ortalama)
SARS:	Severe Acute Respiratory Syndrome (Ağır Akut Solunum Yolu Yetmezliği Sendromu)
SEK:	Sıradan En Küçük Kareler
SUR:	Seemingly Unrelated Regression (Görünürde İlişkisiz Bağlanım)
SÜE:	Sanayi Üretim Endeksi
TÜFE:	Tüketici Fiyat Endeksi
TÜİK:	Türkiye İstatistik Kurumu

UNWTO:	United Nations World Tourism Organization (Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü)
US:	United States (Birleşik Devletler)
VAR:	Vector Autoregression (Vektör Ardışık Bağlanım)
vb.:	ve benzeri
vd.:	ve diğerleri
VECM:	Vector Error Correction Model (Vektör Hata Düzeltme Modeli)
WTTC:	World Travel and Tourism Council (Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi)
WEF:	World Economic Forum (Dünya Ekonomik Forumu)

ÖNSÖZ

“Türkiye için Turizm Talep Denkleminin Tahmini: Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Etkenler” başlıklı yüksek lisans tez çalışmamın hazırlanma sürecinde beni her zaman destekleyen, bilgi ve tecrübeleriyle yönlendiren, yapıcı görüşleriyle yol gösteren değerli danışmanım ve hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman KORKMAZ’a,

Yüksek lisans eğitimim boyunca kendilerinden çok şey öğrendiğim, bilgi ve birikimleriyle bana güç veren değerli hocalarım Sayın Prof. Dr. Ertuğrul DELİKTAŞ’a ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi M. Erhan BİLMAN’a,

Tez yazım sürecinde vermiş oldukları yoğun destek ve sağladıkları katkılarından dolayı değerli arkadaşlarım B. İpek ARTAR’a, A. Burak YERLİKAYA’ya, Serhat YÜCEL’e, Tuğberk TOKALI’ya, A. Enes YILMAZ’a ve H. Fevzi UCA’ya

Hayatımın her aşamasında daima yanımda olan, sevgi ve desteklerini asla esirgemeyen, eğitimimin zorlu virajlarını almamda büyük emek ve fedakarlık gösteren babam Ali BAYRAM’a, annem Zeynep BAYRAM’a ve ağabeyim Özgür BAYRAM’a sonsuz teşekkürlerimi ve minnettarlığımı sunarım.

Onur BAYRAM

İzmir, 2018

GİRİŞ

İnsanların dinlenme, rahatlama ve memnuniyet arayışıyla ticari hizmet sunumundan yararlanarak evden uzakta vakit geçirme davranışını ifade eden turizm faaliyeti, geçmişte sıklıkla lüks bir hizmet olarak görülmesine rağmen günümüzde zorunlu bir ihtiyaç olarak görülmeye başlanmıştır. Haberleşme ve iletişim imkanlarındaki hızlı gelişme, refah düzeyinde yaşanan artış, ulaşım olanaklarındaki ilerleme gibi çok sayıda neden, insanları yeni yerler görmeye ve yeni yolculuklara teşvik etmektedir. Turizm hizmetine yönelik artan ilgi, turizm ürününün çeşitlenmesini ve gelişmesini sağlamıştır. Günümüzde gezi, eğlence, sportif, sağlık, kültür, iş, eğitim, din, alışveriş gibi birçok amaçla insanlar turistik faaliyetlere katılmaktadır.

Dünya'daki en dinamik sektörlerden birisi olan ve bacasız sanayi olarak adlandırılan turizm sektörü, özellikle gelişmekte olan ve ciddi ekonomik sıkıntılar yaşayan ülkelerin dar boğazlardan kurtulmalarını sağlamakta ayrıca döviz getirici, istihdam sağlayıcı, alt ve üst yapı yatırımlarını teşvik edici, ödemeler dengesine katkı sağlayıcı ve gelir yaratıcı özellikleriyle ülke ekonomilerine önemli katkı sağlamaktadır. Tüm bunların yanında turizm, sahip olduğu sosyokültürel, çevresel ve politik özellikleriyle de kültürler arası etkileşimi arttırmakta, doğal çevre ve kültürel miras bilincinin uyanmasını sağlamakta, barış, kardeşlik ve karşılıklı anlayış gibi kavramları ön plana çıkarmaktadır.

Turizm faaliyeti uzun yıllar boyunca var olmasına karşın, bugünkü modern görünümüne 20. yüzyılın ortalarından itibaren kavuşmuştur. 1950 yılında küresel ölçekte toplam turist sayısının ve toplam turizm gelirlerinin sırasıyla 25 milyon ve 2 milyar \$ olmasına rağmen sonraki yıllarda turizm sektöründe hızlı bir büyüme gerçekleşmiş, toplam turist sayısı ve toplam turizm gelirleri sırasıyla 1980 yılında 278 milyon ve 104 milyar \$'a, 1990 yılında 435 milyon ve 263 milyar \$'a, 2000 yılında 674 milyon ve 495 milyar \$'a ulaşmıştır.

Turizm sektörü, bugün geldiği noktada ise yıllık ortalama %4.6 büyüyen devasa bir sektör konumundadır. 2016 yılı itibariyle toplam turist sayısı 1.2 milyara ve toplam turizm gelirleri ise 1.2 trilyon \$'a ulaşmıştır. UNWTO (United Nations World Tourism Organization)'ya göre toplam turist sayısı ile ilgili tahminler, bu rakamın 2020 yılında 1.4 milyara ve 2030 yılında ise 1.8 milyara ulaşacağı yönündedir. Turizm sektörü,

ayrıca, sağladığı döviz gelirleri bakımından da kimyasal ve yakıt sektörlerinin ardından en çok ihracat geliri sağlayan üçüncü sektör konumundadır. Halihazırda turizm sektörü toplam hasılanın %3'ünü, toplam ihracatın %7'sini ve toplam hizmet ihracatının ise %30'unu oluşturmaktadır.

Turizm sektörünün küresel ölçekte gösterdiği önemli gelişim, Türk turizm sektöründe de etkisini göstermiş ve Türkiye, sahip olduğu eşsiz doğal kaynakları, zengin kültürel mirası, yüzlerce yıllık tarihi dokusu ve üç tarafı denizlerle kaplı olan özel konumuyla son yıllarda gelişme potansiyeline sahip bir destinasyon olarak ön plana çıkmıştır. Küreselleşme sürecine katıldığı 1980'li yıllarla birlikte turizm sektöründe önemli adımlar atan Türkiye, 2015 yılına gelindiğinde en çok turist barındıran 6. ülke olurken, en çok turizm geliri elde eden 10. ülke konumuna ulaşmıştır.

Türkiye'ye yönelik turizm talebinde yaşanan önemli artış, turizm talebinin belirlenmesini gerek özel sektör gerekse de kamu sektörü açısından gerekli ve elzem hale getirmektedir. Turizm talebinin tahmin edilmesi fiyat düzenlemeleri, çevresel kalite kontrolü, alt ve üst yapı yatırımlarının sağlanması gibi nedenlerle turizm politikalarını kolaylaştırmaktadır. Turizm ürününün stoklanamayan ve taşınamayan kendine has yapısı da doğabilecek ek maliyetlerden ve risklerden kaçınmak adına turizm talebinin belirlenmesini gerektirmektedir.

Türkiye'ye yönelik turizm talebinin belirlenmesini amaçlayan çalışmanın ilk bölümünde turizm kavramı, turizmin gelişimi ve turizmin karakteristik özelliklerine dair genel bir değerlendirme sunulmuş, turizmin ekonomik, sosyal, çevresel ve politik etkilerine değinilmiş ve turizm talebini etkileyen ekonomik, sosyal ve siyasal etkenler detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Türkiye'de turizm sektörünün gelişimi 1963-1983 yıllarını kapsayan birinci dönem ve 1983 yılından günümüze kadar olan dönemi kapsayan serbestleşme dönemi başlıkları altında 10'ar yıllık alt başlıklar altında incelenmiş ve turist sayısı, turizm gelirleri, turizm arz kapasitesi, turizm gelirlerinin GSMH (Gayri Safi Milli Hasıla) ve toplam ihracat içerisindeki payı gibi önemli göstergeler yardımıyla kapsamlı bir inceleme ortaya konulmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde turizm talebiyle ilgili uluslararası ve ulusal çalışmalardan oluşan geniş literatür incelenmiş, turizm talebinin tahmin edilmesinde kullanılan değişkenler, yöntemler ve ulaşılan sonuçlar ifade edilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde çalışmada kullanılan yöntem, model ve veri seti incelenmiştir. Yöntem başlığında, çalışmada kullanılan panel veri analizi yöntemiyle ilgili bilgiler verilmiş, Rassal Etkiler modeli, Sabit Etkiler modeli ve Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisi ve uygulama aşamaları açıklanmıştır. Model ve Veri Seti başlıklarında ise çalışmada kullanılan model ile bağımlı ve bağımsız değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler ve açıklamalar belirtilmiştir.

Çalışmanın beşinci ve son bölümünde ise statik ve dinamik modeller kullanılarak, turistlerin gelir düzeyleri, eğitim seviyeleri, yaş grupları ve geliş amaçları gibi sosyodemografik özelliklerinin turizm talebi üzerindeki etkileri incelenmiş ve ulaşılan ampirik bulgular değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE TURİZM TALEBİ

1.1 Turizm Kavramı

Günümüze özgü modern bir olay olarak bilinen turizm faaliyetinin kökleri oldukça eskiye dayanmaktadır. İnsanların yeni yerler görme, farklı deneyimler yaşama ve yeni maceralara atılma gibi isteklerinden ortaya çıkan turizm, seyahat gibi dinamik ve konaklama gibi statik unsurlardan oluşmaktadır. Bu unsurların insanlık tarihi boyunca bulunmuş olması sonucunda turizm faaliyetinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır. Başlangıcı çok daha öncelere dayanmakla birlikte, Bahar ve Kozak (2013: 3) bugünkü turizm faaliyetinin ilk örneklerinin Sümer, Fenike, Roma, Mısır ve Yunan medeniyetlerinde görüldüğünü belirtmiştir. Tarihi uygarlıklarda olimpiyat oyunlarını izlemek, çeşitli törenlere tanık olmak, ticari faaliyetlerde bulunmak veya yalnızca seyahat etmek amacıyla çok sayıda insan evlerinden uzağa yolculuk etmiştir. Tarihte bugünkü anlamda turizmin, Akdeniz Havzası'nda Romalılar tarafından başlatıldığı bilinmektedir (Erdoğan, 1996: 63). Yine de, modern zamanlara kadar, seyahat büyük ölçüde elitler, göçebeler, savaşçılar ve seyyahlar ile sınırlı kalmıştır¹ (Mak, 2004: 21).

“Turizm kavramının kökenini, Latince’de kelime anlamıyla dönme hareketini ifaden *tornus* sözcüğü oluşturmaktadır. İngilizce’deki *touring* deyimini ile *tour* deyimleri de bu sözcükten türemiştir. *Tour* dairesel bir hareket, bazı şehir, yöre ve ülkelerin ziyaretini, iş ve eğlence amacıyla yapılan yer değiştirme hareketini ifade etmektedir. *Touring* deyimini ise zevk için yapılan eğitsel ve kültürel özellik gösteren seyahatleri için kullanılmaktadır. Kısaca *tour* hareket edilen yere dönmek şartıyla yapılan kısa ya da uzun süreli seyahatleri ifade etmektedir” (Akat, 2000: 2). Ortaya ilk çıktığında Paris dışındaki mekan ve merkezlere seyahat anlamında kullanılan turizm kelimesinin kapsamı İngiltere’de değişerek kıta Avrupa’sına yapılan seyahatler için kullanılmaya başlanmıştır (Eralp, 1983: 8).

¹ Turizm tarihiyle ilgili detaylı bir inceleme için Bkz.: Towner ve Wall (1991)

17. ve 18. yüzyıllarda aristokrat İngiliz ailelerin çocuklarını iyi eğitim almaları amacıyla Kıta Avrupası'na gönderdikleri *Grand Tour*'lar ise günümüz kitle turizminin ilk örneklerini oluşturmaktadır. *Grand Tour*'lar esasen politik amaçlar taşımalarına rağmen “geziye katılanların gidilen yörelerin kültürel yönleriyle ilgilenmeleri de sağlanırdı. İleriki yıllarda yönetici konumuna ulaşacak olan bu çocukların, gidilen yörelerde özel ilişki kurmanın da dahil olduğu pek çok konuda kendilerini yetiştirmeleri sağlanırdı” (Kozak, 2012:40).

Bugünkü kitle turizminin temelini oluşturan deniz-kum-güneş üçlüsünün önem kazanması Sanayi Devrimi sonrasına dayanır (Kozak vd., 2013: 14). Sanayi devriminin beraberinde ekonomik, sosyal ve siyasal yapılarda önemli değişiklikler getirmesi turizmin kapsamının genişlemesini sağlamıştır. Özellikle buhar gücünün ulaşım araçlarında kullanılmasının itici gücünü oluşturduğu ulaşım olanaklarındaki yenilikler, gezilerin gerek zaman maliyetini gerekse de parasal maliyetini azaltmış ve ulaşım imkanlarının çeşitlenmesini sağlamıştır. Üretim olanaklarındaki yenilikler, çalışma şartlarındaki iyileşmeler, bilimsel alandaki ilerlemeler, eğitim olanaklarının yaygınlaşması ve artan şehirleşme olgusu gibi özellikler de turizmin endüstri devrimi sonrası gelişiminde oldukça etkili olmuştur.

Turizmin 21. yüzyıldaki modern görünümünü kazanmasında ise özellikle 80'li yıllarla birlikte hız kazanan küreselleşme akımlarının önemli etkisi bulunmaktadır. Küreselleşme olgusu, beraberinde teknolojik sistemlerde, iletişim ve ulaşım imkanlarında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bu değişimler diğer birçok sektör gibi turizm sektörü üzerinde de önemli değişimlere neden olmuştur. Küreselleşmenin beraberinde getirdiği, iletişim teknolojisindeki hızlı gelişmeler, ulaşım araçlarındaki hız, konfor, kapasite ve fiyat faktörlerindeki gelişmeler tüm sektörlerde olduğu gibi turizmin gelişmesine de büyük bir ivme kazandırmıştır (Çeken vd., 2009: 22).

Turizmin tanımlanmasına yönelik ilk çalışmalardan biri 1905 yılında Guyer-Feuler tarafından yapılmıştır. Bu tanımlamaya göre turizm; “gittikçe artan hava değişimi ve dinlenme gereksinimleri, doğa ve sanatla beslenen göz alıcı güzellikleri tanıma isteğine; doğanın insanlara mutluluk verdiği inancına dayanan ve özellikle ticaret ve sanayinin gelişmesi ve ulaşım araçlarının kusursuz hale gelmelerinin bir

sonucu olarak ulusların ve toplulukların birbirlerine daha çok yaklaşmasına olanak veren modern çağa özgü bir olaydır” (Çoruh, 1979: 8).

Turizm kavramının tanımlanmasına yönelik bir diğer çalışma ise 1910 yılında Hermann Von Shullard tarafından yapılmıştır. Bu tanımlamada Guyer-Feuler tarafından yapılan tanımlamanın aksine turizmin sosyal ve psikolojik boyutlarından ziyade ekonomik boyutu ön plana çıkarılmıştır. Shullard turizmi; “Belirli bir ülke, şehir veya bölgenin içinde ve dışında; yabancıların giriş, konaklama ve hareketleriyle doğrudan ilişkili olan, ekonomik bir yapıya sahip işlemlerin tümü” şeklinde ifade etmiştir (Gilbert, 1990: 8).

Nihayet bugünkü kullanımına en yakın turizm tanımlamalarından bir tanesi 1941 yılında İsviçreli profesörler Walter Hunziker ve Kurt Krapf tarafından yapılmıştır. Öncekilerden farklı olarak turizm ile sürekli ikamet arasındaki farkın vurgulandığı bu tanımlamada “turizm; sürekli ikamete yol açmadığı ve herhangi bir kazanç faaliyeti ile bağlantılı olmadığı sürece, yerleşik olmayanların seyahat ve konaklamalarından kaynaklanan olgu ve ilişkilerin bütünü” biçiminde tanımlanmıştır.” (Cruz, 2006: 2)

Tüm bu belirtilerde görüldüğü gibi turizm tanımlamaları yıllar itibariyle değişiklik göstermiştir. Farklı kişi ve kurumlar tarafından turizmin farklı tanımlamaları yapılmıştır. Herkes tarafından kabul gören bir turizm tanımlaması bulunmamasıyla birlikte günümüzde turizmin genel bir tanımı “kişilerin ikamet ettiği yer dışındaki bir yere bir yılı aşmamak üzere, boş zaman değerlendirme, iş veya diğer benzeri amaçlarla yaptıkları seyahat ve konaklama aktiviteleri” şeklinde yapılabilir. (OECD vd., 2001: 13)

Evden uzakta vakit geçirme eylemi olarak tanımlanan faaliyetin turizm niteliği kazanabilmesi için şu 3 şartı sağlaması gerekmektedir:

- Seyahatin sürekli ikamet edilen yer dışında bir yere yapılması
- Ziyaret edilen sürenin 1 yılı aşmaması
- Para kazanma amacı dışında bir amaç taşınması

Bu şartları taşıyan faaliyetlerde bulunan ve özel veya kamuya açık konaklama tesislerinde en az bir gece kalan ziyaretçilere turist denilmektedir.

- Ülkede ikamet etmeyen yabancılar
- Yabancı ülkede ikamet eden vatandaş ziyaretçiler

- Ziyaret edilen ülkedeki konaklama tesislerinden faydalanan yabancı havayolu veya gemi mürettebatı turist olarak kabul edilmektedir.

Günübürlük ziyaretçiler, göçmenler, sınır işçileri, sığınmacılar, transit yolcular, konsolosluk görevlileri, ülkeye resmi olarak giriş yapmamış transit yolcular, askeri personel ve diplomatlar turist olarak kabul edilmezler. (Smith, 1995: 24)

Turistler seyahat ettikleri ülkelerdeki ikamet durumlarına göre 2'ye ayrılmaktadır. Seyahat ettikleri ülkede sürekli ikamet eden turistlere yerli turist ve bu turistlerin gerçekleştirdikleri turistik faaliyete de iç turizm denilmektedir. Benzer şekilde, sürekli ikamet ettikleri ülke dışında kalan bir yere seyahat eden turistlere yabancı turist ve bu turistlerin gerçekleştirdikleri turistik faaliyete de dış turizm veya uluslararası turizm denilmektedir.

1.2 Turizmin Etkileri

Turizm insanların farklı ihtiyaçlarına doğrudan ve dolaylı olarak etki eden bir faaliyet olduğu kadar, farklı etkilere de sahip bir sektördür. 21. yüzyıl boyunca ulaşım olanaklarındaki gelişme, gelir düzeyindeki artış, teknolojik gelişmeler ve kişilerin sahip olduğu boş zamanın artması gibi çok sayıda gelişme uluslararası turizm faaliyetine katılımı sürekli arttırmıştır. Turizmin göstermiş olduğu bu önemli gelişim, mevcut etkilerinin daha da belirginleşmesine ve çeşitlenmesine neden olmuştur. Etkileri karmaşık ve çok yönlü olmasına rağmen literatürde sıklıkla vurgulanan etkiler; ekonomik, sosyokültürel, politik ve çevresel etkiler alt başlıkları altında incelenebilir.

1.2.1 Turizmin Ekonomik Etkileri

Turizm, günümüzde ekonomik faaliyetin vazgeçilmez bir ögesi haline gelmiştir. Ülke ekonomilerinin gelişiminde adeta bir sanayi gibi işlevselliğe sahip olması turizmin “bacasız sanayi” olarak anılmasına neden olmuştur. Turizmin gerek gelişmiş gerekse de gelişmekte olan ülkeler için çok sayıda önemli makro ekonomik etkisi bulunmaktadır. Bu etkilerin en önemlileri aşağıda incelenmiştir.

1.2.1.1 Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkileri

Bir ülkenin ödemeleri dengesi, belirli bir zamanda, o ülkenin diğer ülkelerle olan ticaretini temsil eden hesaplar kümesini yansıtır (Lickorish ve Jenkins, 1997: 64). Turizm faaliyetlerinden doğan cari akımlar da ödemeler bilançosunun cari işlemler hesabında yer alan uluslararası hizmetler kaleminde yer almaktadır. Turizmden elde edilen gelirlerin turizm giderlerinden fazla olması turizmin ödemeler bilançosuna net katkı sağladığı anlamına gelir. Görünmeyen ihracat niteliği taşıyan turizm gelirleri böylece, özellikle tasarruf yetersizliği nedeniyle dış ticaret açığı veren gelişmekte olan ülkeler için dengeleyici bir unsur durumundadır. Örneğin, 2017 yılı için, Türkiye’de ikamet eden yerleşiklerin yurtdışında yaptıkları turizm harcamaları 5.1 milyar \$ düzeyindeyken, Türkiye’yi ziyaret eden yabancı ziyaretçilerden elde edilen gelir 20.2 milyar \$’dır. Bu durum, 2017 yılı için turizmden elde edilen gelirlerin ödemeler bilançosuna net katkı sağladığını göstermektedir.

1.2.1.2 Gelir Yaratıcı Etkileri

Turizm faaliyetine katılan kişiler yeme, içme, konaklama, ulaşım, alışveriş, kültürel etkinlikler gibi çok sayıda mal ve hizmet ürününün tüketimine yönelik harcamalar yapmaktadır. Turistlerin yapmış oldukları bu harcamalar turizm gelirini oluşturur. Turistlerden elde edilen gelirler ülke içinde turizm talebinin karşılanması, altyapı ve üst yapı yatırımlarının geliştirilmesi gibi alanlara yöneldiği gibi diğer çeşitli mal ve hizmet harcamalarına da yönelerek ekonomik birimlerin harcamalarına kaynak oluşturur. Bu sayede turizmden elde edilen gelirlerin yarattığı harcama akımları dolaylı yoldan yeni gelirlerin yaratılmasında etkili olmaktadır.

1.2.1.3 İstihdam Üzerindeki Etkileri

Turizm faaliyetinin hizmet odaklı ve emek yoğun bir karaktere sahip olması, otomasyon ve makine kullanımının oldukça sınırlı olmasına ve bünyesinde çok sayıda kişinin istihdam edilmesine olanak sağlamaktadır. Turizm sektörü böylelikle ülkelerin işsizlik problemi üzerindeki baskıyı azaltmakta, birçok kişiye yeni iş olanakları yaratmaktadır. Turizm sektörünün gıda, ulaşım ve inşaat sektörü gibi sektörlerle yoğun ilişki içerisinde olması, turizmin toplam istihdam üzerinde dolaylı etkilerinin de ortaya

çıkmasını sağlamaktadır. WTTC (2017) raporunda, turizm sektörünün küresel ölçekte istihdama doğrudan katkısının 2016 yılında 109 milyon kişi olduğu ifade edilmiştir. Turizm sektörünün istihdam üzerindeki dolaylı etkilerinin de hesaplandığı raporda, turizm sektörünün istihdama doğrudan ve dolaylı katkısının ise 382 milyon kişi olduğu belirtilmiştir. Böylelikle, doğrudan ve dolaylı olarak, toplam istihdamın %10'unun turizm sektörü tarafından sağlandığı söylenebilmektedir.

1.2.1.4 Yatırımlar Üzerindeki Etkileri

Turizm faaliyetinin neden olduğu yoğun turizm talebinin karşılanması, büyük miktarda turizm yatırımı gerektirmektedir. Turizm hizmetlerinin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi ve turizm sektörünün rekabetçi yapısını koruması açısından altyapı yatırımları oldukça önemlidir. Turizmin ülkeler açısından artan önemi dikkate alındığında altyapı yatırımlarını geliştirici bir rolü olduğu söylenebilir. Turizm sektörü ayrıca doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının turizm faaliyetine konu olan ülkelere yönelmesine yol açmaktadır. “Lisans anlaşmaları, francasing, yönetim kontratları, stratejik iş birliği ve ortak girişimcilik bunların en yaygınları arasındadır” (Bahar, 2010: 29).

1.2.1.5 Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri

Turizm sektörü, sahip olduğu ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleriyle hizmet sektörleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle turizm potansiyeli bulunan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler özellikle uluslararası turizm faaliyetlerine ağırlık vererek hem ekonomik gelişmelerini hızlandırmak hem de geliri tabana yaymak suretiyle ülkedeki refah düzeyini yükseltmeyi amaçlamaktadırlar (Çetintaş ve Bektaş, 2008: 37). Sahip olduğu dinamik ve sürekli büyüyen yapısıyla turizm, çok sayıda gelişmekte olan ülke için kalkınmanın itici gücünü oluşturmaktadır. Bu durum, son yıllarda önemli bir araştırma konusu olan turizm destekli veya turizm öncülüğünde büyüme hipotezinin ampirik literatürde sıkça vurgulanmasına neden olmaktadır.

1.2.1.6 Diğer Sektörler Üzerindeki Etkileri

Turizm, birçok sektörle geriye ve ileriye dönük bağlantısı sebebiyle bu sektörlerle yoğun ilişki içerisinde. Turizm hem birçok sektörü etkilemekte hem de birçok sektör tarafından etkilenmektedir. Turizm sektörünün yoğun ilişki içinde olduğu belli başlı işkolları arasında ulaşım, inşaat, ticaret ve gıda sektörleri sayılabilir. Turizm bu sektörleri doğrudan etkilemekte bunun yanında dolaylı olarak yarattığı katma değer ve çarpan etkisiyle de birçok işkolunu uyarmaktadır. Egeli (1997: 245), turizm sektörünün çoğu imalat sektörü olan 37 sektörden girdi aldığını ve çoğu hizmet sektörü olan 19 sektöre ise girdi sağladığını ortaya koymuştur.

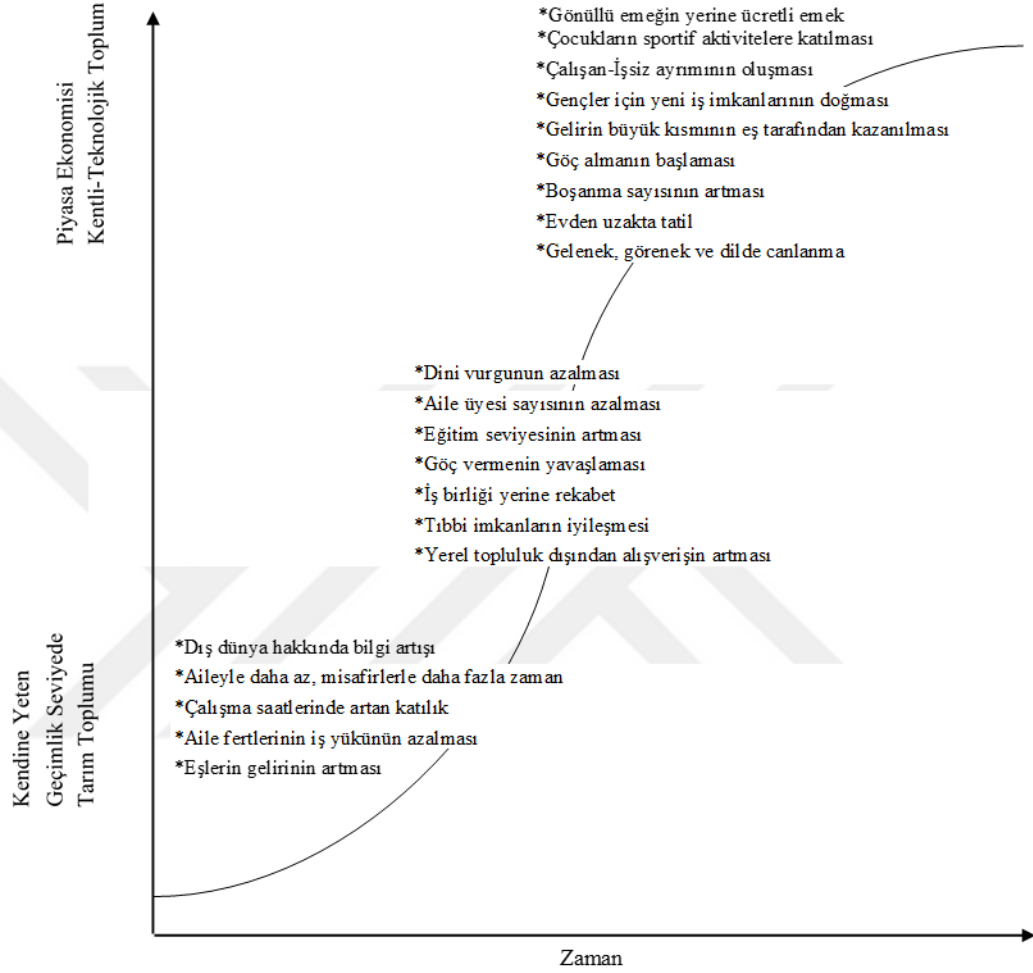
1.2.2 Turizmin Sosyokültürel Etkileri

Turizm, sosyal bir varlık olan insanın diğer kültürlerle olan etkileşimini arttırmış, insanlarda yeni ve farklı kültürlere olan ilgiyi güçlendirmiştir. Turizmin neden olduğu sosyal ve kültürel ilişkiler bütünü, turizmin farklı boyutlarda etkilere sahip olmasına yol açmıştır.

Seyahatler ve konaklamalar sırasında kurulan ilişkiler sonucunda farklı eğitim, sosyal ve kültürel yapılara sahip toplumlar arasında bir etkileşme, bilgide, görgüde, gelenekte, kültür yapılarında zamanla değişikliklere neden olmaktadır (Civelek, 2010: 332). “Turistler başka yerlere gitmekle buralarda yeni insanlarla, toplumlarla temasa geçmekte ve değişik sosyal ilişkiler kurmaktadır. Turistler bir yandan gittikleri yerleri sosyal açıdan etkilemekte, diğer taraftan da bu yerlerden kendileri de etkilenmektedir” (Gürbüz, 2002: 53). Turizmin sosyokültürel etkileri, ekonomik etkilerinin aksine, daha soyut ve gözle görülemez bir yapıya sahiptir. Turizmin sahip olduğu bu etkiler temel olarak olumlu ve olumsuz etkiler şeklinde 2 gruba ayrılabilir. Brunt ve Courtney (1999: 495) turizmin; yeni fırsatlar yaratması, altyapı ve yaşam kalitesini iyileştirmesi, gelir kaynağı olması, yerel toplum ile turistlerin etkileşimini teşvik etmesi, sanat, zanaat ve yerel kültürü canlandırması ve yerel toplumun turistlere karşı davranışını olumlu yönde değiştirmesi gibi olumlu sosyokültürel etkilere sahip olabileceği gibi; aşırı nüfusun neden olduğu sorunlar, turizmin yerel toplumu ayrıştırması, yerel toplumun turistlere karşı davranışını olumsuz yönde etkilemesi, turistlerin uyumsuz talepleri yüzünden anlaşmazlığa neden olması ve geleneksel

kültürü yozlaştırması/yok etmesi gibi negatif sosyokültürel etkilere de sahip olabileceğini ifade etmiştir.

Şekil 1: Turizmin Sosyokültürel Etkileri

Kaynak: Kariel ve Kariel (1982: 4)

Kariel ve Kariel (1982: 4) de benzer bir yaklaşımla turizmin sosyokültürel etkilerini, kendine yeten bir tarım toplumundan piyasa ekonomisinin hakim olduğu kentli topluma kademeli bir geçiş süreciyle ilişkilendirmiştir. Bu etkiler Şekil 1 yardımıyla gösterilmiştir. Yazarlar turizmin olumlu ve olumsuz sosyokültürel etkilerinin toplumsal yapılarıdaki farklılığa göre değişeceğini ifade etmişlerdir. Turizmin sosyal açıdan sürdürülebilirliği toplumun, gelen turistlerle sosyal bir uyumsuzluk yaratmayacak biçimde ilişkilerini devam ettirebilmesi ile mümkün olabilmektedir (Mowforth ve Munt, 1998: 109).

1.2.3 Turizmin Çevresel Etkileri

“Turizm, kapsamı doğal olduğu kadar yapay formu da içerdiği takdirde, neredeyse tamamen çevreye bağımlıdır. Plajlar, denizler, dağlar ve göller doğal kaynak temelini oluştururken; tarihi kentler, antik yapılar ve anıtlar yapay temeli oluştururlar” (Sinclair ve Stabler, 1997: 156). Çevresel kaynaklar, turizm faaliyetinin temel ve kritik bileşenlerini meydana getirmesine rağmen turizmin gelişimi çevre üzerinde olumsuz etkilere sahip olabilmektedir. Tuna (2011: 7) modern sanayi toplumunun doğal çevre üzerinde hava, su ve toprak kirliliği gibi çok sayıda olumsuz etkisinin toplumun sosyal davranışıyla bağlantılı olduğunu, turistik faaliyetin ise bu sosyal davranış formlarından birisi olduğunu belirtmekte ve doğal çevrenin bozulmasının modernleşme, sanayileşme ve modern yaşam tarzı ile ilişkisine dikkat çekmektedir. Sonuç olarak, turizm ile doğal çevre arasındaki ilişki söz edildiğinde, bu ilişkinin doğa ile insan etkileşiminin bir ifadesi olduğu dikkate alınmalıdır (Holden, 2009:17). Buna rağmen “kitlesele turizmin çevreye verdiği kalıcı zararlar, tüketici ve işletmecileri yeni arayışlar içerisine itmştir” (Üzümcü ve Koç, 2017: 14). Bu arayış kapsamında son yıllarda ekoturizm gibi çevreci ve sürdürülebilir turizm türlerine olan talep artmaktadır. Böylelikle hem turizmin olumsuz etkileri azaltılmaya çalışılmakta hem de doğal ve kültürel mirasın korunmasına ve biyoçeşitliliğin sürdürülmesine katkı sağlanmaktadır. Durum oldukça kasvetli görünse de, turizmin aynı zamanda turizm bölgelerinin korunmasına yardımcı olan pozitif bir güç olduğu unutulmamalıdır (Archer vd., 2005: 93).

1.2.4 Turizmin Siyasi Etkileri

Turizm ekonomik, sosyokültürel ve çevresel etkilerinin yanı sıra, farklı kültürlerle, yaşam tarzlarına, siyasi ve ideolojik düşüncelere sahip insanların bir araya gelmesini de sağlayan bir aktivitedir. Günümüzde uluslararası turizm faaliyeti, dünyayı küresel bir köy haline getirmekte, milletler arası ilişkileri güçlendirmekte, barış, kardeşlik, anlayış gibi kavramları önplana çıkarmakta; etnik tansiyon ve ülkeler arası politik gerilimlere olumlu katkıda bulunmaktadır (Butler ve Mao, 1995: 94; Khamouna ve Zeiger, 1995: 81). Ayrıca turizm, daha hoşgörülü bir siyasi atmosferi teşvik ederek ülkeler arasındaki diplomatik ve ticari ilişkileri de kolaylaştırabilir

(WTTC, 2016: 1). D'Amore (1988: 39) turizmin, insanlar ve ülkeler arasındaki güçlü ilişkinin geliştirilmesini temsil ettiğini ve bu ilişkilerin izolasyondan kaynaklı güven eksikliği yerine kültürlerin paylaşılmasını ve takdir edilmesini vurguladığını belirtmektedir. Literatürde, turizmin olumlu siyasi etkilerinin yaygın şekilde vurgulanmasına rağmen bazı yazarlar olumsuz etkilere de dikkat çekmektedir. Örneğin Archer vd. (2005: 85) turizmin sahip olduğu erdemlerin, uluslararası barış ve uzlaşma için büyük bir güç olarak övülmesine rağmen, gerçek durumun genellikle bu ütopyik imgeden uzakta olduğunu belirtmiş ve aşırı durumlarda turizmin “yeni sömürge” modelinde bir gelişim gösterdiğini ifade etmiştir. Litvin (1998: 65) ise turizmin barışın nedeni değil sonucu olduğunu vurgulamış ve turizmin Mısır için sahip olduğu büyük önemin, onu aşırı cazip bir hedef haline getirmesine dikkat çekmiştir.

1.3 Turizmin Karakteristik Özellikleri

“Turizm olayının gelişmesi, genişlemesi, ulusal ve uluslararası önem kazanması ile kendi bünyesi içinde birtakım özelliklerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu özelliklerin kendi bünyeleri içinde ele alınmasında ve açıklanmasında yarar vardır” (Olalı ve Timur, 1988: 159).

Turizmin karakteristik özelliklerinden en önemlisi turizm ürünüyle ilgilidir. Turizm ürününün kendine has özelliklerinden ilki bu ürünün belirli mal ve hizmet bileşenlerinin bir bileşimi olmasıdır. Çok sayıda mal ve hizmet turizm ürününün öğelerini oluşturur. Bunlar turistlerin doğrudan tüketmiş oldukları yiyecek, içecek gibi mallar olabileceği gibi ulaşım, rehberlik gibi hizmetler de olabilmektedir. Bu özellik turizmin diğer sektörlerle yoğun ilişki içerisinde olmasını da sağlamaktadır. Turistik ürünün bir diğer özelliği ise dayanıksız yapıya sahip olması yani stoklanamamasıdır. Doldurulmamış uçak koltukları ve kullanılmamış otel odalarının stoklanması mümkün değildir (Archer, 1987: 77). Bu yüzden turizm ürününün tüketimi başladığı zaman ürünün durdurulması, bölünmesi veya değiştirilmesi mümkün olmamaktadır. Turizm ürünüyle ilgili önemli bir özellik de heterojen bir yapıda olmasıdır. Çoğu ürün ve ürün grubunda standart ürün tanımlaması yapılabilmemesine rağmen turizm ürünü söz konusu olduğunda bu tanımlama mümkün olamayabilmektedir. Turizm ürününün büyük

ölçüde hizmet öğeleri tarafından oluşturulması hizmet kalitesinde farklılaşmayı beraberinde getirmektedir.

Turizmle ilgili bir diğer tipik özellik ise turizm ürününün tüketildiği yerde sunulmasının gerekliliği bir başka deyişle turizm üretimi ile tüketimi arasındaki eşanlılığın turizm tüketicisinin turizm ürününe taşınmasını gerektirmesidir. Bu yüzden ulaşım, turizm ürünü söz konusu olduğunda bir süreç değil, turizm faaliyetinde sunulan ürünün bir bileşenidir.

Turizmin önemli bir karakteristiği de sahip olduğu emek-yoğun yapısıdır. Turizm ürününün temelini hizmet faaliyetlerinin oluşturması, onu emek-yoğun bir yapıya büründürmüştür. Turizm, makine ve otomasyon sistemlerinin kullanımının son derece kısıtlı olduğu, üretiminde emek gücünün ön planda olduğu, öznesi insan olan bir sektördür.

Turizm sektörünün tipik bir özelliği kabul edilen ve yılın belirli zamanlarında turizm faaliyetlerinin belirgin bir artış göstermesi veya istikrarlı talep dalgalanmaları şeklinde tanımlanabilen mevsimsellik kavramı çoğu zaman “sektörün en fazla göze çarpan özelliği ve turizm işletmecileri tarafından aşılması gereken bir sorun olarak algılanmaktadır. Turizm sektöründe mevsimsellik, turizm faaliyetlerinin temelde bireysel kararlara bağlı olarak gelişmesi nedeniyle oldukça fazla sayıda etkene bağlı olarak oluşmaktadır” (Günel, 2009: 199).

Turizm talebinin dinamik yapısı gereği sahip olduğu karakteristikler zaman içinde önemli değişimler göstermektedir. Schwaninger (aktaran Nelwamondo, 2009: 50) turizm talebinde son dönemde meydana gelen değişimleri şu şekilde özetlemiştir:

- Turizm talebi büyümesini sürdürecektir ve giderek farklılaşacaktır.
- Pasif tatillerden ziyade daha aktif etkinliklere daha güçlü bir vurgu ile daha büyük bir pazar uzmanlaşması ve bölümlenmesi olacaktır.
- Paket tur tatilleri modüler ürün tasarımıyla daha fazla bireysel özgürlüğe uyum sağlayacak şekilde kişiselleştirilecektir.

Lickorish ve Jenkins (1997: 8) ise turizmin gelişimine ait karakteristikleri şu şekilde ifade etmektedir:

- Uluslararası turizmin hacmi artmaktadır.

- Daha geniş sosyoekonomik grupların katılımıyla turizm demokratikleşmektedir.
- Turizmin küreselleşmesinde hava taşımacılığının önemi devam etmektedir.
- Turizm talebinin sürdürülebilirliğinin artması ve uzun mesafeli turların kolaylaştırılması için her şey dahil turlar daha esnek hale getirilmektedir.
- Tur operatörleri ve seyahat acentaları gibi uzmanlaşmış seyahat hizmetlerinin ortaya çıkması tercihleri kolaylaştırmakta ve fazladan bilgi sağlamaktadır.
- Turizm endüstrisi ile ilgili “bilgi patlamasının” yönetilmesi için bilgi teknolojileri sürekli gelişmektedir.
- Hükümetlerin ulusal ve yerel ekonomilerde turizmin potansiyel önemine olan ilgisi artmaktadır.

1.4 Turizm Talebi

Turizm talebi, yeterli satın alma gücü ve boş zamana sahip olan kişilerin, belirli bir zaman diliminde belirli bir hedef doğrultusunda turistik mal ve hizmetlerden faydalanmasıdır. Bir ülkedeki yerleşik kişilerin başka bir ülkeye yönelik turizm taleplerine ise uluslararası turizm talebi denilmektedir. Uluslararası turizm talebinin belirlenmesi gerek siyasi karar alıcılar gerekse de özel sektör yatırımcıları için oldukça önemlidir. Birçok işletmenin başarısı büyük ölçüde ya da tamamen turizm talebinin durumuna bağlıdır ve nihai yönetim başarısızlığı çoğu zaman pazar talebini karşılamadaki başarısızlıktan kaynaklanmaktadır (Song ve Witt, 2000: 1). Fiyatlandırma, tanıtım ve stratejik pazarlama programları ile beşeri, doğal ve sermaye kaynaklarının doğru hedefe yönlendirilebilmesi için, şu anki ve geleceğe dönük doğru ve güvenilir talep tahminlemesi turizm sektörü açısından önem arz etmektedir. (Bahar ve Kozak, 2013: 110). Özellikle turizm ürününün hassaslığı göz önüne alındığında, turizm talebinin kesin tahmininin turizmle ilgili işletmeler tarafından verimli bir şekilde planlanması için gerekli olduğu açıktır (Song ve Witt, 2000: 1).

Turizmin talep yapısı temel olarak 3 tip bileşenden meydana gelmektedir (Kozak vd., 2000: 64). Bunlar efektif, potansiyel ve ertelenmiş taleptir. Efektif talep; klasik tanımına uygun biçimde, satınalma gücüyle desteklenmiş istek şeklinde tanımlanabilir. Efektif turizm talebinde bulunan kişiler aktif şekilde turizm

tüketiminde yer alan, her türlü turizm faaliyetine katılan kişileri kapsamaktadır. Ölçümü diğerlerine göre daha kolay olan bu talep türü, turizm talebi çalışmalarında en sık kullanılan türdür. Araştırmacılar turizm talebinden bahsettiğinde sıklıkla efektif talebi kastetmektedirler.

Diğer talep türleri ise bastırılmış talep olarak bilinmekte ve çeşitli nedenlerle seyahat edemeyen kişilerin taleplerini ifade etmektedir. Bu talep türlerinden ilki olan potansiyel talep; seyahat etmeye eğilimi olan fakat turistik eylemde bulunabilmek için mevcut şartlarda bazı değişikliklere ihtiyaç duyan kişilerin taleplerini belirtmektedir. Bu kişilerin seyahat edememe nedenleri seyahat maliyeti, boş zaman eksikliği, fiziksel sınırlamalar veya ailevi durumlar olabilmektedir. Bastırılmış talebin bir diğer türü ise ertelenmiş taleptir. Ertelenmiş talep; arz ortamından kaynaklanan sorunlar nedeniyle seyahatlerini ileri bir tarihe erteleyen kişilerin taleplerini ifade etmektedir. “Örneğin; terörist saldırılar, deprem ve tsunami gibi doğal afetler veya SARS (Severe Acute Respiratory Syndrome) salgını gibi olaylar dünya çapında ertelenmiş talebi artırarak turizm talebini azaltabilir. Arz koşulları daha uygun hale geldiğinde ise kişilerin ertelenmiş talepleri gelecek günlerde efektif talebe dönüşecektir.” (Confederation of Tourism & Hospitality, 2011: 49)

1.4.1 Turizm Talebinin Ölçüsü

Mervar ve Payne (2007: 8) akademik literatürde, uluslararası turizm talebinin belirlenmesi için turizm talebinin ölçüsünün belirlenmesinin de açıklayıcı değişkenlerin belirlenmesi kadar önemli olduğuna dair fikir birliği bulunduğunu belirtmektedir. Böylece turizm talebinin bağımlı değişkeninin belirlenmesi de en az açıklayıcı değişkenlerin belirlenmesi kadar önemli hale gelmektedir. Farklı talep ölçüleri, farklı değişkenler tarafından etkilenebilmekte veya aynı değişkene verdikleri tepki konusunda farklılaşabilmektedir. Crouch (1994c: 43) talep teorisinin, kullanılacak talep değişkeninin ölçülmesi amacıyla, talep edilen ürünün miktarının kullanılmasını önerdiğini belirtmektedir. Fakat turizm ürününün sahip olduğu karmaşık yapı, turizm talebi değişkeninin bu ideal temsilini zorlaştırmaktadır.

Turizm çalışmalarında sıkça kullanılan temsili talep ölçüleri ise; gelen/çıkan turist sayısı, turizm gelirleri/giderleri şeklinde ifade edilen turizm harcamaları ve konaklanan toplam gece sayısı veya ortalama gece sayısını ifade eden kalış süresidir.

Crouch (1994c), Lim (1997b) ve Li vd. (2015) tarafından yapılan geniş literatür incelemelerinde kullanılan turizm talep ölçüleri Tablo 1 yardımıyla sunulmuştur. Buna göre incelenen çalışmalarda en sık kullanılan temsili talep ölçüsü turist sayısı ve turizm harcamalarıdır. Kalış süresi olarak ifade edilen konaklanan toplam gece sayısı veya ortalama gece sayısının turizm talep ölçüsü olarak kullanımı ile oldukça sınırlı kalmıştır.

Tablo 1: Kullanılan Turizm Talep Ölçüleri

	Crouch (1994c)	Lim (1997b)	Li vd. (2005)
Turist Sayısı	51	51	53
Turizm Harcamaları	40	49	24
Kalış Süresi	9	10	1
Diğer	5	9	10
İncelenen Toplam Çalışma Sayısı	80	100	84

1.4.1.1 Turist Sayısı

Turizm talebinin ölçülmesi amacıyla en sık kullanılan değişkenlerden bir tanesi gelen/çıkan turist sayısıdır. Turist sayısı, bir ülkeye turistik amaçlarla gelen veya aynı amaçlarla bir ülkeden çıkış yapan ve gittikleri ülkelerde bir yıldan daha az bir süre konaklayan ziyaretçilerin sayısını belirtir. Turizm çalışmalarında, turist sayısının bağımlı değişken olarak kullanılmasının birtakım avantajları bulunmaktadır. Bu avantajlardan ilki, verilerin elde edilme yöntemiyle ilgilidir. Örneğin, turist sayısı verileri doğrudan doğruya çeşitli gümrük noktalarındaki, belgelendirilmesi zorunlu olan, işlemlerden elde edilmektedir. Oysa turizm gelirleri veya kalış süresi verileri genellikle anket yöntemiyle tespit edilmektedir. Verilerin elde edilme yöntemindeki bu farklılık turist sayısı verilerini görece tutarlı ve güvenilir hale getirmektedir. Turist sayısı ile ilgili bir diğer önemli husus ise çalışmanın amacıyla ilgilidir. Örneğin; çalışma turizm işletmelerine gelecek dönemlere yönelik bir öngörü sağlamayı amaçlıyorsa turist sayısının bağımlı değişken olarak kullanılması daha uygun olacaktır. Böylelikle turizm işletmecileri bu sayıya göre oda veya yatak kapasitesi arttırımı, yeni bina ve hizmet alanları yatırımı veya yatırımların vade yapısının değiştirilmesi gibi kararları daha sağlıklı bir biçimde verebileceklerdir. Mak vd. (1977: 5) de havayolu veya diğer ulaşım firmalarının belirli bir bölgeye giden turist sayısı ile ilgileneceklerini belirtmektedir.

1.4.1.2 Turizm Harcamaları

Turizm talebinin ölçülmesi amacıyla en sık kullanılan değişkenlerden bir diğeri de turizm harcamaları şeklinde ifade edilen turizm gelirleri/giderleridir. Turizm harcamaları; bir ülkeye turistik amaçlara seyahat eden veya bu amaçlarla bir ülkeden çıkış yapan ve gittiği ülkede bir yıldan daha az süre konaklayan ziyaretçilerin harcamalarını ifade etmektedir. Turizm harcamalarının turizm talebinin ölçülmesi amacıyla kullanılmasının bazı üstünlükleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki turistlerin harcama düzeyleri veya alışkanlıklarındaki değişimleri turizm gelirin diğer değişkenlere göre daha iyi ifade edebilmesidir. Diğer taraftan ise turizm harcamalarının turizm talebinin ölçüsü olarak kullanılması, eğer çalışma hükümet veya merkez bankası gibi para otoritelerinin faydalanması amacıyla yapılmışsa, daha uygun olacaktır. Çünkü para otoriteleri için belirlenmesi önemli olan elde edilen turizm gelirleridir. Bu durum turizm gelirlerinin tahminini para otoriteleri açısından daha önemli bir hale getirmektedir.

1.4.1.3 Kalış Süresi

Turizm talebinin belirlenmesi amacıyla kullanılan turizm talebinin ölçülerinden bir diğeri de ortalama veya toplam kalış süresidir. Çalışmalarda turist sayısı ve turizm gelirleri değişkenlerinden daha az kullanılmasına rağmen Garin-Munoz ve Montero-Martin (2007: 1231) bu değişkenin önemli bir üstünlüğünün, açıklayıcı değişkenlerin talep üzerindeki nihai etkisini göz ardı etmemesi olduğunu belirtmiş ve turist sayısı ile turizm geliri değişkenlerinin kalış süresindeki değişimi dikkate almadıklarını ifade etmişlerdir.

1.4.2 Turizm Talebini Etkileyen Faktörler

Morley (1993: 20) turizm talebini belirlerken kullanılacak açıklayıcı değişkenler ile ilgili teorik veya ampirik bir fikir birliğinin bulunmadığını belirtmektedir. Bu yüzden literatürde uluslararası turizm talebini etkileyen çok sayıda faktör tanımlanmıştır. Farklı faktörlerin oluşturduğu çok sayıda değişken, turizm talebine farklı boyutlarda etki etmektedir. Bu faktörler, etmenlerin kaynaklarına göre; ekonomik, sosyal ve siyasal olmak üzere 3 başlık altında incelenebilir.

1.4.2.1 Ekonomik Faktörler

Ekonomik faktörler turizm talebinin belirlenmesindeki en önemli belirleyicileri oluşturmaktadır. Turistler gerek seyahate çıkma kararı vermeden önce gerekse de seyahat kararı sonrası destinasyon seçimi, konaklama süresi ve harcama düzeyleri gibi tercihlerinde birçok ekonomik faktörden etkilenirler. Esasen klasik talep teorisi de talebin en önemli belirleyicileri olarak gelir düzeyi ve fiyat seviyesini işaret etmektedir. Akademik sahada yapılan çalışmalarda da, teorik beklentileri destekleyecek şekilde, turizm talebinin belirleyicileri olarak ekonomik faktörlere ağırlık verilmiştir. Ampirik çalışmalarda;

- Verilere ulaşma kolaylığı
- Verilerin nispeten hassas ölçümü
- Verilerin yüksek temsil kabiliyeti

gibi nedenlerden dolayı ekonomik faktörler, turizm talebinin belirlenmesinde sıkça kullanılmıştır. Lim (1997b: 839) tarafından yapılan geniş literatür incelemesinde ortaya konulduğu üzere, turizm talebi çalışmalarında en sık tercih edilen açıklayıcı değişkenler; gelir düzeyi, fiyat seviyesi, döviz kuru ve ulaşım maliyetleridir. Bunların dışında reklam ve tanıtım harcamaları ile arz kapasitesi gibi değişkenler de turizm talebi çalışmalarında yer almaktadır.

1.4.2.1.1 Gelir Düzeyi

Geleneksel talep teorisi, mal ve hizmet talebinin en önemli belirleyicilerinden birisinin tüketicinin gelir düzeyi olduğunu belirtmektedir. Buna göre, tüketicinin alım gücünü temsil eden gelir düzeyindeki bir artış sonucunda tüketicinin normal mal ve hizmetlere yönelik talebi artacaktır. Klasik teoriden hareketle turizm talebi de, özgül mal ve hizmet bileşenlerinin tüketimini ifade ettiği için, bireylerin gelir düzeylerinden ve gelirlerindeki değişimlerden etkilenecektir. Böylelikle turistlerin satın alma güçlerinin bir göstergesi olan gelir düzeyindeki bir artış sonucunda tüketicilerin turizm mal ve hizmetlerine yönelik talebi artacaktır. Benzer şekilde gelir düzeylerinde bir azalma gerçekleşen bireyler de turistik mal ve hizmetlere yönelik taleplerini azaltacaklardır. Turizm ürünü tüketiminin genellikle lüks bir tüketim olarak algılanması ise, turizmin daha çok zorunlu mal hizmet harcaması sonrasında kalan

gelirle ilişkilendirilmesini sağlamıştır. Öncelikle yeme, içme, barınma gibi temel, fizyolojik ve zorunlu ihtiyaçlarını karşılayan tüketiciler bu ihtiyaçları belirli bir düzeyde karşılandıktan sonra harcamalarını turizm gibi lüks mal ve hizmetlere kaydırmaktadırlar. Bunun sonucunda, yeterli gelir düzeyine sahip olmayan bireyler turizm talebinde bulunamayacaklardır. Bu ifade, turizm talebinde bulunan bireylerin önemli bir kısmının gelişmiş ülkelerden olmasını da açıklamaktadır.

Turizm talebi ile gelir düzeyi arasındaki bu kuvvetli ilişki ampirik çalışmalarla da desteklenmiştir. Lim (1997b: 841) geniş literatür incelemesinde, turizm talebinin belirlenmesine yönelik ampirik çalışmaların yaklaşık %84'ünde gelir değişkeninin açıklayıcı değişken olarak yer aldığını belirtmiştir. Fakat gelir değişkeninin turizm çalışmalarında yer alması gerektiği konusundaki fikir birliği, kullanılacak gelir değişkeninin ne olması gerektiği konusunda mevcut değildir. Gelir değişkeninin farklı tanımlamaları arasında herkes tarafından kabul gören bir tanesi bulunmamaktadır. Birçok araştırmacı turizm talebini etkileyecek gelir seviyesinin doğru bir kullanımının; kişilerin zorunlu harcamalarından sonra kalan harcanabilir gelir, bir başka deyişle ihtiyari kullanımı mümkün olan gelir olduğunu belirtmiştir. Fakat bu ölçünün öznel bir tanımlama olması ve hassas ölçümünün genellikle bulunmaması sebebiyle ampirik çalışmalarda gelir düzeyinin temsili değişkeni olarak genellikle nominal veya reel GSMH, GSYİH (Gayri Safi Yurt İçi Hasıla), kullanılabilir gelir, harcanabilir gelir veya SÜE (Sanayi Üretim Endeksi)'nin kişi başına düşen veya toplu formu kullanılmaktadır.

Uluslararası turizm talebinin gelir esnekliğiyle ilgili teorik beklenti ise 1'in üzerinde ve pozitif işaretli olmasıdır. Crouch (1996), Lim (1999) ve Peng vd. (2015) tarafından yapılan geniş literatür taramalarında hesaplanan ortalama gelir esnekliği katsayıları Tablo 2 yardımıyla sunulmuştur. Buna göre yazarlar tarafından incelenen çalışmalarda ortalama gelir esneklikleri, sırasıyla, 1.86, 0.51 ve 2.56'dır. Crouch (1994a: 112) incelediği turizm çalışmalarının %70'inde gelir esnekliğinin 1'in üzerinde olduğunu ve %95'inin ise pozitif katsayıya sahip olduğunu belirtmiştir. Bazı durumlarda tahmin edilen gelir esnekliği 2'nin oldukça üzerinde olsa da genel görüş normal aralığın 1 ile 2 arasında olduğudur. (Crouch, 1996: 118)

Tablo 2: Ortalama Gelir Esneklikleri

Yazar	İncelenen Toplam Çalışma Sayısı	Hesaplanan Ortalama Gelir Esnekliği
Crouch (1996)	77	1.86
Lim (1999)	70	0.51
Peng vd. (2015)	195	2.56

1.4.2.1.2 Nispi Turizm Fiyatı

Talep teorisi ayrıca, mal ve hizmet talebinin diğer önemli açıklayıcılarından bir tanesinin de o mal ve hizmetin fiyatı olduğunu varsaymaktadır. Bu ifade turizm ürününü oluşturan mal ve hizmetler için de geçerlidir. Ziyaret edilecek ülkedeki turizm fiyatı, temel olarak 2'ye ayrılır.

Bunlardan ilki turistlerin, destinasyon ülkesindeki görece alım güçlerini ifade eden nispi turizm fiyatıdır. Nispi turizm fiyatını belirleyen unsur, turistlerin kendi ülkelerindeki fiyatlara göre, seyahat etmeyi düşündükleri ülkedeki fiyat seviyesidir. Turistlerin kendi ülkelerindeki fiyat düzeyinin, seyahat etmeyi düşündükleri ülkedeki fiyat düzeyine oranla artış göstermesi, turistlerin o ülkedeki alım gücünü arttıracaktır. Benzer şekilde, turistlerin seyahat etmeyi düşündükleri ülkedeki fiyat düzeyinin, kendi ülkelerindeki fiyat düzeyine göre artış göstermesi durumunda ise turistlerin o ülkedeki alım güçleri azalacaktır.

Lim (1997b: 841) geniş literatür incelemesinde, turizm talebinin belirlenmesine yönelik ampirik çalışmaların yaklaşık %73'ünde fiyat değişkeninin açıklayıcı değişken olarak yer aldığını belirtmiştir. Crouch (1994b: 13) ise fiyatlarla ilgili olarak, ekonomi teorisine göre fiyat değişkeninin talep denklemlerinde olmazsa olmaz bir değişken olduğunu fakat turizm talebi için fiyat konusunun özellikle can sıkıcı olduğunu belirtmiştir. Bu durumun temel nedenlerinden bir tanesi turizm talep denklemlerinde yer alan nispi turizm fiyatları ve döviz kuru arasındaki ilişki konusundaki farklı görüşlerdir. Bazı araştırmacılar, turistlerin eksik bilgilerinden dolayı, görece enflasyon oranlarındaki değişimden ziyade döviz kurlarındaki değişimlerden daha fazla haberdar olduklarını ve bu yüzden turistlerin gidecekleri ülkedeki fiyat seviyesi hakkında döviz kurlarının daha iyi bir gösterge olduğunu ve turistlerin bu göstereyi diğer fiyat değişkenlerinden daha fazla dikkate aldıklarını

belirtmişlerdir (Lim, 1997b: 844). Witt ve Martin (1987: 24) turistler için, gecikmeli bir veri olan enflasyon oranlarındansa anlık takip edebildikleri döviz kuru değişkeninin kullanımının kısa vadede daha elverişli olduğunu ifade etmiştir. Song ve Witt (2000: 11) ise döviz kurunun fiyat değişkenini temsilen tek başına kullanımının yanlış olduğunu belirtmiş ve bir ülkedeki döviz kurunun fiyat değişkenini temsilen kullanımının oldukça uygun görünmesine rağmen döviz kurunun nispeten yüksek enflasyon oranlarıyla dengelenebileceğini ifade etmiştir. Böylelikle turizm talebinin belirlenmesine yönelik çalışmalarda nispi turizm fiyatının uygun bir kullanımı, reel döviz kuru olarak da bilinen, döviz kuruyla ayarlanmış nispi fiyat düzeyi şeklinde ifade edilebilir. Bu belirtim, turizm talebi üzerindeki görece fiyat düzeyi ile döviz kuru etkilerinin tek bir açıklayıcı değişken üzerinden izlenebilmesini mümkün kılmaktadır. Witt ve Witt (1995: 454) de fiyat değişkeninin, hangi destinasyon için kullanılırsa kullanılsın, turist gönderen ülkenin para birimine dönüştürülürken döviz kuruyla ayarlanması gerektiğini belirtmektedir.

Turizm fiyatlarıyla ilgili bir diğer tartışma konusu ise, farklı fiyat tanımlamaları içerisinde, uluslararası turizm talebini etkileyecek uygun fiyat değişkeninin hangisi olduğudur. Turizm fiyatlarının arzu edilen bir kullanımı; turistlerin tercih ettikleri mal ve hizmetlerin ağırlıklandırılmasıyla oluşturulmuş bir turizm fiyat endeksi şeklindedir. Çünkü turist harcamaları, ortalama hanehalkı harcama kalıbından oldukça farklılaşabilmekte, belirli bazı mal ve hizmetlere yönelebilmektedir. Ampirik çalışmalarda, bu tür mal ve hizmet gruplarına örnek olarak “hizmet fiyatları endeksi, otel fiyatları endeksi veya ağırlıklandırılmış yiyecek, konaklama, ulaşım, eğlence ve diğer hizmet fiyatları gibi belirli turizm fiyat değişkenlerinin kullanılması tercih edilmektedir” (Peng vd., 2015: 612). Fakat bu tür verilere tüm ülkeler için ulaşmanın oldukça zor ve maliyetli olmasından dolayı, çalışmalarda nispi fiyat etkisini yansıtmak için en yaygın kullanılan değişken tüketici fiyat endeksi (TÜFE)’dir.

Crouch (1996), Lim (1999) ve Peng vd. (2015) tarafından yapılan geniş literatür taramalarında hesaplanan ortalama turizm fiyat esnekliği katsayıları Tablo 3 yardımıyla sunulmuştur. Buna göre yazarlar tarafından incelenen çalışmalarda ortalama turizm fiyat esneklikleri, sırasıyla, -0.63, -0.21 ve -1.28’dir. Hesaplanan ortalama değerlerin teorik beklentilerle uyumlu olmasına rağmen Crouch (1996: 128)

hesaplanan turizm fiyat esnekliklerinin %29'unun, Lim (1999: 277) %15'inin ve Peng vd. (2015: 621) ise %8'inin pozitif katsayıya sahip olduğunu belirtmiştir.

Tablo 3: Ortalama Nispi Fiyat Esneklikleri

Yazar	İncelenen Toplam Çalışma Sayısı	Hesaplanan Ortalama Nispi Fiyat Esnekliği
Crouch (1996)	77	-0.63
Lim (1999)	70	-0.21
Peng vd. (2015)	195	-1.28

1.4.2.1.3 Ulaşım Maliyetleri

Ziyaret edilecek ülkelerin turizm fiyatlarının bir diğer bileşeni de ulaşım maliyetleridir. Turizm ürününün kendine has bir özelliği olan, tüketicinin ürüne ulaştırılmasının gerekliliği, her türlü ulaşım maliyetini turizm fiyatının bir unsuru haline getirmiştir. Böylece potansiyel turistler, turizm taleplerini belirlerken, seyahat etmeyi düşündükleri destinasyondaki mal ve hizmet fiyatlarına ek olarak ulaşım maliyetlerini de dikkate alırlar. Bu iki maliyet unsuru, “etki bakımından birleşebileceği gibi, biri diğerinden daha önemli de olabilmektedir” (Seddighi ve Shearing, 1997: 503)

Artan küresel bütünleşme, ulaşım maliyetlerindeki nispi ucuzlama, iletişim teknolojisindeki önemli ilerleme ve kişi başı gelirdeki artış gibi nedenler, turistlerin yaşadıkları ülkelerin oldukça uzağındaki turizm destinasyonlarını kolayca ulaşılabilir hale getirmiş, alternatif destinasyonlar arasındaki rekabeti arttırmış ve ulaşım hacmini yükseltmiştir. Böylece turizm ürününün bir parçası olarak ulaşım faaliyeti, dolayısıyla da ulaşım maliyetleri, önemli bir hale gelmiştir. Ulaşım maliyetleri, turizm harcamalarının büyük bir bölümünü oluşturabilmektedir (Peng vd., 2014: 612). Ulaşım maliyetlerindeki artışın hem yolcuğun süresine ve dolayısıyla zaman maliyetine hem de parasal maliyetlere bağlı olması sonucunda ulaşım maliyetlerindeki bir artış bireylerin turizm taleplerini azaltması sonucunu doğuracaktır. Benzer şekilde ulaşım maliyetlerindeki bir azalma turistlerin, alım güçlerinde görece bir artış sağlayarak, turizm taleplerinin artmasını sağlayacaktır.

Crouch (1994c: 50) çalışmasında, turizm talebini belirlemeye yönelik çalışmaların yaklaşık %56'sinde ulaşım maliyetlerinin turizm talebinin bir açıklayıcısı olduğunu belirtmiştir. Ulaşım maliyetinin, talebin belirleyicilerinden birisi olduğuna

dair teorik temellendirmenin tartışmalı olmamasına rağmen bazı yazarlar bu değişkeni ulaşılabilir veri eksikliği ve gelir değişkeniyle olan potansiyel çoklu doğrusallık problemi gerekçesiyle açıklayıcı değişkenlerden çıkarmaktadır (Uysal ve Crompton, 1984: 290). Ampirik çalışmalarda ulaşım maliyetlerinin temsili amacıyla bazı çalışmalarda, ulaşım maliyetlerinin seyahat mesafesiyle birlikte artması sebebiyle, parasal maliyetleri kullanmak yerine coğrafi uzaklık veya ham petrol fiyatıyla çarpılmış hali kullanılırken (Lorde vd., 2015; Tavares ve Leiato, 2017), bazı çalışmalarda da, turizm yolculuklarında havayolu kullanımının temel oluşturması nedeniyle, uçak bileti fiyatları tercih edilmiştir (Dritsakis, 2004; Narayan, 2004). Diğer çok sayıda çalışmada ise ulaşım maliyetlerindeki hassas ölçüm probleminin üstesinden gelmek amacıyla ham petrol fiyatı temsili değişken olarak kullanılmıştır (Garin-Munoz ve Montero-Martin, 2007; Garin-Munoz, 2007; Garin-Munoz, 2006; Bashagi ve Muchapondwa, 2009; Mervar ve Payne, 2007).

1.4.2.1.4 Alternatif Ülkelerdeki Fiyat Seviyesi

Turizm talebini yalnızca gidilecek ülkedeki turizm fiyatları değil, o ülkenin rakip destinasyonlarındaki turizm fiyatları da etkilemektedir. Diğer destinasyonların etkisinin ihmal edilmesi, aşırı belirtme neden olmaktadır (Crouch, 1996: 119). Geleneksel talep teorisi, bir mal veya hizmete yönelik talebin bir belirleyicisi olarak alternatif mal ve hizmet fiyatlarını işaret etmektedir. Song vd. (2010: 67)'de fiyat değişkeninin hem söz konusu destinasyonun hem de alternatif destinasyonların fiyatlarını içermesi gerektiğini vurgulamıştır. Buna göre alternatif ülkelerdeki turizm fiyatındaki bir artış, turizm fiyatlarında görece bir düşüş sağladığı için, rekabete konu olan ülkeye yönelik turizm talebini arttıracaktır. Benzer şekilde bir ülkeye yönelik turizm talebi de, rakip ülkelerdeki turizm fiyatı azalışı durumunda, azalacaktır. İkame destinasyonlardaki görece fiyat değişimlerinin turizm talebi üzerinde yaratacağı etkiye dair teorik beklenti oldukça açık olmasına rağmen turist gönderen bir ülkenin, belirli bir turizm destinasyonu için alternatif veya tamamlayıcı bir destinasyon olup olmadığı turizm literatüründe önemli bir tartışma konusudur. Çünkü geleneksel talep teorisi belirli bir mal ve hizmete yönelik talebin tamamlayıcı mal ve hizmetlerdeki fiyat artışlarından, ikame mal ve hizmetlerin aksine, negatif yönde etkileneceğini göstermektedir. Buna göre bir ülkenin belirli bir turizm destinasyonu için alternatif

veya tamamlayıcı bir nitelik taşıması, o ülkedeki fiyat değişikliklerinden hangi yönde etkileneceğini belirlemektedir. Örneğin Crouch (1994b: 16) belirli bir ülkeye coğrafi olarak yakın olan destinasyonların tamamlayıcı özellik sergilemesinin daha olası olduğunu belirtmektedir. Anastasopoulos (1984: 17) da bir ülkenin en önemli rakiplerinin en yakınında bulunan komşu ülkeler olmayabileceğini ifade etmektedir. Turizm talebini belirlemeye yönelik çalışmalarda alternatif destinasyonların fiyatları turizm talep fonksiyonlarında ayrı ayrı yer alabileceği gibi, çeşitli ağırlıklandırma yöntemleriyle endekslenmiş şekilde de yer alabilmektedir.

1.4.2.1.5 Arz Kapasitesi

Turizm talebinin belirlenmesi açısından, turistlerin konaklama potansiyelini ifade eden arz kapasitesi oldukça önemlidir. Bir ülkedeki hizmete hazır durumdaki konaklama tesislerinin miktarı, tesislere ulaşımın kolaylığı, tesislerdeki personel yeterliliği, altyapı ve üstyapı durumu gibi etmenler turistlerin seyahat tercihlerini etkileyebilmektedir. Bir ülkedeki turizm tesislerinin miktarındaki azalma gelen turist sayısında bir azalmaya sebep olabileceken, arz kapasitesindeki bir artış ise, rekabeti artırarak, ülkeye yönelik turizm talebini arttırabilecektir. Turizm çalışmalarında arz kapasitesinin ölçülmesi amacıyla genellikle toplam otel odası sayısı (Zhang ve Jensen, 2005; Alawin ve Abu-Lila, 2016; Kosnan vd., 2013; Naude ve Saayman, 2005) ve toplam yatak sayısı (Proença ve Soukiazis, 2015) değişkenleri kullanılmıştır.

1.4.2.1.6 Tanıtım Harcamaları

Turizm talebini etkileyen bir diğer önemli ekonomik faktör de tanıtım harcamalarıdır. Tanıtım; bir ülke hakkında, onun menfaatlerine uygun, onun hakkında olumlu imaj oluşturacak, belirli bir plan, politika dahilinde ve bir koordinasyon içinde, açık, sürekli, yoğun ve sistemli bir şekilde yürütülen faaliyetlerin bütünüdür (Hacıoğlu, 2000: 71). Bir ülkenin tanıtılmasına yönelik olumlu faaliyetler, turizm bölgesinin algılanan imajına ve saygınlığına katkıda bulunacak, eksik bilgiye sahip potansiyel turizm talebini uyaracak, ülkenin turizm pazarında rekabet gücünü arttıracak ve turizm talebini olumlu yönde etkileyecektir. Tanıtım faaliyetlerinde

kullanılan başlıca araçlar reklam, propaganda, halkla ilişkiler ve enformasyon faaliyetleridir.

Witt ve Witt (1995: 455) tanıtım harcamalarının, uluslararası turizm talebinin belirlenmesinde rol oynamasının beklendiğini belirtmiştir. Fakat turizm tanıtımına yönelik harcama verilerine ulaşmanın zor olması, farklı tanıtım faaliyetlerine verilen tepkinin homojen olmaması ve “farklı destinasyonların, tanıtımı etkin bir şekilde kullanma becerilerinin birbirinden farklı olması” (Dwyer vd., 2010: 71) gibi nedenlerden dolayı tanıtım harcamalarının ampirik çalışmalardaki kullanımı oldukça sınırlı kalmıştır. Lim (1997b: 839) incelediği turizm talebi çalışmalarının yalnızca %6’sında tanıtım harcamalarının açıklayıcı değişken olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Turizm çalışmalarında tanıtım harcamalarını temsilen Turizm Bakanlığı’nın harcamaları (Uysal ve Crompton, 1984; Divisekera ve Kulendran, 2006) ve tanıtım bütçesi (Arslan, 2014; Özcan ve Özcan, 2016) değişkenleri kullanılmıştır.

1.4.2.2 Sosyal Faktörler

Toplumsal ihtiyaçlarını karşılamak için etkileşim içinde bulunan, belirli bir coğrafi bölgede yaşayan ve ortak bir kültürü paylaşan çok sayıdaki bireyin oluşturduğu birlikteliğe “toplum” denir (Doğan, 2003: 41). Bireylerin bir araya gelmesiyle oluşan toplumsal yapıdaki demografik ve kültürel değişimler, toplumu oluşturan bireylerin karar verme süreçlerinde etkilidir. Crouch (1996: 118) çok sayıda çalışmanın, ekonomik belirleyicilerin tek başına turist sayısı ve harcamaları üzerindeki değişimleri açıklayabildiğini fakat ekonomik olmayan faktörlerin de oldukça önemli olduğunu gösterdiğini ifade etmiştir. Sinclair ve Stabler (1997: 56) da turizm talebiyle ilgili çalışmaların, farklı toplumsal gruplara dair ilginç bilgiler sağlayabileceğini ve turizm talebinin ekonomik modellerinin sosyoekonomik sınıflar, cinsiyet, ırk ve yaş grupları gibi değişkenlerle formüle edilebileceğini belirtmiştir. Eğitim düzeyi, yaş ve meslek gibi sosyal faktörlerin turizm talebi üzerindeki etkilerinin ölçülmesi amacıyla kullanılan değişkenler ayrı bir açıklayıcı değişken olarak kullanılmak yerine genellikle bağımlı değişkenin tasarımında kullanılmıştır. Sosyal faktörlerin uluslararası turizm talebiyle olan ilişkisinin incelenmesi, turizm talebinin sağlıklı bir tahmininin yapılabilmesine ve uygun politikaların ortaya konulabilmesine yardımcı olacaktır.

1.4.2.2.1 Yaş

Ekonomik olduğu kadar sosyal bir fenomen de olan turizm, turizm talebinde bulunan bireylerin yaş dağılımıyla yakından ilgilidir. Tüketicilerin yaşları; konaklama tercihleri, tatil süreleri, harcama düzeyleri gibi değişkenleri önemli oranda etkileyebilmektedir. Yaş artışıyla birlikte turist tercihleri de önemli oranda değişebilmektedir çünkü belirli yaş grupları diğer gruplara göre tüketim tercihlerinde daha bağımsız olabilmektedir. Örneğin Fleischer ve Pizam (2002: 119) turizm talebinin yaş döngüsüyle birlikte değişeceğini, bunun nedeninin ise kısıtların geçerliliğinin yaş ile birlikte değişmesi olduğunu belirtmiştir.

Turizmin genellikle belirli bir boş zamanı gerektirmesi, bu boş zamanı yaratma konusunda daha esnek olan yaş gruplarındaki bireylerin turizm faaliyetlerinde daha fazla yer almasını ve böylece diğer yaş gruplarındaki bireylere göre daha fazla turizm talebinde bulunabilmesini sağlayacaktır. Örneğin, genç yaştaki bireylerin yeni yerler görme ve seyahat etme konusunda çok çeşitli motivasyonları bulunmaktadır. Bu yaş grubundaki kişilerin çoğunlukla bekar veya az çocuk sahibi olması, işgücüne katılımlarının daha düşük olması gibi nedenler, genç nüfusun kararlarında daha bağımsız olabilmelerini sağlamaktadır. Oysa orta yaş grubunda yer alan kişiler; işgücünde yoğun şekilde yer almaları ve ailevi sorumluluklarının bulunması gibi nedenlerle turizm taleplerini azaltmakta veya ertelemektedirler. Bu yaş grubundaki kişiler mal ve hizmet taleplerinde kendilerinden daha genç nüfusa göre daha az bağımsızdırlar.

Günümüzde turizm çalışmalarının önemli bir araştırma konusunu oluşturan bir diğer grup da, üçüncü yaş turizmine konu olan, aktif çalışma hayatı sonlanmış ve yaşı ülke ve zamana göre değişmekle birlikte genellikle 50 yaş ve üzerindeki kişileri kapsayan yaşlı gruptur. Bu kişilerin yeterince boş zamana sahip olması, gelir ve birikim düzeylerinin görece yüksek olması, ailevi yükümlülüklerinin azalması gibi nedenler yaşlı nüfusun turizm taleplerini olumlu yönde etkilemektedir.

1.4.2.2.2 Meslek

Toplumunu oluşturan bireylerin mesleki durumları da turizm taleplerinin önemli bir belirleyicisi olabilmektedir. Kişilerin mesleki grupları, çalıştıkları sektör veya iş

pozisyonları turistik tercihleriyle yakından ilişkilidir. Kişilerin mesleki durumlarının turizm tercihleriyle ilişkili olmasının önemli bir nedeni, sahip olunan mesleğin kişinin gelir durumuyla bağlantılı olmasıdır. Üst düzey meslekler yüksek geliri işleri işaret etmektedir (Menezes vd., 2008: 212). Bu durum gelir düzeyleri farklı olan kişilerin harcama düzeyi veya konaklama süresi gibi turizm tercihlerinin de farklılaşmasına neden olabilecektir.

Kişilerin mesleki durumunun turizm talebi üzerinde etkili olmasının bir diğer nedeni ise turizm faaliyetinin bir gerekliliği olan boş zaman ile ilgilidir. Mesleki durumları farklı olan kişilerin sahip olabileceği boş zaman da önemli ölçüde değişebilmektedir. Dahası bazı meslek grupları turizm talebinde bulunabilmek için yeterli boş zamana sahip olamayabilirken bazı meslek grupları da sürekli seyahat halinde olabilmektedir. Örneğin Cleverdon (1985: 199) bu tür iş amaçlı turizm seyahatlerinde bulunan kişilerin turizm taleplerinin diğer turizm türlerine göre daha istikrarlı ve tahmin edilebilir olduğunu belirtmektedir. İş hayatının küreselleşen yapısı bu tür seyahatlerin sayısını önemli oranda arttırmıştır.

Mesleki durumun turizm talebini etkilemesindeki bir diğer neden de kişilerin sahip oldukları mesleklerin veya mesleki pozisyonların sosyal statülerini temsil etmesidir. Burdge (1969: 262) bir mesleğe üye olmanın, toplumsal tanınmayı statü formunda sağladığını belirtmiştir. Kişiler sahip oldukları sosyal statü gereği farklı turizm tercihlerinde bulunabilmektedir. Örneğin aynı firmada çalışan bir yönetici ile bir büro elemanının statü farklılığı, ulaşım ve konaklama tercihlerini etkileyebilecektir.

1.4.2.2.3 Eğitim Düzeyi ve Kültür

Kişilerin eğitim düzeyleri ve kültürel özellikleri de turizm taleplerinin bir diğer belirleyicisidir. Eğitim ve kültür başlı başına bir turizm motivasyonu olabileceği gibi, kişilerin tercih ettikleri turizm çeşitliliğini de arttırmaktadır. Lickorish ve Jenkins (1997: 60) eğitim seviyesi ile kişilerin kültürel merakı arasında bir bağlantı olduğunu belirtmektedir. Böylece eğitim düzeyleri yükselen bireylerin yeni yerler görme istekleri, yeni kültürlerle tanışma arzuları ve seyahate olan ilgileri artacaktır. Barry ve O'Hagan (1972: 147) da eğitim düzeyinin yükselmesinin, insanların yurtdışı seyahatlere ve yeni insanlarla tanışmaya yönelik ilgilerini arttıracığını ifade

etmektedir. Gelir düzeyi ve toplumsal statüyle de ilişkili olan eğitim seviyesinin yükselmesi, bireylerin turizm tercihleri ve harcama alışkanlıklarını değiştirecek, kişileri her türlü boş zaman aktivitesine daha fazla yönlendirecek ve seyahat yoğunluğunu arttıracaktır. Dardis vd. (1993: 199) kişilerin, turizm faaliyetini bir çeşit yatırım olarak değerlendirebileceklerini belirtmiş ve eğitim seviyesi yüksek bireylerin sahip oldukları daha geniş zaman ufku ve ihtiyaçları hakkındaki daha fazla bilgi gibi nedenlerden dolayı bu yatırım türünü eğitim düzeyi düşük kişilere göre daha fazla tercih edeceklerini belirtmiştir.

Literatürde kültürel farklılıkların da turizm talebi üzerindeki etkilerine dikkat çekilmiştir. Örneğin Crouch (1994a: 110) çok sayıda çalışmanın, kültürel farklılıklara dayanarak, turistlerin genel davranışlarının ülkelerinin bir fonksiyonu olabileceğini ortaya koyduğunu belirtmiş ve kültürel farklılıkların, turistlerin farklı olaylara verdikleri farklı tepkilerin anlaşılması açısından makul bir neden olduğunu ifade etmiştir. Laesser ve Crouch (2006: 399) ise turistlerin ikamet ettikleri ülkelerin, o ülkedeki sosyoekonomik koşulların genel bir temsilcisi olduğunu ileri sürmüştür. Örneğin, Thrane ve Farstad (2012: 214) milliyet değişkeninin, tek başına, turizm talebindeki değişimlerin %35'ini açıklayabildiğini ortaya koymuştur.

1.4.2.2.4 Kentleşme Düzeyi

Kentleşme düzeyi, kişilerin turizm talepleriyle yakından ilgilidir. Teknolojik yeniliklerin bireylere daha fazla boş zaman sağlaması, kent yaşamının getirdiği yüksek yaşam kalitesi ve tüketici ihtiyaçlarındaki değişim insanların turizme yönelik ilgisini arttırmaktadır. Diğer taraftan kent hayatının stresli iş ortamı, tekdüze yaşam biçimi, kirli, gürültülü ve kalabalık yapısı insanlarda şehrin yaratmış olduğu bu sosyal baskı durumundan bir süreliğine kurtulabilme ihtiyacını doğurmaktadır. Kentsel alanlarda yaşayan pek çok insan, kırsal bölgelerde yaşayan insanlarla karşılaştırıldığında yaşam alanlarına göre daha yüksek bir baskıya sahiptir (Lickorish ve Jenkins, 1997: 61). Barry ve O'Hagan (1972: 147) da kentleşme düzeyi ve insanların açık alanlara gitme arzusundaki eş zamanlı bir artışın kişilerin seyahat kararları üzerinde etkisi olabileceğini belirtmektedir. Böylece kent yaşamı, turist gönderen ülke açısından, turizm talebi için itici bir güç durumuna gelmektedir. Gidilecek ülke açısından ise kentleşme oranı, bir ülkenin gelişmişliğinin göstergesidir. Bu oranın yüksek olması

genellikle o ülkenin altyapı, ulaşım ve diğer hizmet olanaklarının da gelişmiş olduğunu gösterir. Bu açıdan ise kentleşme oranı turizm talebi için çekici bir nitelik taşımaktadır.

1.4.2.3 Siyasal Faktörler

Ekonomik ve sosyal faktörlerin dışında, turistlerin turizme yönelik taleplerinin önemli bir belirleyicisi de siyasal faktörlerdir. Siyasal faktörlerin turizm talebi üzerindeki etkisi konusunda akademik alanda önemli bir fikir birliği bulunmasına rağmen, turizm çalışmalarında siyasal faktörler genellikle ihmal edilmiştir. Politik faktörler turizm talebi üzerindeki etkisini esasen risk düzeyi aracılığıyla göstermektedir. Turistlerin seyahat etmeyi düşündükleri bölgelerdeki politik risk unsurlarının artması, o bölge hakkında algılanan risk düzeyinin artmasına sebep olmaktadır. Bunun sonucunda ise turistler, riskli turistik bölgeleri daha güvenli buldukları diğer bölgelerle ikame ederler. Turizm talebinin belirlenmesinde önemli rol oynayan siyasi faktörler ise terörizm ve politik istikrarsızlık başlıkları altında incelenebilir.

1.4.2.3.1 Terörizm

Turizm faaliyeti insanların eğlenme, dinlenme ve rahatlama ihtiyaçlarından doğmuştur. Tatil yapmak amacıyla buldukları çevreden bir süreliğine uzaklaşmak isteyen turistler, gittikleri yerlerde emniyet ve güvenlikleri hakkında emin olmak isterler. Turistlerin bu güvenlik ihtiyaçlarını tehdit eden en önemli politik faktör ise terörizmdir.

İlk terör eylemlerinin Roma İmparatorluğu dönemine kadar uzanmasıyla birlikte, terörizmden kavramsal olarak ilk kez 18. yüzyıl'da Edmund Burke tarafından bahsedilmiştir. "Burke, Fransız hükümetini ihtilal sonrası dönemde düşmanlarını saf dışı bırakmak ve gözlerini korkutmak amacıyla sistematik terör kullanmakla itham etmiş ve 1792-1794 yıllarını "terör dönem" olarak adlandırmıştır" (Baker, 2014: 59).

Terörizmin herkes tarafından kabul gören genel bir tanımının bulunmaması, akademik çalışmalarda yeterli ilgiyi görmesine engel olmuştur. Schmid ve Jongman (1988: 5) tarafından terörizm tanımlamaları üzerine yapılan bir araştırma 100'ün üzerinde terörizm tanımlaması olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum bazı terör

tanımlamalarının oldukça öznel niteliğe sahip olmasına neden olmuştur. Buna rağmen akademik çalışmalarda yaygın şekilde kullanılan birkaç tanımlama bulunmaktadır. Bunlardan ilki ABD (Amerika Birleşik Devletleri) Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan “Yerel gruplar tarafından sivillere ve silahsız askeri personele karşı siyasi açıdan motive edilmiş şiddet uygulanması” (US Department of State, 2013: 293) şeklindeki tanımdır. Terörizme yönelik daha geniş kapsamlı bir tanımlamada ise terörizm; “Bir kişi veya grup tarafından büyük bir kitlenin korkutularak siyasal veya toplumsal bir hedefe ulaşılması amacıyla kasten şiddet kullanılması veya kullanılma tehdidinde bulunulması” (Sandler ve Enders, 2008: 17) olarak tanımlamıştır. Bu tanımlamalardan yola çıkarak bir terör eylemin mutlaka politik bir amaç taşıması ve şiddet veya şiddet tehdidi içermesi gerektiği söylenebilir.

Terörizm, yaratmış olduğu şiddet ve korku atmosferiyle ülke imajına büyük zarar vermektedir. Medyanın terör faaliyetlerine yönelik yoğun ilgisi, bu faaliyetleri ön plana çıkararak, teröre konu olan ülkeyle ilgili risk algısını arttırmaktadır. Turizmin yüksek ikame edilebilirliği nedeniyle turistler, ülkenin algılanan risk düzeyindeki bir artış sonrası alternatif turizm bölgelerini tercih etmekte veya turizm faaliyetlerini bir süreliğine ertelemektedirler. Yapılan çok sayıda araştırma, terörist saldırılar sonrasında, turistlerin toplam turizm taleplerini azaltmak yerine daha güvenli destinasyonları tercih ettikleri yönünde sonuçlara ulaşmıştır (Drakos ve Kutun, 2003; Rittichainuwat ve Chakraborty, 2009; Thompson, 2011). Bunun sonucunda ise belirli bir turizm pazarında talep azalırken, bir diğerinde artmaktadır.

Terör saldırıları, bir ülkedeki tüm siviller için büyük tehdit oluşturmasına rağmen turistlerle olan ilişkisi biraz daha farklıdır. Terör örgütleri açısından turistlerin sahip olduğu önemli özellikler bulunmaktadır. Bu özelliklerin en önemlilerinden birisi, turistlerin medyatik değeridir. Turistler kaçırıldığında veya öldürüldüğünde, bu durum medya tarafından ivedilikle dramatize edilerek, teröristler ile kurumlar arasındaki siyasi çatışma küresel ölçüğe taşınır (Baker, 2014: 61). Böylece terör örgütleri, taşınmış oldukları politik amaçlara dair mesajlarını daha geniş bir kitleye duyurabilir. Alternatif hedeflere göre daha korunmasız bir hedef kitlesi olan turistler de bu sayede terör saldırılarının doğrudan hedefinde olabilmektedir. Turistlerin, özel olarak, terörizmin hedefinde olmasının bir diğer nedeni de turistlerin temsil ettikleri sosyal yapılarla ilgilidir. Örneğin Richter ve Waugh (1986: 235) hükümetlerin düşmanlığını veya

anlayırsızlığını temsil etmelerinden dolayı turistlerin, kendi ülkelerinin elçileri olarak görüldüğünü ifade etmektedir. “Böylece turizm, bazı yerel aşırıclar tarafından, sosyal norm, gelenek ve inançlara yönelik bir tehdit olarak algılanabilir. Aşırıcların gözünde turizm, kapitalizm ve yeni koloniciliği temsil etmektedir” (Bassil vd., 2017: 2).

Terörizmin turizm talebi üzerindeki etkileri oldukça karmaşık ve çok yönlüdür. Terör eyleminin boyutu, hedef aldığı kitle, gerçekleşme sıklığı, kullanılan yöntem gibi çok sayıda etmen terörizmin turizm üzerinde farklı etkilere sahip olmasına yol açmaktadır. Örneğin Pizam ve Fleischer (2002: 339) çalışmalarında yalnızca terör saldırılarının şiddetinin değil aynı zamanda sıklığının da turizm talebi üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Terörizmin, turizm talebi üzerindeki bir diğer özelliği ise gecikmeli etkisidir. Önceden yapılan ödemelerin bazı durumlarda geri alınabilmesinin mümkün olmaması, rezervasyon hizmetleri arasındaki farklılıklar veya turistlerin tecrübelerini başkalarıyla paylaşmalarıyla ortaya çıkan “ağızdan kulağa” etki gibi birtakım neden bu gecikme üzerinde etkili olabilmektedir. Fleischer ve Buccola (2002: 1339) çalışmalarında, turistlerin bir terör saldırısının ardından tepki verebilmelerinin 2 aydan kısa bir süre için oldukça zor olduğunu belirtmişlerdir.

Terörizmin, turizm talebi üzerindeki etkisiyle ilgili önemli bir özellik de taşıdığı geçici niteliklidir. Turistlerin bir destinasyona yönelik risk algıları terör eylemlerinin devamlılık göstermesiyle yakından ilişkilidir. Böylece turistler, saldırılar belirli aralıklarla tekrarlanmadıkça tek seferlik terör saldırılarını unutmaya meyillidirler. Saldırının boyutu ne ölçüde büyük olursa olsun çok uzun olmayan bir zaman diliminde bu etkiler zayıflamaktadır. Aksine sürekli bir niteliğe bürünen ve sık aralıklarla tekrarlanan terör saldırıları ise turizm talebi üzerinde kalıcı etkiler bırakmaktadır. Konuyla ilgili olarak Pizam ve Fleischer (2002: 339) tarafından yapılan çalışma, yakın bir gelecekte tekrar etmemek şartıyla, terör saldırılarının turizm talebi üzerindeki etkilerinin yavaşça azalacağını ve sektörün 6 ila 12 ay arasında normale döneceğini göstermiştir.

Terörizmle ilgili üzerinde durulması gereken önemli bir konu da terörün ölçülmesi meselesidir. Terörizmin uluslararası turizm talebi üzerine etkisi ölçen, çoğu son 20 yılda yapılmış, çok sayıda çalışmada farklı terörizm ölçüleri kullanılmıştır. Bu amaçla en sık kullanılan temsili değişkenler; terör saldırıları sonucu hayatını kaybeden

kişi ve yaralı sayısı (Bassil vd., 2007; Buigut, 2018;), terör saldırılarının sayısı (Drakos ve Kutun, 2003; Samitas vd., 2018; Sandler ve Enders, 2004) ve farklı tartılarla oluşturulmuş terörizm endeksleridir (Pizam ve Fleischer, 2002; Saha ve Yap, 2013).

1.4.2.3.2 Siyasal İstikrarsızlık

Turizm, sürekli yaşanan çevrenin dışına yapılan seyahatler şeklindeki tanımı gereği belirli düzeyde risk unsurunu içinde barındıran bir faaliyettir. Turistler dinlenmek ve rahatlamak amacıyla yaptıkları seyahatlerinde ve konaklamalarında oluşabilecek güvenlik risklerinden olabildiğince kaçınmak isterler. Emniyetlerini tehdit edebilecek bir unsurun bulunması durumunda ise risk algılarında bir artış meydana gelecektir. Turistlerin bu algıları üzerindeki en büyük etkiyi yaratan öğelerden bir tanesi de, yokluğu sıklıkla turizm faaliyetinin bir ön koşulu olarak nitelendirilen, politik istikrarsızlıktır.

Tanımı ve kapsamı ile ilgili kesin sınırlamaların yapılmasının oldukça zor olmasına rağmen turizm çalışmalarında siyasal istikrarsızlıkla ilgili genel kabul gören tanımlamalar mevcuttur. Örneğin Cook (aktaran Sönmez, 1998: 420) siyasal istikrarsızlığı “Hükümetin devrildiği veya bir darbe sonrasında hiziplerce yönetildiği veya sosyal düzenin sağlanması ve idamesi için temel gerekliliklerin istikrarsız olduğu ve düzenli olarak kesintiye uğradığı bir ülkenin durumu” olarak tanımlamaktadır. Hall ve O’Sullivan (1996: 106) tarafından yapılan bir başka tanımlamada ise siyasal istikrarsızlık “Yönetim koşullarının ve yöntemlerinin siyasal meşruiyetinin, politik sistemin olağan işleyişinin dışında faaliyet gösteren unsurlar tarafından yok sayıldığı durum” olarak ifade edilmiştir. Yorumlanması öznel ifadelerle son derece açık olan siyasal istikrarsızlık kavramı, esasen olağan siyasal işleyişin dışında gerçekleşen ve politik etkileri olan tüm olguları kapsayabilmektedir. Politik istikrarsızlığın unsurları savaşlar, terör eylemleri, darbeler, silahlı saldırılar, iç savaşlar ve bunların uygulanma tehditleri gibi şiddet içerikli öğelerden oluştuğu gibi grevler, gösteriler, hak ve özgürlük kısıtlamaları, medya sansürü ve hükümet değişiklikleri gibi şiddet içermeyen öğelerden de oluşmaktadır. Böylece itirazlar siyasal sistemin içinde gerçekleştiğinde ve sistem gelen talepleri karşılayacak şekilde uyum ve değişim gösterdiğinde bir ülkenin istikrarlı olduğu söylenebilir. İtirazların siyasal sistemin dışından gelmesi veya

sistemin bu istekler karşısında yeterli değişikliği gösterememesi ise siyasal istikrarsızlığın bir göstergesidir.

Terörizm ile siyasal istikrarsızlık arasındaki kavramsal ayrım literatürde kesin olarak belirtilmemiştir. Sönmez vd. (1998: 419) terörizm ve siyasal istikrarsızlığın ilişkisiz olmadığını ve bu iki kavramı ayırmanın, aralarındaki güçlü ilişkiden dolayı, oldukça zor olduğunu ifade etmişlerdir. Böylelikle siyasal istikrarsızlık, terör faaliyetleri unsurunu da kapsayan daha geniş kapsamlı bir ifade olarak tanımlanabilmektedir.

Siyasal istikrarsızlığın turizm talebi üzerindeki en önemli etkisi ülke imajı üzerinde yarattığı etki aracılığıyla gerçekleşmektedir. Hall ve O’Sullivan (aktaran Seddighi vd., 2001: 182) bir turizm bölgesinin imajının üç unsurdan oluştuğunu belirtmektedir. Buna göre ülke imajı, politik istikrarsızlık üzerindeki etkisini; dönen turistlerin yarattığı “ağızdan kulağa” etki, medya raporları ve imaj yaratımı veya hükümet politikaları şeklinde gösterebilmektedir. Bir ülkede artan siyasal istikrarsızlık, destinasyon imajını bu unsurlar aracılığıyla olumsuz etkileyerek, turistler tarafından algılanan risk düzeyini arttırmaktadır. Böylece turistler, bir ülkede azalan siyasal istikrar karşısında o ülkeye yönelik turizm taleplerini azaltacaktır.

Siyasal istikrarsızlığın turizm talebi üzerindeki önemli etkilerinden biri de alternatif destinasyonlar üzerindeki etkisidir. Literatürde yayılma etkisi olarak bilinen olgu, belirli bir ülkede değişen politik risk düzeyinin diğer destinasyonlar üzerinde de etkisini göstermesi şeklinde özetlenebilir. Yayılma etkisi negatif veya pozitif olabilmektedir. Negatif yayılma etkisi; bir ülkedeki politik risk düzeyi artışı sonucunda turistlerin o bölgedeki alternatif destinasyonlara yönelmesini ifade etmektedir. Pozitif yayılma etkisinde ise bir ülkede artan politik risk seviyesi sonrasında turistlerin, o bölgenin tamamını daha riskli olarak algılamalarını ve risk düzeyi artan bölgeyi, daha güvenli olan, diğer bölgelerle ikame etmelerini ifade etmektedir. Politik istikrarsızlık unsurlarının karmaşık yapısı, yayılma etkisinin hangi yönde etki edeceği üzerinde belirsizlik yaratmaktadır. Neumayer (2004: 274) Afrika ülkeleri üzerine yaptığı çalışmada negatif yayılma etkisinin varlığına dair sonuçlara ulaşırken Drakos ve Kutan (2003: 637) ise Akdeniz ülkeleri arasında pozitif bir yayılma etkisini destekleyen sonuçlara ulaşmışlardır.

Uluslararası turizm talebinin belirlenmesine yönelik ampirik çalışmaların büyük çoğunluğunda politik istikrarsızlığın ölçülmesi amacıyla, silahlı çatışmalar, savaşlar, iç savaşlar, etnik gerilimler, ordunun ve dinin siyaset üzerindeki etkisi, hükümet istikrarı ve terör eylemleri gibi değişkenlerden oluşan, politik istikrarsızlık endeksleri kullanılmıştır. (Habibi ve Abbasinejad, 2011; Naude ve Saayman, 2005; Neumayer, 2004; Saha ve Yap, 2013).

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TURİZM SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

“Türkiye’de turizm, planlı dönem öncesi (1923-1963) ve planlı dönem (1963’ten günümüze) olarak iki döneme ayrılabilir. Turizm ile ilgili gelişme, planlı dönem öncesinde sınırlı olmasına rağmen, devletin gündeminde yer almıştır. 1953’te yürürlüğe giren Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu yerli ve yabancı yatırımcılar için vergi indirimleri ile bazı teşvik unsurlarını içermekle birlikte, turizm sektöründeki asıl gelişme, planlı dönemdedir. Devletin politik tercihleri, planlı dönem öncesinde olduğu gibi planlı dönemde de turizm ile yakından ilişkilidir. Turizmde planlı dönem, devletin öncü olduğu ve turizmi geliştirmek üzere şartları oluşturduğu birinci dönem (1963-1983) ve liberalizasyon dönemini (1983 - ...) kapsamaktadır” (DPT 10. Kalkınma Planı, 2014: 9). Bu doğrultuda Türkiye’de turizm sektörünün gelişimi 2 alt başlığa ve gelişmelerin daha yakından izlenebilmesi için 10’ar yıllık alt dönemlere ayrılmış, 2003’ten günümüze kadar olan dönem ise tek bir alt başlık altında incelenmiştir.²

2.1 Birinci Dönem

Türkiye 1963 yılında başladığı planlı dönemle birlikte turizm sektörünün gelişimi için önemli adımlar atmış, serbestleşme dönemi olarak da anılan 1983 yılı ve sonrasındaki döneme kadar çeşitli düzenleme ve teşvik uygulamalarıyla birlikte turizmin gelişmesi için uygun ortamı yaratmayı amaçlamıştır. DPT 9. Kalkınma Planı (2007: 6)’nda 1963-1982 yıllarını kapsayan Birinci Dönem ile ilgili turizm politikalarının temel hedefleri “turizm gelirleriyle ödemeler dengesine katkıda bulunmak, döviz gelirlerini arttırmak, yeni iş alanları yaratmak ve Türk vatandaşlarına tatil olanakları sağlamak” şeklinde belirtilmiştir.

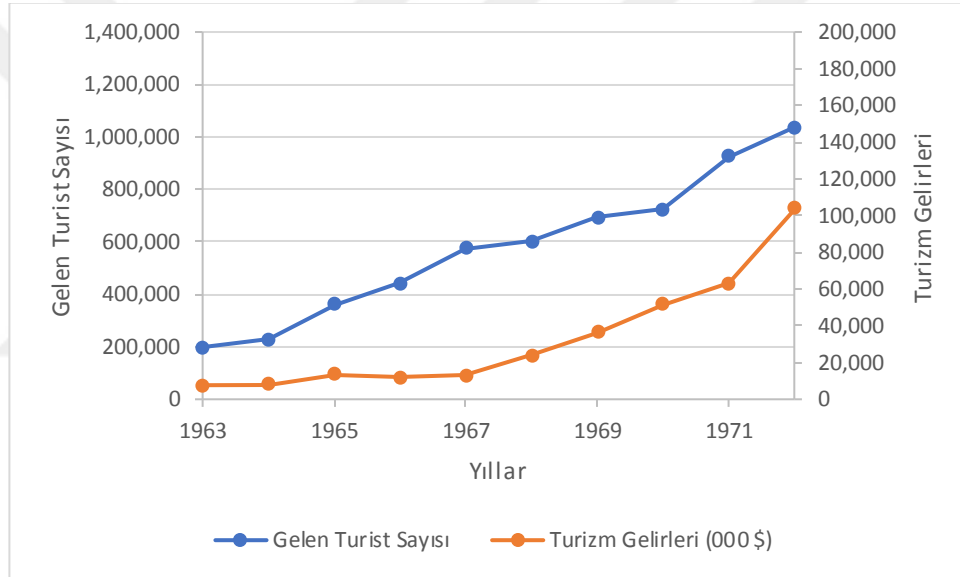
Birinci Dönemde turizm sektörü devletin öncü rol oynadığı bir yapıdadır. Bu yıllarda çeşitli kredi programları, organizasyonel yenilikler, yasal düzenlemeler, kredi

² Bu bölümün yazılmasında TÜİK tarafından yayınlanan “Turizm İstatistikleri”, TURSAB tarafından yayınlanan “Turizm Verileri” ve Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından “Turizm İstatistikleri” verilerinden faydalanılmıştır.

ve proje desteklerini içine alan finansal ve yasal çok sayıda araç kullanılmıştır. Turizm planlamalarının ön plana çıktığı bu dönemde bu planların uygulanmasında her zaman başarı sağlanamamış ve altyapı eksikliklerinden kaynaklanan sorunlar, özel sektörün yeterince gelişmemesi, turizm sektörünün yeterince tanıtılmaması gibi problemler turizm sektörünün istenen düzeye erişmesini engellemiştir. Yine de Birinci Dönem itibarıyla turizm sektörü önemli turizm hareketlerine sahne olmuş ve bir sonraki dönem olan serbestleşme dönemine geçilebilmesi için uygun ortam sağlanabilmiştir.

2.1.1 1963-1972 Döneminde Turizm Sektörünün Gelişimi

Şekil 2: 1963-1972 Döneminde Türkiye'nin Turizm Gelirleri ve Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı

Kaynak: TÜİK

Birinci ve İkinci Kalkınma Planlarıyla şekillenen 1963-1972 yılları Birinci Dönemin ilk yarısını kapsamaktadır. 1963 yılında yaklaşık 199 bin turist ağırlayan ve 7.6 milyon \$ turizm gelirin sahip olan Türkiye, Birinci Kalkınma Planı sonunda turizmde önemli bir ivme yakalamıştır. 1967 yılının sonuna gelindiğinde planlı dönemin başlangıç yılı olan 1963 yılına göre turizm gelirleri yaklaşık 3 katına çıkarken, gelen ziyaretçi sayısı da yaklaşık olarak 2 katına çıkmıştır. Bu dönemde Birinci Kalkınma Planındaki hedeflerin gerçekleşme oranı %121 olarak gerçekleşmiş ve sektör hedeflenenin üzerinde bir başarı göstermiştir. Turizm sektörünün yakaladığı bu önemli büyüme İkinci Kalkınma Planı döneminde de devam etmiştir. Bu yıllarda turizmden elde edilen gelirler ve toplam ziyaretçi sayısı, sırasıyla yıllık ortalama %44

ve %15 artış göstermiştir. Turizm faaliyetlerindeki olumlu görünümle birlikte bu dönemde ikinci kalkınma planında öngörülen hedeflerin gerçekleşme oranı %82 seviyesinde gerçekleşmiştir.

1963-1972 dönemindeki turizm gelirleri ve gelen yabancı ziyaretçi sayısı Şekil 2 yardımıyla gösterilmiştir. İlgili dönemdeki yıllık ortalama artış oranları yabancı ziyaretçi sayısı için %20 ve turizm gelirleri için %33 olarak gerçekleşmiştir. Sektörün önemli bir büyüme trendi yakaladığı ve kesintisiz büyüme gerçekleştirdiği bu yıllarda turizm gelirlerinin GSMH içindeki ortalama payı %0.3 ve toplam ihracat içindeki ortalama payı %5.4 olarak gerçekleşmiştir. Turizm sektörünün artan önemine rağmen ekonomi içerisindeki önemi bu yıllarda görece düşük bir seviyede kalmıştır.

2.1.2 1973-1982 Döneminde Turizm Sektörünün Gelişimi

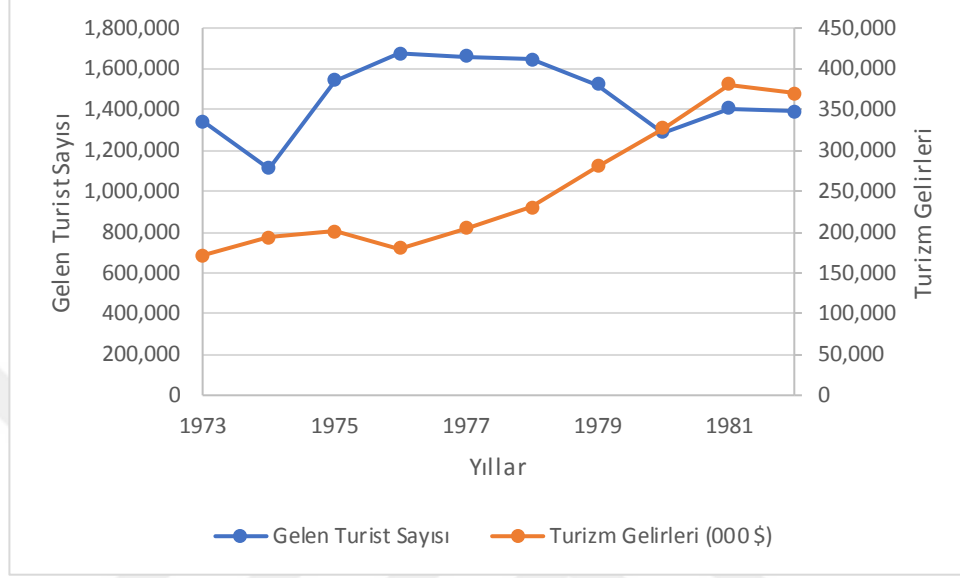
Üçüncü ve Dördüncü Kalkınma Planlarıyla şekillenen 1973-1982 yılları Birinci Dönemin ikinci yarısını kapsamaktadır. Serbestleşme Döneminin hemen öncesindeki bu dönem 1973 yılındaki ilk petrol krizine ve bu krizin getirmiş olduğu stagflasyon olgusuna tanık olmuştur. Türkiye gibi dışa bağımlılığı yüksek ve ithal ikamesi stratejisini benimsemiş ülkelerdeki dış açıklar bu dönemde önemli artışlar göstermiştir. Yaklaşık 1 yıl sonra 1974 yılında gerçekleşen Kıbrıs Barış Harekatı ve harekate bağlı olarak ABD, Yunanistan ve Güney Kıbrıs ile yaşanan siyasi gerilimler Türkiye'ye yönelik politik risk algısını yükseltmiştir.

1979 yılındaki İkinci Petrol Krizinin de yaşandığı bu dönemde işsizlik %20, enflasyon ise %65 seviyesine ulaşmıştır. Nihayet 1980 yılında uygulanan 4 Ocak Kararlarıyla birlikte ekonomik istikrar programı uygulanmış, dışa açık ve ihracata dayanan bir büyüme stratejisi hedeflenmiş, ulusal para devalüe edilmiş, teşvik ve sübvansiyonlar sınırlandırılmış ve devletin ekonomideki payı azaltılmaya çalışılmıştır.

Türkiye'nin 1973-1982 yılları arasındaki turizm gelirleri ve Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçi sayısı Şekil 3 yardımıyla gösterilmiştir. 1973 yılında 1.3 milyon turiste ev sahipliği yapan Türkiye'de, Petrol Krizi ve Kıbrıs müdahalesinin de etkisiyle, bir sonraki yıl bu rakam %17 azalarak 1.1 milyon kişiye gerilemiştir. 1974 yılı için, gelen yabancı ziyaretçi sayısındaki önemli azalma turizm gelirlerinde bir azalışı beraberinde getirmemiş fakat turizm gelirlerindeki artış ilgili yılda oldukça

sınırlı olmuştur. Üçüncü Kalkınma Planındaki hedeflerin %91 oranında gerçekleştiği 1973-1977 yılları yaşanan ekonomik ve politik istikrarsızlıklara rağmen sektörel başarının sağlandığı bir dönem olmuştur.

Şekil 3: 1973-1982 Döneminde Türkiye'nin Turizm Gelirleri ve Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı

Kaynak: TÜİK

Dördüncü Kalkınma Planı dönemini kapsayan 1978 ve 1982 yılları ise önemli siyasal çalkantılara sahne olmuş ve turizm sektörünün gelişiminde bu yıllarda önemli dalgalanmalar yaşanmıştır. 1978 ve 1979 yılında bir önceki yıla göre azalan turist sayısı 12 Eylül Darbesiyle birlikte sert bir düşüş göstermiştir. Türk ekonomisindeki liberal dönüşümü sağlamak amacıyla alınan 24 Ocak Kararlarına rağmen 1980 yılındaki siyasi ve toplumsal gerilimlerin sonrasında gelen hükümet darbesi turizm sektörü için bir kırılma meydana getirmiştir. Türkiye'ye gelen ziyaretçi sayısı 1980 yılında bir önceki yıla göre %15 azalmıştır. Turizm gelirleri ise artış eğilimini bu yıl da sürdürmüştür ve 327 milyon \$ seviyesine ulaşmıştır. 1973-1982 yıllarında turizm gelirlerinde ve gelen turist sayısındaki yıllık ortalama artış miktarı sırasıyla %9 ve %0.4'tür. Yerel ve küresel çaplı istikrarsızlıkların yaşandığı bu dönemde gelen turist sayısında dalgalanmalar yaşanmasına rağmen turizm gelirleri daha istikrarlı bir seyir izlemiştir. Turizm gelirlerinin ekonomi içindeki ağırlığı 1973-1982 yıllarında artış göstermiş, GSMH ve toplam ihracat içindeki ortalama payı sırasıyla %0.6 ve %10.8 seviyesinde gerçekleşmiştir.

2.2 Serbestleşme Dönemi

Serbestleşme Dönemi, devletin piyasada oynadığı öncü rolü özel sektöre bıraktığı, 24 Ocak Kararlarıyla kamu-özel sektör dengesinin değiştiği 1983 ve sonrasındaki dönemi kapsamaktadır. “Turizm sektöründe liberal dönemi başlatan en önemli yasal ve finansal araç, 1982 yılında yürürlüğe giren 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu’dur. Turizmi Teşvik Kanunu ile yatırımlar öncelikli turizm gelişme alanlarına yönlendirilerek sınırlı kaynakların etkin kullanımı sağlanmış, Turizm Bakanlığı, temel planlama ve koordinasyon işlevini yüklenen, devlet arazilerinin tahsisi ile ilgili işlemleri basitleştiren, yeni turizm türlerinin gelişmesini sağlayan ve tüketici haklarını koruyan bir kuruluş olarak etkinliğini sürdürmüştür.” (DPT 10. Kalkınma Planı, 2014: 10)

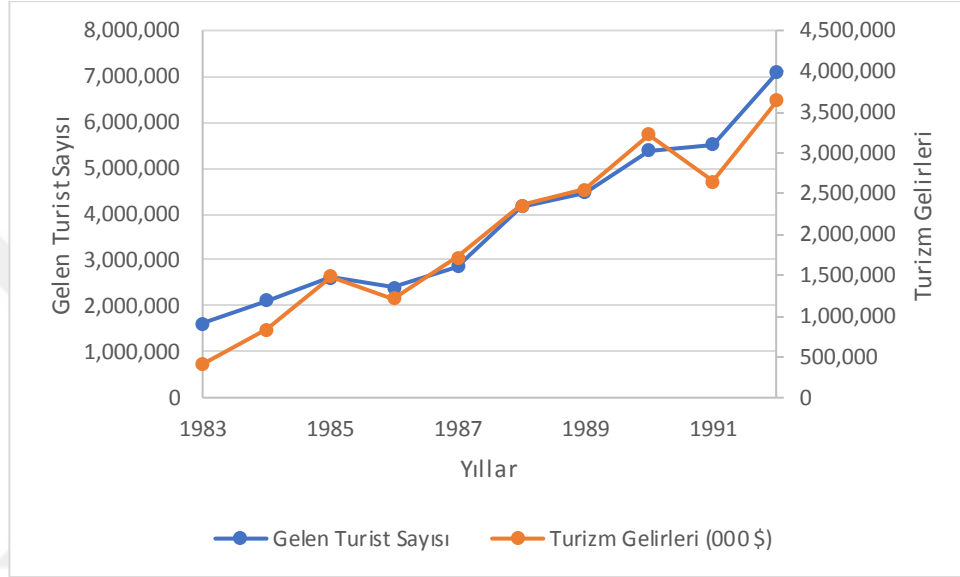
Bu dönemde turizm yatırımcılarına dönük vergi indirimleri, düşük ve uzun faizli krediler, çeşitli alanlarda hibe, istisna ve muafiyetler (Kaynak Kullanımı Destekleme Primi vb.) gibi araçlarla turizm sektörü desteklenmiş, böylelikle Türkiye ekonomisindeki liberal dönüşüme turizm sektörü de dahil edilmiştir. Söz konusu dönemde Turizmi Teşvik Kanunu’nu takiben sonraki yıllarda bazı önemli yasal düzenlemelerle sektör güçlendirilmeye çalışılmıştır. 1989 tarihli “Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar” ile döviz işlemleri ve sermaye hareketlerine büyük ölçüde serbestlik getirilmiş, 1984 tarihli “Katma Değer Vergisi Kanunu” ve 1989 tarihli “Kurumlar Vergisi Genel Tebliği” düzenlemeleriyle daha rekabetçi bir yapı sağlanmaya çalışılmıştır. Turizmde etkinliğin ve yatırımların arttığı Serbestleşme Döneminde turizm sektörü “Kalkınmada Özel Önem Taşıyan Sektör” kapsamına alınmıştır.

2.2.1 1983-1992 Döneminde Turizm Sektörünün Gelişimi

Turizm sektöründe Serbestleşme Döneminin ilk 10 yılındaki turizm gelirleri ve bu yıllarda Türkiye’ye gelen yabancı ziyaretçi sayısı Şekil 4 yardımıyla gösterilmiştir. Serbestleşme Döneminin başlamasıyla birlikte turizm gelirleri önemli bir ivme kaydetmiş, gelen ziyaretçi sayısı da bu artışa eşlik etmiştir. Turizm sektöründeki bu gelişim 1986 yılına kadar devam etmiş, 1986 yılında ise Ukrayna’da gerçekleşen Çernobil reaktör kazası Türkiye’ye yönelik turizm talebini olumsuz etkilemiştir. İlgili

yılda turizm gelirleri ve gelen ziyaretçi sayısı bir önceki yıla göre sırasıyla %18 ve %8 azalma göstermiştir. 1987 yılına gelindiğinde ise 1985 yılındaki turizm geliri rakamı aşılmış, turizm sektörü hızlı bir toparlanma göstermiştir. 1985-1989 yıllarını kapsayan 5. Kalkınma Planındaki hedeflerin gerçekleşme oranı bu dönemde %134 olarak gerçekleşmiş ve sektör önemli bir büyüme gerçekleştirmiştir.

Şekil4: 1983-1992 Döneminde Türkiye'nin Turizm Gelirleri ve Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı

Kaynak: TÜİK

Hem turizm gelirlerindeki hem de gelen ziyaretçi sayısındaki artış Körfez Krizinin yaşandığı 1991 yılına kadar devam etmiştir. Türkiye üzerindeki etkilerini doğrudan gösteren bu kriz sonucunda enflasyon %52.4 seviyesine yükselmiş, büyüme %0.3'e kadar gerilemiş ve 2.6 milyar \$'lık sermaye çıkışı sonrası Türk ekonomisi durgun bir görünüm sergilemiştir. Söz konusu yılda gelen ziyaretçi sayısındaki artış eğilimi azalmış, bir önceki yıl %20 artış göstermesine rağmen gelen turist sayısı 1991 yılında yalnızca %2 artmıştır. Turizm gelirlerinde ise 1991 yılında %17'lik bir kayıp yaşanmıştır. Sönmez (1998: 425) literatürdeki yayılma etkisine atıfta bulunarak Körfez Savaşının taraf ülkelerden ziyade bölgesel bir siyasi istikrarsızlığı temsil ettiğini belirtmiş ve savaşın turizm üzerindeki etkilerini çevre ülkeler olan Mısır, İsrail, Ürdün, Türkiye ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde de gösterdiğini ifade etmiştir. Buna karşın Türk turizm sektörü, krizlerin etkisini kısa sürede üstünden atan görüntüsünü yinelemiş ve sonraki yıllarda hem turist sayısında hem de turizm gelirlerinde artış göstermeye devam etmiştir. 1990'lı yıllarda Mısır, İsrail, Ürdün ve Lübnan'daki

siyasal istikrarsızlık ortamı, turistler için Türkiye'yi alternatif bir destinasyon haline getirmiştir (WEF, 2015: 54)

1983-1992 yıllarında turizm gelirlerinde ve gelen ziyaretçi sayısındaki yıllık ortalama artış miktarı sırasıyla %27 ve %18'dir. Serbestleşme Dönemiyle birlikte daha güçlü bir yapı sergileyen turizm sektörü hızlı büyümesine bu yıllarda da devam etmiş ve bu dönemde turizm gelirlerinin GSMH ve toplam ihracat içindeki ortalama payı sırasıyla %2 ve %18'e yükselmiştir. Özel sektör yatırımlarının teşvik edildiği bu dönemde toplam turizm tesis sayısı 3436'ya, toplam oda sayısı 253 bine ve toplam yatak sayısı ise 529 bine yükselmiştir. 1983-1992 yılları ayrıca tanıtım ve pazarlama faaliyetlerinin hız kazandığı, Türkiye'nin önemli bir destinasyon merkezi imajının güçlendiği bir dönem olmuş, bu durum otel doluluk oranlarında önemli artışları beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda ise 1992 yılı itibarıyla otel doluluk oranı %50 düzeyinde gerçekleşmiştir.

2.2.2 1993-2002 Döneminde Turizm Sektörünün Gelişimi

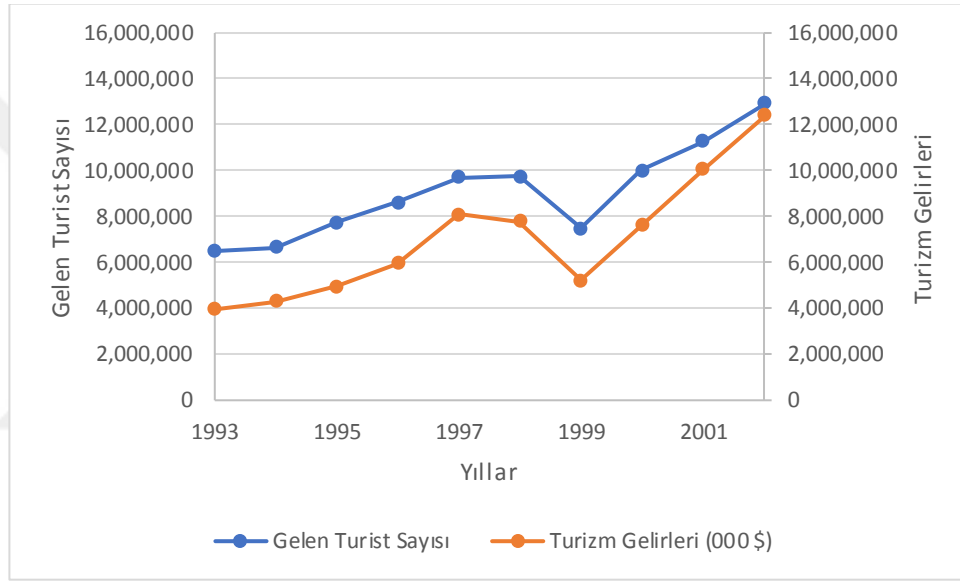
1993-2002 dönemi, Serbestleşme Döneminin ikinci 10 yıllık bölümünü kapsamaktadır. Bu dönemde KOBİ (Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler)'lere yönelik kredi uygulamaları (Fon Kaynaklı Kredi vb.), yatırım teşvikleri ve vergi indirimleri gibi düzenlemeler ile sektör desteklenmiştir. 1994, 2000 ve 2001 krizleri bu dönemin bir krizler yılı olarak anılmasına yol açmış, turizm sektörü de bu krizlerden oldukça etkilenmiştir. 1990'lı yıllarla birlikte küresel ölçekte hız kazanan politik istikrarsızlık unsurları Türkiye'de de etkili olmuştur. Milli Savunma Araştırma Enstitüsü tarafından derlenen RAND veri setine göre 1993-2002 yılları arasında 651 terörist saldırı gerçekleşmiş, bu saldırılarda 266 kişi hayatını kaybederken 730 kişi de yaralanmıştır.

Türkiye'nin 1993-2002 dönemindeki turizm gelirleri ve Türkiye'ye gelen ziyaretçi sayısı Şekil 5'te sunulmuştur. 1993 yılında 6.5 milyon ziyaretçi tarafından ziyaret edilen Türkiye'de bu sayı sonraki yıllarda ciddi artışlar göstermiş 1995 yılında 7.7 milyona ulaşan ziyaretçi sayısı 1998 yılında 9.7 milyona ulaşmıştır.

1998 ve 1999 yıllarında ekonomik krizlere sahne olan Türkiye'de, bu dönemdeki Doğu Asya ve Rusya Krizlerinin de etkisiyle 6 milyar \$'lık sermaye çıkışı yaşanmıştır.

Aynı dönemde GSMH'da %6.4'lük düşüş gerçekleşmiş, enflasyon %63 seviyesine ulaşmıştır. Turizm sektörü bu yıllarda ekonomik ve politik çalkantılarla mücadele ederken, 1999 yılında 7.5 büyüklüğündeki Marmara Depremi'nin yaralarını da sarmaya çalışmıştır. Kotil vd. (2007: 738) Marmara Depreminin turizm sektörü üzerinde ciddi etkiler doğurduğunu belirtmiştir. Tüm bu olumsuz gelişmeler sonucunda 1999 yılında gelen turist sayısı ve turizm gelirlerinde önemli bir düşüş yaşanmıştır. Gelen ziyaretçi sayısında bir önceki yıla göre %23 düşüş gözlenirken, turizm gelirlerinde de bir önceki yıla göre %33 azalma gerçekleşmiştir.

Şekil 5: 1993-2002 Döneminde Türkiye'nin Turizm Gelirleri ve Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı

Kaynak: TÜİK

2001 yılına gelindiğinde ise dünya genelinde travmatik etkiler doğuran 11 Eylül Saldırıları gerçekleşmiştir. Uluslararası turizm talebinde yaşanan olumlu görünüm, 11 Eylül Saldırılarıyla birlikte yerini endişe ortamına bırakmıştır. 2001 ve 2002 yıllarında Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçi sayısı sırasıyla 9.9 milyon ve 11.2 milyon olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemdeki turizm gelirleri ise sırasıyla 7.6 milyar \$ ve 10 milyar \$'dır. Göçen vd. (2011: 498) ve Mutlu ve Akbaş (2016: 11) tarafından 11 Eylül Saldırılarından Türkiye'ye gelmesi kesin olan turist kabilelerinin iptal veya erteleme seçeneğini kullandıkları ifade edilmiştir. Dünya turizminde 2000 yılına göre %1.3 daralmanın yaşandığı 2001 yılı Türk turizm sektörü açısından %11.42 artışın yaşandığı nispeten iyi bir yıl olarak değerlendirilmektedir. Dünya genelinde turistlerin havayolu taşıt tercihlerinde 2001 yılında önemli azalmalar meydana gelmesine rağmen

Türkiye'ye gelen ziyaretçilerin havayolu taşıtı tercihleri bir önceki yıla göre %2.89 oranında artmıştır.

1993-2002 yıllarında turizm gelirlerinde ve gelen turist sayısındaki yıllık ortalama artış miktarı sırasıyla %13 ve %8'dir. Turizm gelirlerinin GSMH ve İhracat içindeki ortalama payı bu dönemde sırasıyla %3.5 ve %27.2 olarak gerçekleşmiştir. Turizm gelirlerinin dış ticaret açığını kapatma oranı ise krizler yüzünden yaşanan daralmalar karşısında oldukça yüksek bir seyir izlemiş, 1998 yılında %46, 2001 yılında %133 ve 2002'de %98 olarak gerçekleşmiştir. Otel doluluk oranı ise 2002 yılı itibarıyla %46.9 olarak gerçekleşmiştir.

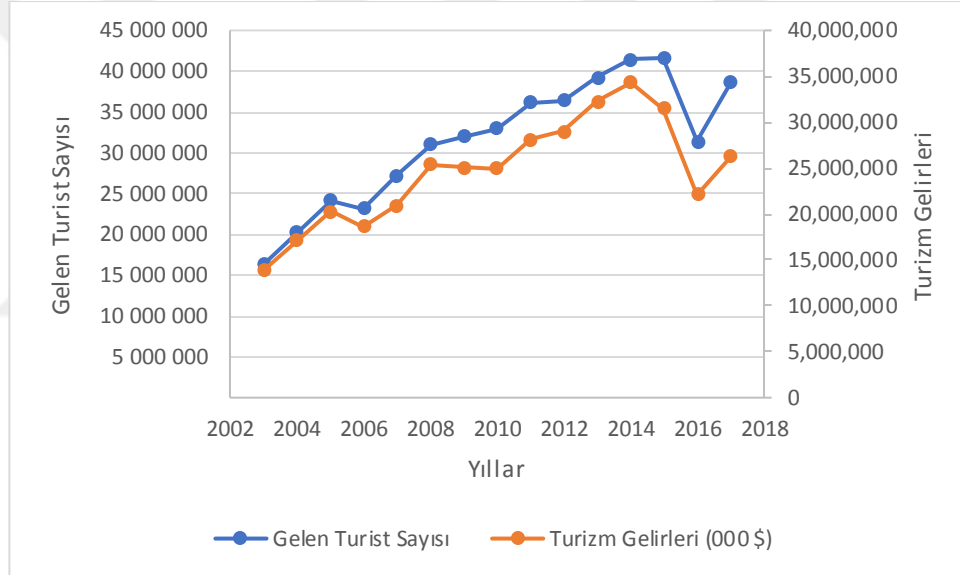
2.2.3 2003-2017 Döneminde Turizm Sektörünün Gelişimi

2003-2017 Döneminde, 2001 yılında uygulamaya konulan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile birlikte hedeflenen makroekonomik istikrar tedbirleri belirli ölçüde sağlanmış ve programda belirtilen "kur rejiminin terk edilmesi nedeniyle ortaya çıkan güven bunalımı ve istikrarsızlığı süratle ortadan kaldırmak" şeklindeki amaca yönelik uygun politik adımlar atılmıştır. Sonraki yıllarda uygulanan bölgesel, sektörel ve il bazlı teşvik sistemleriyle sektör desteklenmiş, "illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi dikkate alınarak, vergi indirimi, sigorta primi işveren hissesi, faiz desteği konularında değişen süre ve oran uygulamaları başlatılmıştır" (DPT 10. Kalkınma Planı, 2014: 13). 2007 yılında ortaya konan Türkiye Turizm Stratejisi 2023 (2007: 2) ile markalaşma, çevresel düzenleme, çeşitlendirme, tanıtım ve yatırımlara yönelik hedeflere dikkat çekilmiştir. Alınan önlemler ve düzenlemelerle birlikte turizm sektöründe 2000 yılında başlayan toparlanma süreci sonraki yıllarda da devam etmiştir.

2003-2017 döneminde Türkiye'nin turizm gelirleri ve Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçi sayısı Şekil 6 yardımıyla gösterilmiştir. 2003 yılında 13.8 milyar \$ olan turizm gelirleri, 2005 yılında 20.3 milyar \$, 2008 yılında ise 25.4 milyar \$'a ulaşmıştır. Gelen ziyaretçi sayısı da bu yıllarda benzer şekilde bir artış göstermiştir. 2003 yılında 16.3 milyon ziyaretçi ağırlayan Türkiye'de bu rakam 2005 ve 2008 yıllarında sırasıyla 24.1 milyon ve 30.9 milyona ulaşmıştır. 2007 yılında hem turizm gelirleri hem de turist ziyaretleri sıralamasında ilk 10 ülke arasında yer alan Türkiye, 2008 yılında da listede ilk 10 sırada yer almış ve 2008 yılında her iki sıralamada da 1 basamak yükselmiştir.

Finansal piyasaların 21. Yüzyılda gördüğü en büyük kriz olarak nitelenen 2008 Krizi, lüks tüketim niteliğindeki turizm faaliyetinde küresel ölçekte bir azalma meydana getirmiştir. Bunun sonucunda ise 2009 ve 2010 yıllarında gelen ziyaretçi sayısındaki artış sınırlı olmuştur. 2009-2010 yıllarında elde edilen turizm gelirleri ise 2008 yılına göre daha düşük bir düzeyde gerçekleşmiş ve sırasıyla 25 milyar \$ ve 24.9 milyar \$'a gerilemiştir. 2011 yılında 36.1 milyon turistin ziyaret ettiği Türkiye'yi 2013 yılında 39.2 milyon kişi ziyaret etmiştir. 2014 yılı hem gelen ziyaretçi sayısı hem de turizm gelirleri bakımından turizm sektöründe görünümün en iyi olduğu yıldır. Turizm sektörü tarafından ilgili yılda 41.4 milyon ziyaretçi ağırlanmış ve 34.3 milyar \$'lık turizm geliri elde edilmiştir.

Şekil 6: 2003-2017 Döneminde Türkiye'nin Turizm Gelirleri ve Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı

Kaynak: TÜİK

2015 yılı siyasal istikrarsızlıkların ve terör eylemlerinin etkisini yoğun şekilde gösterdiği bir yıl olmuştur. Dünya Ekonomik Forumu tarafından yayınlanan raporda ‘ülkenin hassas siyasi dönemi (Haziran 2015'te gerçekleşen seçimler), ülkenin jeopolitik çatışmalarıyla birlikte, Türkiye'nin kalkınması için önemli olan, özellikle de uluslararası yatırımcılardan gelen özel yatırımları durdurma eğiliminde olan bir belirsizlik ortamı oluşturdu’ (WEF, 2015: 30) ifadesi yer almıştır. Türkiye'nin komşu ülkelerindeki istikrarsız jeopolitik durum, Türkiye'ye yönelik yoğun sığınmacı baskısı, sivilleri ve siyasi otoriteyi hedef alan terör eylemleri gibi birçok etmen 2015 yılında Türkiye'nin mevcut risklerinde artış meydana getirmiştir. Yaşanan tüm bu

istikrarsızlıklar sonucunda WEF (2015: 34) tarafından hazırlanan Seyahat & Turizm Rekabet Raporu 2015'e göre güvenlik ve emniyet sıralamasında Türkiye 141 ülke arasında 121. Sırada yer almıştır. 2015 yılında Türkiye'yi ziyaret eden turist sayısı bir önceki yıla göre %0.5 artarken, elde edilen turizm gelirleri %8 azalmıştır.

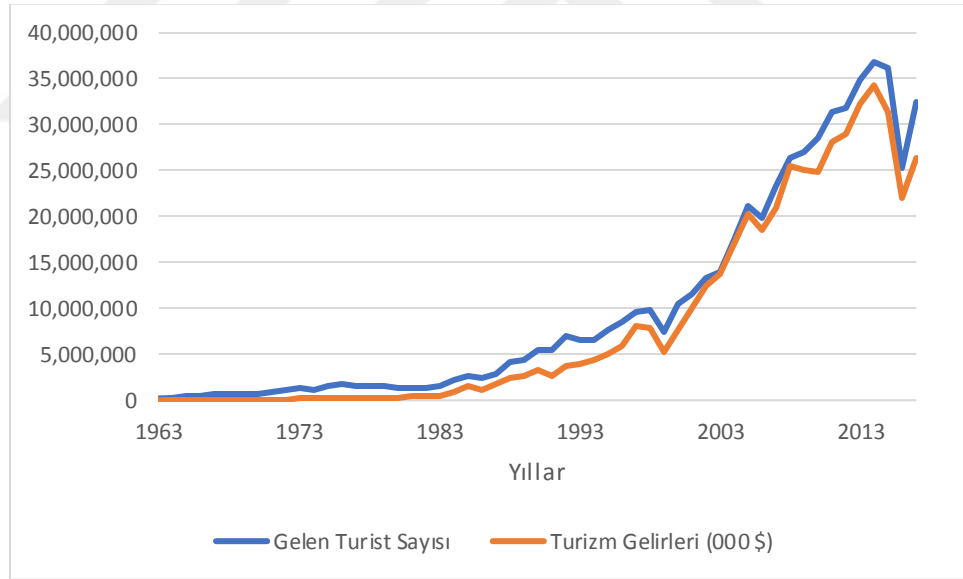
2016 yılı Türkiye ile ilgili ekonomik ve siyasal risklerin azaldığı bir yıl olmamıştır. Artan terör etkinliğinin bir göstergesi olarak, Ekonomi ve Barış Enstitüsü tarafından hazırlanan GTI (2017: 30) raporunda Türkiye 2016 yılında ilk kez terörizmden en çok etkilenen ilk 10 ülke arasına girmiştir. Suriye'deki çatışma ortamına Türkiye'nin fiilen dahil olması, Rusya ve Almanya gibi ülkelerle yaşanan diplomatik ve askeri gerilimler, darbe girişimi ve sonrasındaki olağanüstü hal ilanı gibi çok sayıda gelişme yabancı ziyaretçiler açısından belirsizliği daha da arttırmıştır. Tüm bu gelişmelerin sonucunda 2016 yılında 22.1 milyar \$ turizm geliri elde edilmiş, gelen ziyaretçi sayısı ise 25.3 milyon olarak gerçekleşmiştir. Turizm gelirleri ve gelen ziyaretçi sayısında 2016 yılında bir önceki yıla göre sırasıyla %29 ve %30 azalma gerçekleşmiştir. 2016 yılı itibarıyla Türkiye en çok ziyaretçi kabul eden 10. ve en çok turizm geliri elde eden 17. ülke konumuna gerilemiştir. 2017 yılında ise turizm sektörü önemli bir toparlanma gerçekleştirmiş, gelen turist sayısı ve turizm gelirleri bir önceki yıla göre sırasıyla %27 ve %18 artış göstermiştir.

2003-2017 yıllarında turizm gelirlerinde ve gelen turist sayısındaki yıllık ortalama artış miktarı sırasıyla %4 ve %6'dır. Turizm sektörünün bu dönemde GSYİH ve hizmetler sektörü içindeki ortalama payı sırasıyla %3.9 ve %20.8'e ulaşmıştır. Turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını kapatma oranı ise 2003 yılında %73, 2006 yılında %42 ve 2008 yılında %44 düzeyinde ve 2008 krizinin yaratmış olduğu üretim artışındaki sınırlanmayla birlikte 2009 yılında %82 düzeyindedir. Bu oran 2010 ve 2017 yılları arasında daha kararlı bir seyir izlemiş ve ilgili dönemde ortalama %40 seviyelerinde gerçekleşmiştir. Artan turizm faaliyetlerinin bir göstergesi olarak 2003-2017 döneminde turizm tesisleri sayısı yıllık ortalama %2, seyahat acentaları sayısı ise %5 artmıştır.

2.3 Türkiye’de Turizm Sektörünün Gelişiminin Genel Değerlendirmesi

Planlı dönemin başlangıcı olan 1963 yılı ile 2017 yılları arasındaki dönemde Türkiye’nin turizm gelirleri ve Türkiye’ye gelen turist sayısı Şekil 7 yardımıyla sunulmuştur. 1983-2017 yıllarını kapsayan ve özel sektörün ağırlık kazandığı Serbestleşme Döneminde turist sayısı ve turizm gelirleri arasındaki ilişki, 1963-1983 yıllarını kapsayan ve turizm sektöründe kamu sektörünün ağırlıkta olduğu Birinci Dönemdekinden daha fazla paralellik göstermiştir. Örneğin 1974 ve 1980 yıllarında gelen turist sayısında bir önceki yıla göre sırasıyla %17 ve %15 azalma meydana gelmesine rağmen ilgili yıllarda turizm gelirleri sırasıyla %13 ve %16 artış göstermiştir. Serbestleşme Döneminde ise 1999, 2006 ve 2016 yıllarında turizm gelirleri ve turist sayısındaki değişimler büyük oranda benzerlik sergilemiştir. Örneğin 2006 yılında gelen turist sayısında ve turizm gelirlerinde bir önceki yıla göre sırasıyla %6 ve %8 düşüş meydana gelmiştir.

Şekil 7: 1963-2017 Döneminde Türkiye’nin Turizm Gelirleri ve Türkiye’ye Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı

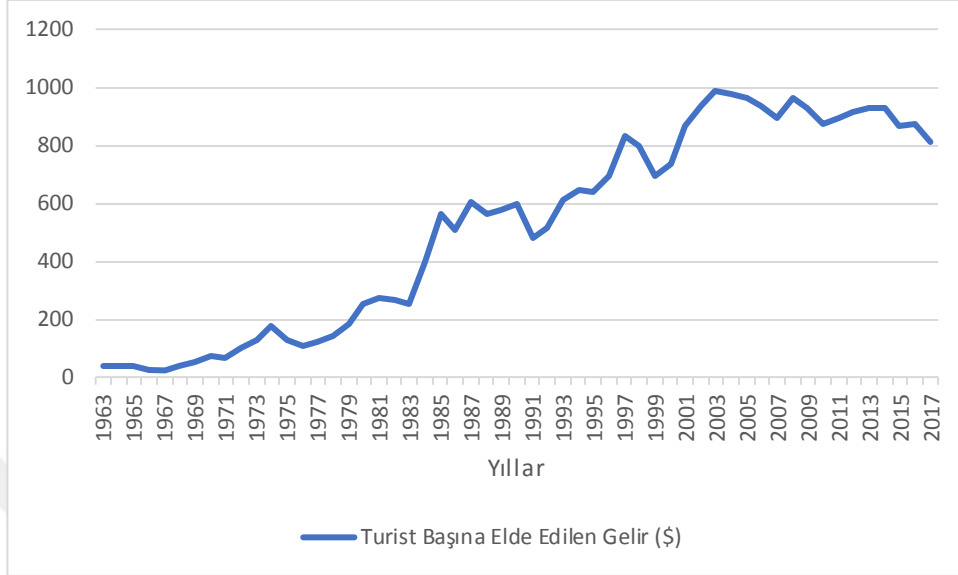

Kaynak: TÜİK

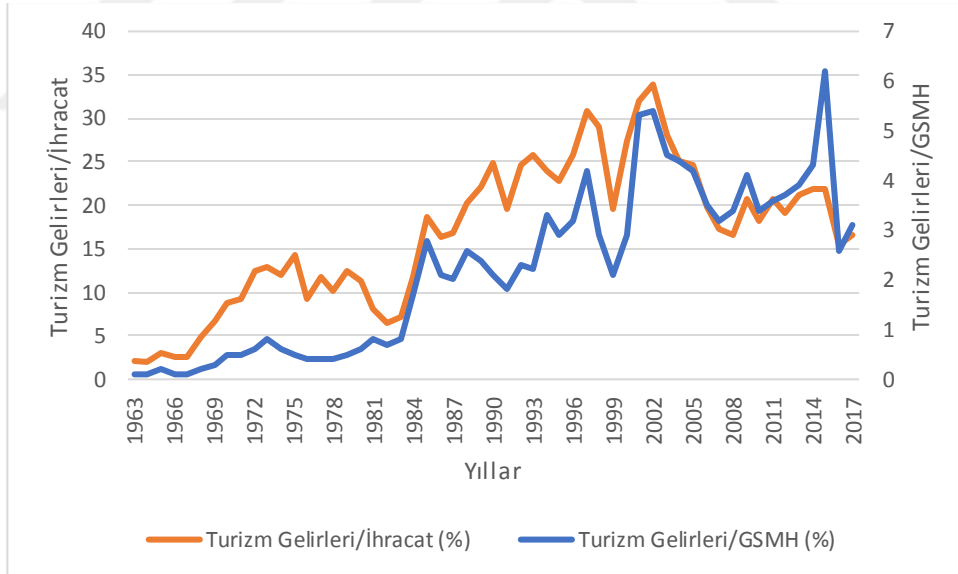
1963-2017 yıllarında turist başına elde edilen turizm gelirleri ise Şekil 8 yardımıyla sunulmuştur. 1963 yılında yalnızca 38\$ düzeyinde olan turist başına gelir Birinci Dönemin sonunda 252 \$ seviyesine, 2000 ve 2017 yıllarında sırasıyla 732 \$ ve 810 \$ düzeylerine ulaşmıştır. Turist başına gelirin en yüksek olduğu yıl ise 2003 yılında 987 \$ seviyesinde gerçekleşmiştir. Turist başına turizm gelirleri 1963-2003

yılları arasında hareketli bir görüntü sergilemesine karşın, 2003-2017 yıllarında daha durağan seyretmiş ve bu dönemde 810\$ ile 987\$ arasında değişmiştir.

Şekil 8: 1963-2017 Döneminde Turist Başına Elde Edilen Turizm Gelirleri

Şekil 9: 1963-2017 Döneminde Turizm Gelirlerinin İhracat ve GSMH İçindeki Payı

Kaynak: TURSAB

1963-2017 yıllarında turizm gelirlerinin GSMH ve ihracat içindeki payı Şekil 9 yardımıyla sunulmuştur. Turizm gelirlerinin ihracata oranı 1963 yılında %2.1 seviyesindeyken 1975 yılında %14.3 seviyesine ulaşmış ve sonrasındaki yıllarda ise kademeli olarak düşmüştür. Serbestleşme Dönemiyle birlikte turizm gelirlerinin ihracat içindeki payı da önemli bir artış göstermiş ve 1985 yılında %18.6, 1990 yılında

%24.9'a ve 2017 yılında ise 16.7 düzeyinde gerçekleşmiştir. Turizm gelirlerinin GSMH içindeki payı da benzer bir seyir izlemiş ve 1963 yılında yalnızca %0.1 olan oran, 1985 ve 1990 yıllarında sırasıyla %2.8 ve %2.1 düzeyine ulaşmış ve 2017 yılında ise %3.1 olarak gerçekleşmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİTERATÜR İNCELEMESİ

3.1 Literatür Özeti

Çalışmanın bu bölümünde, uluslararası turizm talebinin belirlenmesine yönelik çalışmalar, küresel ve yerel literatür alt başlıkları altında incelenmiştir.

3.1.1 Küresel Literatür

Uluslararası ticaret içerisinde turizmin önemli bir sektör olarak ortaya çıkmasıyla birlikte turizm talebiyle ilgili çalışmalarda bir boşluk oluşmuş ve turizm talebinin belirlenmesine yönelik ampirik çalışmalar gerekli hale gelmiştir. Bu boşluğun doldurulması turizm talebiyle ilgili ilk çalışmaların temel motivasyonu olmuş ve bu amaçla yapılan ilk çalışmalar 1960'lı yıllarla birlikte başlamıştır³. Öncü çalışmalardan ilkinde imza atan Guthrie (1961) çalışmasında 58 ülkenin 1953-1956 yılları arasında ABD'den gelen turistlerin mal ve hizmet harcamalarından elde ettikleri gelirlerini; turistlerin gelir düzeyleri, ulaşım maliyetleri, göç düzeyi ve ihracat düzeyleriyle ilişkilendirmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar kullanılan tüm değişkenlerin turizm talebi üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Çalışmada ayrıca bağımsız bir değişken olarak kullanılmamasına rağmen doğal özellikler ve kültürel karakteristikler gibi nitel faktörlerin önemi de vurgulanmıştır.

Turizm talebinin belirlenmesine yönelik diğer öncü çalışmalar ise Gerakis (1965), Gray (1966), Laber (1969) ve Artus (1970) tarafından ortaya konulmuştur. Gray (1966) 1951-1963 yılları arasında deniz aşırı ülkelerden ABD ve Kanada'ya yönelik uluslararası turizm talebinin belirleyicilerini araştırdığı çalışmasında, gelir düzeyi ve döviz kuru değişkenlerinin turizm talebi üzerinde anlamlı etkilere sahip olmasına rağmen ulaşım maliyetinin etkisinin anlamsız olduğu sonucuna ulaşmıştır.

³ Crouch (1994: 41) çalışmasında 1960 yılından önceki dönemde uluslararası turizm talebinin belirleyicileriyle ilgili ampirik bir çalışmanın bulunmadığını belirtmektedir.

Çalışmadan elde edilen esneklikler, döviz kuru esnekliği dışında her iki ülke için de oldukça yakın ve elastik sonuçlar göstermektedir.

Gerakis (1965) 1954-1963 yıllarını kapsayan ve döviz kuru müdahalelerinin 7 ülkeye yönelik turizm talebi üzerindeki etkilerini incelediği çalışmasında döviz kuru müdahalelerinin ülkeler arasında önemli turizm geliri ödünleşmeleri meydana getirdiğini ve ülkeler arası döviz kuru esnekliklerinin önemli derecede farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur.

1956 yılı için ABD ve Kanada arasındaki turizm talebinin belirleyicilerini inceleyen Laber (1969), gelir düzeyi, ulaşım maliyeti ve göç düzeyinin uluslararası turizm talebinin belirlenmesinde etkili olduğu sonucuna ulaşmış fakat önceki çalışmalardan farklı olarak elde edilen tüm esnekliklerin inelastik olduğunu ortaya koymuştur. Çalışmada ayrıca ulaşım maliyetlerinin, turizm faaliyetinin belirlenmesinde anahtar bir role sahip olduğu ifade edilmiştir. Benzer bir öncü çalışma da Artus (1970) tarafından 1955-1969 dönemi için uluslararası turizmin Almanya'nın ödemeler dengesi üzerindeki etkisinin belirlenmesi amacıyla ortaya konulmuştur. Elde edilen bulgular gelir düzeyine ek olarak, önceki çalışmalardan farklı olarak, nispi fiyat düzeyinin de Almanya'ya yönelik uluslararası turizm talebinin önemli bir belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Turizm sektörünün gösterdiği önemli gelişime paralel olarak sonraki yıllarda da turizm çalışmalarına olan ilgi yoğunluk kazanmıştır. Askari (1971), Artus (1972), Barry ve O'Hagan (1972), Kwack (1972), Jud ve Joseph (1974), Mak vd. (1977), Witt (1980), Fujii ve Mak (1980), Fujii ve Mak (1981), O'Hagan ve Harrison (1984), Uysal ve Crompton (1984), Witt ve Martin (1987), Anastasopoulos (1989), Var vd. (1990), Bakkal ve Scaperlanda (1991), Gonzalez ve Moral (1995), Qiu ve Zhang (1995) ve Lee vd. (1996) gibi birçok yazar tarafından önemli çalışmalar ortaya konmuştur. Sheldon ve Var (1985), Calantone vd. (1987), Uysal ve Crompton (1985), Crouch (1994b), Crouch (1994c), Witt ve Witt (1995), Lim (1997a), Lim (1997b), Li vd. (2005) gibi çok sayıda yazar ise turizm talebinin modellenmesi veya tahmin edilmesiyle ilgili önceki çalışmaları inceleyen araştırmalar ortaya koymuştur.

Turizm talebiyle ilgili çalışmalar, Halıcıoğlu (2004), Garin-Munoz (2006), Sequeira ve Nunes (2008), Habibi ve Abbasinejad (2011) gibi yazarlar tarafından iki ana kategoriye ayrılmıştır. Bunlardan ilki klasik çok değişkenli regresyon modellerini

kullanan ve çoğu 1990'lı yılların öncesini kapsayan erken dönem çalışmalar, diğeri ise modern ekonometrik yöntemlerin kullanıldığı erken dönem sonrası çalışmalardır. Erken dönem çalışmaların sahip oldukları bazı ortak özellikler, bu çalışmaların çoklu doğrusallık, otokorelasyon, yapısal istikrarsızlık ve sahte regresyon gibi bazı problemlere olan eğilimlerini arttırmakta ve çalışmalardan elde edilen sonuçları geçersiz kılmaktadır. (Lee, 1996: 536; Song ve Witt, 2000: 17; Bashagi ve Muchapondwa, 2009: 4, Salleh vd., 2008: 353; Doğru vd., 2017: 49). Bu özellikler şu şekilde sıralanabilir;

- En yaygın kullanılan tahmin yönteminin SEK (Sıradan En Küçük Kareler) olması
- Uygun tanısal testlerin eksikliği
- Verilerin ortak trende sahip olması/durağan olmaması
- Statik modellerin tercih edilmesi
- Veri kalitesinin zayıflığı ve ölçüm yöntemleri arasındaki farklılıklar
- Örnekleme boyutlarının küçük olması

Crouch (1994c: 45) tarafından ortaya konan literatür incelemesinde incelenen 80 çalışmanın 68'inde kullanılan tahmin yönteminin SEK olduğu ifade edilmiştir. Fakat SEK gibi klasik doğrusal regresyon modellerinin güçlü varsayımlara dayanıyor olması, bu varsayımların ihlal edilmesi durumunda, tahmin edilen sonuçların kabul edilmesini zorlaştırmaktadır. Yine de az sayıda çalışmada SEK dışında farklı tahmin yöntemleri kullanılmıştır (Mak vd., 1977; Fujii ve Mak, 1980; Uysal ve Crompton, 1984; O'Hagan ve Harrison, 1984).

Uygun tanısal testlerin eksikliği de erken dönem çalışmalarla ilgili önemli bir soruna işaret etmektedir. Örneğin Lim (1997a: 76) incelediği 100 çalışmanın 40'ında herhangi bir tanısal testin kullanılmadığı belirtmiş ve kalan çalışmaların 47'sinde ise yalnızca Durbin-Watson test istatistiğinin yer aldığını ifade etmiştir. 1980'li yıllara kadar tanısal testler paket programlarda yaygın olarak kullanılmadığından özellikle 1980 öncesi çalışmalarda yalnızca Durbin-Watson testinin yer alması anlaşılabilir. (Lim, 1997a: 76). Lee vd. (1996: 536) SEK tahminlerinin uygun tanısal testler yapılmadığı zaman çoklu doğrusallık ve otokorelasyon problemlerine sahip olabileceğini belirtmiş, otokorelasyon probleminin bulunması durumunda elde

edilen tahminin etkin olmayacağını ve çoklu doğrusallığın bulunmasında ise bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin ayrıştırılmasının zorlaşacağını belirtmektedir. Salleh vd. (2008: 353) ise otokorelasyon probleminin üstesinden gelmek amacıyla erken dönem çalışmalarda sıkça kullanılan Cochrane-Orcutt yönteminin bir başka ciddi probleme yol açtığını ve farkı alınmış verilerle yalnızca kısa dönemli tahmin elde etmenin mümkün olduğunu ifade etmektedir.

Erken dönem çalışmalarla ilgili önemli bir diğer sorun ise serilerin durağanlığının test edilmemesidir. Turizm talebi modellerinin tahmininde kullanılan veriler genellikle zaman serileridir ve bu zaman serilerinin çoğu durağan değildir. (Song ve Witt, 2000: 17). Sahte regresyon sonuçlarından kaçınabilmek için regresyon analizlerinde kullanılan veriler mutlaka durağan olmalıdır (Bashagi ve Muchapondwa, 2009: 4). Goh and Law (2011: 298) ise erken dönem çalışmaların açıklama güçlerinin yüksek olmasının, diğer bir deyişle yüksek R^2 değerlerine sahip olmasının, birim kök hesaba katılmadığı için, yanıltıcı olabileceğini belirtmektedir.

Turizm talebi çalışmalarıyla ilgili önemli bir sorun ise erken dönem çalışmalarda büyük ölçüde statik modellerin tercih edilmesidir. Statik regresyon modelleri ise yapısal istikrarsızlık ve sahte regresyon gibi bazı problemleri taşımaktadır. (Song and Witt, 2000: 26). Dinamik modellerin ayrıca tüketici tercihlerinde geçici değişikliklerin etkisinin tespit edilmesini sağlaması yüzünden, dinamik etkilerin ihmal edilmesi, aşırı belirtme yol açacaktır (Peng vd., 2014: 183; Morley, 1991: 42)

Turizm talebiyle ilgili erken dönem çalışmalardaki diğer bazı önemli eksiklikler ise; veri kalitesinin zayıf olması, ölçüm yöntemleri arasındaki farklılıklar ve örneklem boyutlarının küçük olmasıdır. Lim (1997a: 71) bu sorunların turizm çalışmalarının kalıcı bir problemi olduğunu ileri sürmektedir. Veri kalitesindeki zayıflıklar da regresyonların standart hatasının büyümesine neden olabilmektedir (Artus, 1972: 600).

Erken dönem çalışmalardaki önemli bir tartışma konusu da kullanılan değişkenlerle ilgilidir. İlk çalışmalarda sıklıkla yalnızca ekonomik değişkenler kullanılmasına rağmen (Askari,1971; Artus, 1970; Gray, 1966; Artus, 1972; Fujii ve Mak, 1980; Jud ve Joseph, 1974) sonraki çalışmalarda ekonomik olmayan çok sayıda değişken modellere dahil edilmiştir. Bunlar arasında; göç (Guthrie, 1964; Laber, 1969), iklimsel koşullar (Barry ve O'Hagan, 1972), döviz kısıtlamaları (Barry ve

O'Hagan, 1972; Witt, 1980), siyasal istikrarsızlık (Barry ve O'Hagan, 1972; O'Hagan ve Harrison, 1984; Uysal ve Crompton, 1984), sosyodemografik değişkenler (Mak vd., 1977) ve özel olaylar (Barry ve O'Hagan, 1972; Kwack, 1972; Uysal ve Crompton, 1984; Witt ve Martin, 1987) sayılabilir. Çok sayıda yazar turizm talebinin açıklanmasında yalnızca ekonomik değişkenlerin kullanılmasının yanlış olduğunu, sosyal ve siyasal faktörler gibi, ekonomik olmayan değişkenlerin de turizm talebinin belirlenmesinde oldukça önemli olduğunu belirtmiştir (O'Hagan and Harrison, 1984: 929; Sauran, 1978: 2; Barry ve O'Hagan, 1972: 147; Smeral, 1988: 38). Yine de erken dönem çalışmalarda ekonomik olmayan faktörlerin kullanımı oldukça sınırlı kalmış ve bu faktörlerin etkileri sıklıkla kukla değişkenler yardımıyla ölçülmeye çalışılmıştır.

1990 ve sonrasındaki yılları kapsayan dönemde ise turizm talebiyle ilgili çalışmalar önemli bir derinlik ve hız kazanmıştır. Bu yıllarda kullanılan ekonometrik modellerde önemli yenilikler meydana gelmiş⁴, araştırma konusu olan destinasyon ve turist gönderen ülkelerle ilgili çeşitlilik sağlanmış, odaklanılan turizm türleriyle ilgili daha detaylı çalışmalar ortaya konmuş ve değişen sosyal ve siyasal yapıyla ilgili daha detaylı analizler yapılmıştır. Örneğin Ledesma-Rodrigues vd. (2001) 1979-1997 yılları için 13 ülkeden Tenerife'ye yönelik turizm talebini SUR (Seemingly Unrelated Regression) ve Sabit Etkiler modelleri yardımıyla incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, Tenerife'ye yönelik turizm talebinin gelir esnekliğinin oldukça yüksek olduğunu, fiyat ve döviz kuru esnekliklerinin ise, işaretlerinin beklentilerle uyumlu olmasına rağmen, inelastik olduğunu göstermektedir. Sonuçlar ayrıca yatırım ve tanıtım harcamalarının da turizm talebini etkilediğini ortaya koymaktadır.

Payne ve Mervar (2002) 1993-1999 döneminde Hırvatistan'a yönelik turizm talebinin belirleyicilerini araştırmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular gelir düzeyi ve döviz kuru değişkenlerinin turizm talebini etkilediğini göstermektedir. Sonuçlar ayrıca 1995 yılında yaşanan politik ve askeri gerilimin Hırvatistan'a yönelik turizm talebi üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Narayan (2004) Fiji'ye yönelik turizm talebi ile gelir düzeyi, fiyat seviyesi, alternatif ülkelerdeki fiyat seviyesi, ulaşım maliyetleri değişkenleri arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkiyi ARDL (Auroregressive Distributed Lag) yaklaşımıyla incelemiştir.

⁴ Turizm talebi çalışmalarında kullanılan ekonometrik modellerle ilgili detaylı bir inceleme için Bkz.: Li vd. (2005).

ve değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünlük bir ilişki tespit etmiştir. Çalışmada ayrıca askeri darbeler gibi siyasi istikrarsızlıkların turizm talebi üzerinde negatif etkiye sahip olduğu gösterilmiştir.

Rosello vd. (2005) 1960-2001 döneminde İngiltere ve Almanya'dan Balear Adaları'na yönelik turizm talebini belirleyen faktörleri SUR yöntemiyle incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, Almanya'dan gelen turistler için gelir ve fiyat esnekliklerinin 80'li yılların ortalarından itibaren 0'a yaklaştığını, İngiltere'den gelen turistler için ise gelir ve fiyat esnekliklerinin daha istikrarlı olduğunu göstermektedir. Sonuçlar ayrıca elde edilen gelir esnekliklerinin her iki ülke için de oldukça düşük olduğunu ortaya koyarken; 1985 Maden Grevi, Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi ve 1992 Barcelona Olimpiyat Oyunları'nın Balear Adaları'na yönelik turizm talebi üzerinde negatif yönlü etkiye sahip olduğunu işaret etmektedir.

Naude ve Saayman (2005) 1996-2000 yıllarını kapsayan çalışmasında 43 Afrika ülkesine yönelik uluslararası turizm talebinin belirleyicilerini panel veri analizi yöntemiyle incelemiştir. Elde edilen sonuçlar politik istikrar, arz kapasitesi, tanıtım harcamaları ve kentleşme oranının Afrika'ya yönelik turizm talebinin temel belirleyicileri olduğunu ve gelir düzeyi, nispi fiyat seviyesi ve ulaşım maliyetleri gibi geleneksel değişkenlerin gelişmekte olan Afrika ülkeleri için istatistiksel olarak anlamsız olduğunu göstermektedir.

Divisekera ve Kulendran (2006) 1980-2001 döneminde Japonya, Yeni Zelanda, İngiltere ve ABD'den Avustralya'ya yönelik turizm talebinin belirleyicilerini FMOLS tahmincisiyle incelemiştir. Elde edilen sonuçlar gelir düzeyi, nispi fiyat seviyesi, alternatif ülkelerdeki fiyat seviyesi ve ulaşım maliyetleri gibi değişkenlerin yanında tanıtım harcamalarının da turizm talebinin önemli bir belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuçlar ayrıca tatil amacıyla gelen turistlere ait esneklikler ile turistlerin tamamı için hesaplanan esneklikler arasında ciddi farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır.

Algieri (2006) 1993-2002 yılları için Rusya'ya yönelik uluslararası turizm talebini VAR (Vector Autoregression) analiziyle incelemiş ve değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünlük bir ilişki tespit etmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular turizm talebinin en önemli belirleyicilerinin gelir düzeyi, nispi fiyat seviyesi ve ulaşım

maliyeti olduğunu göstermekte ayrıca Rusya'ya yönelik turizm talebinin gelir esnekliğinin oldukça yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Balear Adaları'na yönelik turizm talebinin belirleyicilerini GMM-DIFF (Generalized Method of Moments-Difference) tahmincisiyle inceleyen Garin-Munoz ve Montero-Martin (2007) gelir düzeyi, nispi fiyat seviyesi, ulaşım maliyeti ve ağızdan kulağa etkinin turizm talebinin belirlenmesinde anlamlı etkileri olduğunu ortaya koymuş ve 11 Eylül Saldırıları gibi dışsal şokların özellikle havayolu ulaşımını ve uzun mesafeli yolculukları gerekli kılan destinasyonlar üzerinde önemli etkilere sahip olduğunu belirtmiştir.

Choyakh (2008) 1962-2005 döneminde Fransa, Almanya, İtalya ve İngiltere'den Tunus'a yönelik turizm talebinin belirleyicilerini iki aşamalı Engle-Grenger ve VECM (Vector Error Correction Model) yaklaşımlarıyla incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar turistlerin konakladıkları gece sayısı, gelir düzeyi, nispi fiyat seviyesi ve turizm yatırımları arasında uzun dönemli eşbütünlük bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Sonuçlar ayrıca Tunus'a yönelik turizm talebinin fiyat ve yatırım esnekliklerinin görece düşük olmasına rağmen gelir esnekliğinin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Brida ve Risso (2009) 1987-2007 döneminde Alman turistlerin Güney Tyrol'a yönelik turizm taleplerini GMM-DIFF tahmincisiyle incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular Güney Tyrol'a yönelik turizm talebinin açıklanmasında ağızdan kulağa etkinin, gelir düzeyinin, nispi fiyat seviyesinin ve ulaşım maliyetlerinin etkilerinin istatistiksel olarak anlamlı ve beklenen işaretlere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmada ayrıca uzun dönemli gelir ve fiyat esnekliklerinin 1'in üzerinde olduğuna dikkat çekilmiş ve bölgedeki turizmin gelir ve fiyat değişimlerine karşı oldukça hassas olduğu vurgulanmıştır.

Garin-Munoz (2009) 1999-2006 döneminde 24 ülkeden Galiçya'ya yönelik turizm talebini incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, Galiçya'ya yönelik uluslararası turizmin gelir düzeyi, ulaşım maliyeti ve 2004 Kutsal Yılı değişkenlerinden etkilendiğini ortaya koymaktadır. Çalışmada ayrıca Galiçya'ya yönelik turizm talebinin pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı trende sahip olduğu belirtilmiş ve uzun dönemli gelir ve fiyat elastikyetlerinin esnek olmasının doğurduğu fiyat rekabeti ve pazar risklerine dikkat çekilmiştir.

Seetanah (2010) 1985-2000 dönemi için 38 ülkeden Güney Afrika'ya yönelik turizm talebinin belirleyicilerini çekim modeli yaklaşımıyla incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular gelir düzeyi, nispi fiyat seviyesi, alternatif ülkelerdeki fiyat seviyesi, arz kapasitesi, ulaşım maliyeti, ortak sınır ve ortak dil değişkenlerinin işaretlerinin beklenen yönde ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

Song vd. (2010) İngiltere, ABD ve Avustralya'dan Hong-Kong'a yönelik turizm talebini genelden özele modelleme yaklaşımıyla inceledikleri çalışmada turizm talebinin en önemli belirleyicisinin ağızdan kulağa etki olduğunu belirtmiş ayrıca 1997 Doğu Asya Krizi, 11 Eylül Saldırıları, SARS ve kuş gribi salgınları gibi ekonomik, politik ve çevresel faktörlerin turizm talebi üzerinde anlamlı etkileri olduğunu göstermiştir.

Chaovanapoonphol vd. (2010) ise çalışmalarında Tayland'a yönelik uzun, orta ve kısa mesafeli turizm talebinin tespit edilmesi amacıyla sırasıyla ABD, Japonya ve Malezya'dan Tayland'a yönelik turizm talebini ARIMA (Autoregressive Integrated Moving Average), SARIMA (Seasonal Autoregressive Integrated Moving Average) ve ARMAX (Autoregressive Moving Average with Exogenous Inputs) modelleriyle incelemiştir. Elde edilen bulgular fiyat seviyesi değişkeninin yalnızca uzun mesafeli turizm talebi için anlamlı olduğunu göstermektedir. Yazarlar bu durumu Amerika'dan gelen turistlerin yüksek gelir düzeyleri ve seyahatlerini yinelemeye yönelik eğilimleriyle açıklamaktadır.

Santana-Jimenez ve Hernandez (2011) 1990-2005 yılları için İngiltere ve Almanya'dan Kanarya Adaları'na yönelik turizm talebinin belirleyicilerini panel veri analizi yöntemiyle incelemiştir. Elde edilen bulgular gelir düzeyi, ulaşım maliyetleri, döviz kuru ve turistik bölgelerdeki nüfus yoğunluğunun turizm talebi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkilere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuçlar ayrıca nüfus yoğunluğunun etkisinin turist gönderen ülkelere, turistlerin geldikleri destinasyona ve yıllara göre değiştiğini göstermektedir. Yazarlar bu durumu; turistlerin yoğunluk algılarının, sahip oldukları sosyal özelliklere ve Kanarya Adaları'nı oluşturan adalardaki turizm çeşitlerine bağlı olmasıyla açıklamaktadır.

Jintranun vd. (2011) 1997-2010 yılları için Tayland'a yönelik turizm talebini GMM (Generalized Method of Moments) tahmincisiyle inceledikleri çalışmada, serilerin mevsimsel birim kök taşıyıp taşımadıklarını tespit etmek amacıyla CHEGY-

IPS (Cross-Sectional Hylleberg-Engle-Granger-Yoo-Im-Pesaran-Shin) yöntemini kullanmış ve serilerin mevsimsel birim kök özellikleri gösterdiğini ortaya koymuştur. Çalışmada ayrıca panel eşbütünleşme testleri yardımıyla değişkenler arasında eşbütünleşik bir ilişkinin varlığı tespit edilmiş ve fiyat düzeyi ile ulaşım maliyetleri dışında kullanılan tüm değişkenlerin işaretleri beklenen yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Yazarlar bu durumu turistlerin fiyatlarla ilgili sahip oldukları eksik bilgi ile açıklamışlardır. Politik istikrarsızlık ve terörizmin turizm talebi üzerindeki etkilerini 139 ülkeyi kapsayan çalışmalarında panel veri analizi yöntemiyle inceleyen

Saha ve Yap (2014) politik istikrarsızlık ve terörizmin turizm talebini olumsuz yönde etkilediğini ve politik istikrarsızlığın etkilerinin tek seferlik terör olaylarından daha fazla olduğunu ortaya koymuştur. Lorde vd. (2015) 18 Karayip ülkesine yönelik uluslararası turizm talebinin belirleyicilerini Linder (1961) tarafından ortaya konan Tercihlerde Benzerlik Hipotezi çerçevesinde çekim modeli yardımıyla incelemiştir. Elde edilen sonuçlar turizm talebinin açıklanmasında geleneksel değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu gösterirken tercihlerdeki benzerliklerin ve iklimsel farklılıkların turizm talebinin önemli bir belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Turizm talebiyle ilgili son dönemde yapılan çalışmalarda ise ekonomik, politik, çevresel ve sosyal faktörlerin turizm talebi üzerindeki etkileri GMM-DIFF (Buigut, 2018; Habibi, 2017), FMOLS (Doğru vd., 2017), PMG (Lim ve Zhu, 2017) tahmincileri, çekim modeli (Tavares ve Leiato, 2017) ve SUR (Bassil, 2017) modeli gibi modellerle tahmin edilmiştir. Örneğin Bassil vd. (2017) terörizmin Türkiye, Lübnan ve İsrail'e yönelik turizm talebi üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmada terör saldırılarının yalnızca hedef alınan ülkeyi değil ayrıca diğer ülkeleri de etkilediğini fakat bu etkilerin farklı yönlerde olabileceğini ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular Lübnan'da gerçekleşen terör saldırılarının İsrail ve Türkiye için pozitif yayılma etkisi gösterdiğini, İsrail'de gerçekleşen saldırıların ise Lübnan ve Türkiye için negatif bir yayılma etkisi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Singapur'a yönelik turizm talebini inceledikleri çalışmada

Lim ve Zhu (2017) geleneksel ekonomik değişkenlerin yanında 11 Eylül Saldırıları ve SARS Salgını gibi değişkenlerin de turizm talebi üzerinde anlamlı

etkileri olduğunu göstermiş ve farklı ülke gruplarına ait gelir esnekliklerinin ve ayarlanma hızlarının oldukça farklı olduğunu belirtmiştir.

Pham vd. (2017) Çin'den Avustralya'ya yönelik turizm talebini incelemiş ve Avustralya'ya yönelik turizm talebinin göç, maden canlılığı, SARS Salgını ve 2008 Krizi gibi değişkenlerden etkilendiğini göstermiştir.

Martins vd. (2017) 1995-2012 yılları için 218 ülkeyi kapsayan çalışmasında panel veri analizi yöntemini kullanarak küresel turizm talebinin makroekonomik belirleyicilerini tespit etmeye çalışmıştır. Elde edilen bulgular gelir düzeyi, nispi fiyat seviyesi ve döviz kurunun turizm talebinin temel belirleyicileri olduğunu ve ülkelerin gelir seviyelerindeki farklılıkların turizm talepleri üzerinde anlamlı etkilere sahip olduğunu göstermektedir. Sonuçlar gelir düzeyi yüksek ülkelerdeki turistlerin turizm talebinin açıklanmasında gelir düzeyinin daha önemli olduğunu ortaya koyarken, düşük ve orta gelirli ülkeler için nispi fiyat seviyesinin daha önemli olduğunu işaret etmektedir.

Buigut (2018) ise çalışmasında 27 gelişmiş ve 34 gelişmekte olan ülkeden Kenya'ya yönelik turizm talebini araştırmış ve terör saldırılarının gelişmiş ülkelere gelen turizm talebi üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu fakat gelişmekte olan ülkelere gelen turizm talebi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Turizm talebinin modellenmesi dışındaki diğer çalışmalarda ise; meta regresyon analizleriyle, yayınlanmış çok sayıda incelemenin araştırma özellikleri ve veri karakteristiklerinin turizm talep esneklikleri üzerindeki etkileri ve genel sonuçlarla ilgili çıkarımlar ortaya konulmuş (Crouch, 1994a; Crouch 1996; Lim, 1999, Peng vd., 2014; Peng vd., 2015); turizm talep modellerinin tahmin performansları incelenmiş (Witt ve Witt, 1995; Song ve Witt, 2000; Wong vd., 2006; Song vd., 2010; Claveria ve Torra, 2014; Gunter ve Önder, 2015; Hassani vd., 2015; Li vd., 2017); veya turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır (Lanza ve Pigliaru, 2000; Skerrett ve Huybers, 2005; Gündüz ve Hatemi-J, 2006; Cortes-Jimenez ve Pulina, 2010; Payne ve Mervar, 2010; Brida ve Risso, 2010; Dritsakis, 2012; Corrie vd., 2013; Surugiu ve Surugiu, 2013; Tang ve Tan, 2013; Antonakakis vd., 2015).

3.1.2 Yerel Literatür

Turizm talebinin belirlenmesiyle ilgili yerel literatürde de çok sayıda çalışma mevcuttur⁵. Örneğin Yavaş ve Bilgin (1996) 9 ülkeden Türkiye'ye yönelik turizm talebinin belirleyicilerini panel veri analizi yöntemiyle incelemiştir. Elde edilen sonuçlar gelir düzeyi, döviz kuru ve nüfus değişkenlerinin turizm talebi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkilere sahip olduğunu ve gelir düzeyleri farklı ülkeler arasındaki anlamlı esneklik farklılıklarının bulunduğunu göstermektedir.

İçöz vd. (1998) Türkiye'ye yönelik turizm talebinin arz yanlı belirleyicilerini inceledikleri çalışmada nispi fiyat seviyesi, döviz kuru, arz kapasitesi ve seyahat acentası sayısı gibi değişkenlerin turizm talebi üzerindeki etkilerinin oldukça sınırlı olduğunu ortaya koymuştur. Çalışmada ayrıca turizm talebinin ülkeler arasında önemli farklılıklar gösterdiği ve özellikle fiyat değişkenleri arasındaki farklılıkların, turistlerin paket tur tercihlerinden kaynaklanmış olabileceği ifade edilmiştir.

Akal (2004) 2001 Krizi sonrasındaki dönemde Türkiye için turizm talebini ARMAX modeliyle tahmin etmeye çalışmıştır. Elde edilen bulgulara göre Türkiye'ye yönelik turizm talebi 2, 3 ve 4 dönem gecikmeli turizm talebi ile mevsimsel bağlılığa sahiptir. Sonuçlar ayrıca uluslararası turizm talebindeki değişimlerin %91'inin turizm talebinin gecikmeli değerleriyle açıklanabildiğini göstermektedir.

Aktürk ve Küçüközmen (2006) 1980-2004 dönemi için 20 OECD ülkesinden Türkiye'ye yönelik turizm talebinin belirleyicilerini ARDL yaklaşımıyla incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, turizmin temel belirleyicilerinin ağızdan kulağa etki ve gelir düzeyi olduğunu, fiyat değişkeninin ise yalnızca İsviçreli ve Avusturyalı turistler için istatistiksel anlamlılığa sahip olduğunu göstermektedir. Sonuçlar ayrıca turizm talebi ile nispi fiyat düzeyi arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğunu ortaya koymaktadır.

1960-2002 dönemi için Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebinin belirleyicilerini ARDL yaklaşımıyla inceleyen Halıcıoğlu (2004) turizm talebi ile gelir düzeyi, nispi fiyat seviyesi ve ulaşım maliyeti arasında uzun dönemli eşbütünlük bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, tüm değişkenlerin

⁵ Türkiye'ye yönelik turizm talebini inceleyen çalışmalar ve ulaşılan bulgular EK 1'de yer alan Tablo 15 yardımıyla özetlenmiştir.

istatistiksel olarak anlamlı ve beklenen işaretlere sahip olduğunu ortaya koymuş ayrıca uygulanan CUSUM (Cumulative Sum) ve CUSUMSQ (Cumulative Sum Of Squares) testleriyle de modelin yapısal kararlılığa sahip olduğu belirtilmiştir.

Karagöz (2008) 2006 yılı için 97 ülkeden Türkiye'ye yönelik turizm talebinin belirleyicilerini Çekim Modeli yaklaşımıyla incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, gelir düzeyi, coğrafi uzaklık, kültürel bağlantı ve ortak sınır değişkenlerinin turizm talebini etkilediğini göstermektedir.

Aslan vd. (2009) ise Türkiye'ye yönelik turizm talebinin belirleyicilerini GMM-DIFF yöntemiyle test etmişlerdir. Talep yanlı değişkenlerin yanında arz kapasitesi ve kamu yatırımları gibi arz yanlı değişkenlerin de kullanıldığı çalışmada ayrıca Marmara Depremi ve 11 Eylül Saldırıları gibi şoklar da modele dahil edilmiştir. Elde edilen sonuçlar kullanılan tüm değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve Türkiye'ye yönelik turizm talebinin görece düşük bir ağızdan kulağa etki gösterdiğini işaret etmektedir.

Uner vd. (2008) 1998-2006 döneminde Belek'e yönelik turizm talebinin belirleyicilerini aylık veriler kullanarak eşanlı denklemler yaklaşımıyla incelemiştir. Çalışmalarda turizm talebini temsil eden otel doluluk oranları, gelir düzeyi, fiyat seviyesi ve gelen turist sayısı ile açıklanmaya çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlar kullanılan değişkenlerin işaretlerinin beklenen yönde ve gelir düzeyi dışındaki değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Eryiğit vd. (2010) 1995-2005 döneminde Türkiye'ye en çok turist gönderen 11 ülkeden Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebini çekim modeli yaklaşımıyla incelemiştir. Elde edilen bulgular, gelir düzeyi, nispi fiyat seviyesi, alternatif ülkelerdeki fiyat seviyesi, ulaşım maliyeti ve nüfus gibi geleneksel değişkenlerin yanında 11 Eylül saldırıları, Marmara Depremi, iklimsel endeks ve ortak sınır değişkenlerinin de Türkiye'ye yönelik turizm talebini etkilediğini göstermektedir.

Ketenci (2010) çalışmasında Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebini çeşitli eşbütünleşme yöntemleri kullanarak VAR modeli çerçevesinde incelemiştir. Değişkenler arasında eşbütünleşik bir ilişkinin tespit edildiği çalışmada Türkiye'ye yönelik turizm talebinin temel belirleyicisinin gelir düzeyi olduğu ve Yunanistan ile İspanya gibi genellikle Türkiye'nin alternatifi olarak kabul edilen ülkelerin tamamlayıcı destinasyon özelliği gösterdiği ortaya konulmuştur.

Saray ve Karagöz (2010) 1992-2007 yılları için 48 ülkeden Türkiye'ye yönelik turizm talebini panel çekim modeli çerçevesiyle incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, turizm talebinin nüfus ile negatif, coğrafi uzaklık ile pozitif yönlü ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ulaşılan sonuçlar ayrıca, Türkiye'ye yönelik turizm talebinin temel belirleyicisinin gelir düzeyi olduğunu ve elde edilen katsayıların model belirlimine karşı oldukça hassas olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaya ve Canlı (2013) 24 OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) üyesi ülkeden Türkiye'ye yönelik turizm talebinin incelendiği çalışmada nispi fiyat seviyesi dışındaki tüm değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı bulmuştur. Çalışmada ayrıca Yunanistan, İspanya ve Portekiz için tahmin edilen ikame esnekliklerinin önemli ölçüde farklılık gösterdiği ve Marmara Depreminin Türkiye'ye yönelik turizm talebini olumsuz yönde etkilediği ifade edilmiştir.

Zortuk ve Bayrak (2013) Türkiye'ye yönelik turizm talebinin temel belirleyicileri arasında yer alan gelir düzeyi, nispi fiyat düzeyi, ulaşım maliyeti ve döviz kuru gibi makroekonomik değişkenlerin mevsimsel yapısını HEGY (Hylleberg-Engle-Granger-Yoo) birim kök testi kullanarak incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar gelen turist sayısı ve gelir düzeyi serilerinde mevsimsel birim kökün varlığına dair güçlü bulguları ortaya koymaktadır.

Aydın vd. (2015) 1996-2013 dönemi için Türkiye'ye en çok turist gönderen 5 ülkeden Türkiye'ye yönelik turizm talebini panel eşbütünleşme teknikleri yardımıyla incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, turizm talebinin nispi fiyat düzeyi ve ulaşım maliyetleri değişkenleriyle negatif yönlü, döviz kuru değişkeniyle ise pozitif yönlü bir ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Sonuçlar ayrıca, gelir düzeyindeki artışların Türkiye'ye yönelik turizm talebini olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır.

Aksakal ve Çılan (2015) 1990-2010 yılları için 10 Avrupa ülkesinden Türkiye'ye yönelik turizm talebini Görünürde İlişkisiz Regresyon modeli yardımıyla incelemiştir. Elde edilen sonuçlar, Türkiye'ye yönelik turizm talebinin temel belirleyicilerinin ağızdan kulağa etki ve gelir düzeyi olduğunu göstermektedir. Sonuçlar ayrıca turizm talebinin Marmara Depremi ve Körfez Savaşından olumsuz yönde etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Güven ve Mert (2016) turizm talebinin belirleyicilerini, 1996-2014 dönemi için 36 ülkeden Antalya'ya yönelik turizm talebi örneği ile incelemiştir. Turizm talebi ile

gelir düzeyi ve nispi fiyat seviyesi arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkilerin PMG tahmincisi yardımıyla incelendiği çalışmadan elde edilen sonuçlar, turizm talebinin temel belirleyicisinin gelir düzeyi olduğunu göstermektedir. Sonuçlar ayrıca nispi fiyat seviyesi değişkeninin turizm talebi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin bulunmadığını ve uzun dönem denge değerinden sapmaların yaklaşık 2 dönem içerisinde kaybolacağını ortaya koymaktadır.

Kaplan ve Aktaş (2016) 1996-2014 döneminde 92 ülkeden Türkiye'ye yönelik turizm talebinin belirleyicilerini çekim modeli çerçevesinde incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, turizm talebinin temel belirleyicilerinin gelir düzeyi ve ulaşım maliyeti olduğunu göstermektedir. Sonuçlar ayrıca 2008 yılında gerçekleşen Finansal Krizi, 2010 yılında gerçekleşen Arap Baharı, ortak sınır ve ülke grubu değişkenlerinin Türkiye'ye yönelik turizm talebi üzerinde anlamlı etkileri olduğunu ortaya koymaktadır.

Yerel literatürde yer alan çalışmalarda ayrıca sosyal ve politik faktörlerin turizm talebi üzerindeki etkileri de incelenmiştir. Örneğin; Görmüş ve Göçer (2010) seçilmiş 32 ülkeden Türkiye'ye yönelik turizm talebinin sosyoekonomik belirleyicilerini incelemiş ve geleneksel ekonomik değişkenlere ek olarak 2001 Krizi, Körfez Savaşı, 11 Eylül Saldırıları gibi faktörlerin turizm talebi üzerinde anlamlı etkilere sahip olduğunu ayrıca AB (Avrupa Birliği) üyeliği, resmi ziyaretler, nüfus ve tanıtım harcamaları gibi değişkenlerin turizm talebini etkilemediği sonucuna ulaşmıştır.

Feridun (2011) 1986-2006 yılları için terör saldırıları ile Türkiye'ye yönelik turizm talebi arasındaki ilişkiyi ARDL yaklaşımıyla incelemiş ve terör saldırıları ile turizm talebi arasında uzun dönemli eşbütünleşik bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir. Çalışmadan elde edilen uzun ve kısa dönemli katsayılar, terörizmin turizm talebi üzerinde negatif yönlü bir etkiye ve terör saldırıları sonrasında turizm talebinin yüksek bir ayarlanma hızına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular ayrıca terör saldırılarından turizm talebine doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığını işaret etmektedir.

Yavuz vd. (2014) Türkiye'ye yönelik turizm talebinin belirleyicilerini çekim modeli çerçevesinde incelemiştir. 2009, 2010 ve 2011 yılları için yatay kesit veri analizinin kullanıldığı çalışmadan elde edilen bulgular, turizm talebinin gelir düzeyi ile pozitif yönlü, coğrafi uzaklık ile negatif yönlü ilişkiye sahip olduğunu

göstermektedir. Sonuçlar ayrıca kültürel bağların, turizm talebinin açıklanmasına önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır.

Özcan (2015) Türkiye'ye yönelik turizm talebinin belirleyicilerini panel veri analizi yöntemiyle incelemiş ve önceki çalışmalardan farklı olarak politik istikrarsızlık ile turizm talebi arasında pozitif bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir.

Türkiye'ye yönelik turizm talebinin Mekansal Hata-Rastsal Etkiler Panel Modeli vasıtasıyla incelendiği çalışmada Karacuka ve Çelik (2015) gelir düzeyi, döviz kuru ve kamu yatırımları değişkenlerinin turizm talebi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip olmasına rağmen Türkiye'ye yönelik turizm talebinin terör olaylarına duyarlı olmadığını ve bu olayların turizm talebi üzerinde herhangi bir saptırıcı etki yaratmadığını ortaya koymuştur. Çalışmada ayrıca turizm sektörünün önemli derecede kümelenme gösterdiğine yönelik bulgular da tespit edilmiştir.

Güneş ve Kabadayı (2015) 89 ülkeden Türkiye'ye yönelik turizm talebinin belirleyicilerini çekim modeli çerçevesiyle incelemiştir. Dini, etnik, politik ve askeri ilişkilerin turizm talebi üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmada dini ilişkiler dışındaki değişkenlerin turizm talebi üzerinde anlamlı etkilere sahip olduğu ve etnik ilişkilerin askeri ve politik ilişkilerden daha etkili olduğu belirtilmiştir.

Özcan ve Özmen (2016) turizm talebi ile terörizm arasındaki ilişkileri 26 AB ülkesi ve 13 MENA (Middle East and North Africa) ülkesi örneği ile incelemiştir. Elde edilen bulgular terör saldırılarının turizm talebi üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. MENA ülkeleri için turizm talebi ve terörizm ilişkisi negatif ve anlamlı bulunurken, AB ülkeleri için bu ilişkinin zayıf ve anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmış, bu durum yazarlar tarafından MENA ülkelerinin sahip olduğu sosyoekonomik ve kültürel yapı ile açıklanmıştır.

Ersungur vd. (2017) ise Türkiye'ye yönelik turizm talebini panel veri analizi yöntemiyle incelemiş ve gelir düzeyi, nispi fiyat seviyesi, döviz kuru değişkenleriyle birlikte politik istikrarsızlığın da turizm talebinin açıklanmasında önemli bir faktör olduğunu belirtmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MODEL, YÖNTEM VE VERİ SETİ

4.1 Model

Çalışmada 24 ülkeden Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebinin belirleyicileri ve turistlerin sosyodemografik karakteristiklerinin turizm talepleri üzerindeki etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, çalışmada kullanılan model Song ve Witt (2000: 9), Sinclair ve Stabler (2002: 37), Lim (1997b: 838), Sheldon ve Var (1985: 185), Uysal ve Crompton (1985: 12), Sinclair vd. (2003: 24) gibi çok sayıda yazar tarafından klasik turizm talep denklemi olarak ifade edilen gelir düzeyi, nispi fiyat seviyesi, alternatif ülkelerdeki fiyat seviyesi, ulaşım maliyetleri değişkenlerine terörizm endeksi değişkeninin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Model ayrıca tüketicilerin dinamik tercihlerini yansıtması ve literatürde ağızdan kulağa etki veya tüketici sadakati olarak bilinen gecikmeli etkinin incelenebilmesi amacıyla dinamik olarak da tahmin edilmiş ve Pham vd. (2017), Lim ve Zhu (2017), Doğru vd. (2017), Lorde vd. (2015), Song vd. (2010), Garin-Munoz ve Montero-Martin (2007), Lim ve Mcaleer (2003), Morley (1998) gibi çok sayıda yazar tarafından da kullanılan bağımlı değişkenin gecikmeli değeri modele eklenmiştir. Garin-Munoz ve Montero-Martin (2007: 1228) de bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin, turist tercihlerinin dinamik yapısını ele almanın önemli bir yolu olduğunu belirtmiş ve bu değişkenin kullanılmasının ana nedenlerini;

- Bilinen bir ülkede tatil yapmanın, daha önce ziyaret edilmemiş bir ülkede tatil yapmaya göre daha az belirsizlik içermesi
- İnsanların tatilleri hakkında başkalarına anlattıkları bilgilerin, o ülkeye gidecek potansiyel turistler için belirsizliği azaltması

şeklinde ifade etmiştir. Gecikmeli bağımlı değişken ayrıca modelde yer almayan değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini de temsil etmektedir. Böylece, bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin yer aldığı dinamik modellerde, tüketici zevk ve tercihleri gibi model yardımıyla açıklanamayan değişkenlerin etkileri de modele dahil edilebilmektedir.

Çalışmada kullanılan modelde yer alan terörizm değişkeni dışındaki tüm değişkenler doğal logaritmik formda belirtilmiştir. Terörizm değişkeni ise endeks değerini ifade ettiği için doğrusal formda belirtilmiştir. “Logaritmik belirtimin iki temel avantajı bulunmaktadır. Bunlardan ilki tahmin edilen katsayıların esneklik olarak yorumlanabilmesini sağlaması; diğeri ise doğrusal forma göre hata terimlerine ait varyansları küçültmesidir” (Jud ve Joseph, 1974: 26).

Çalışmada kullanılan statik model eşitlik 1 yardımıyla gösterilmiştir.

$$\ln\text{TOUR}_{i,t} = \alpha_i + \beta_1 \ln Y_{i,t} + \beta_2 \ln \text{DIS}_{i,t} + \beta_3 \ln \text{RP}_{i,t} + \beta_4 \text{SP}_{i,t} + \beta_5 \text{TER}_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

Statik modele bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin eklenmesiyle oluşturulan dinamik turizm talep modeli ise eşitlik 2 yardımıyla sunulmuştur.

$$\ln\text{TOUR}_{i,t} = \alpha_i + \beta_1 \ln\text{TOUR}_{i,t-1} + \beta_2 \ln Y_{i,t} + \beta_3 \ln \text{DIS}_{i,t} + \beta_4 \ln \text{RP}_{i,t} + \beta_5 \text{SP}_{i,t} + \beta_6 \text{TER}_{i,t} + \hat{\varepsilon}_{i,t} \quad (2)$$

Modelde yer alan değişkenler ise aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır;

$\ln\text{TOUR}_{i,t}$ = t yılında i ülkesinden Türkiye’ye gelen ziyaretçi sayısı;

$\ln\text{TOUR}_{i,t-1}$ = t-1 yılında i ülkesinden Türkiye’ye gelen ziyaretçi sayısı;

$\ln Y_{i,t}$ = t yılında i ülkesinin reel GSYİH düzeyi

$\ln \text{DIS}_{i,t}$ = t yılında Türkiye ile i ülkesi arasındaki ulaşım maliyeti

$\ln \text{RP}_{i,t}$ = t yılında Türkiye ile i ülkesi arasındaki döviz kuruyla ayarlanmış nispi fiyat seviyesi

$\ln \text{SP}_{i,t}$ = t yılında Türkiye ile alternatif destinasyonlar arasındaki döviz kuruyla ayarlanmış ikame fiyat seviyesi

$\text{TER}_{i,t}$ = t yılında Türkiye’nin nispi terörizm endeksi

4.2 Yöntem⁶

Çalışmada 2006-2017 yılları için Türkiye’ye yönelik turizm talep denkleminin tahmin edilmesi amacıyla panel veri analizi yöntemi kullanılacaktır.

⁶ Bu bölümün yazılmasında Greene (2002), Wooldridge (2002), Hsiao (2003), Gujarati (2004), Baltagi (2005), Baltagi (2008), Adkins ve Hill (2011) ve Gujarati (2016)’dan faydalanılmıştır.

4.2.1 Panel Veri Analizi Yöntemi

Panel veri analizi, zaman boyutuna ait yatay kesit verilerinin kullanılarak ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesi yöntemidir (Greene, 1993: 464). Panel veri analizi yönteminin kullanılmasının çok sayıda avantajı bulunmaktadır. Baltagi (2005: 4) bu avantajları şu şekilde özetlemektedir;

- Kesitler arasındaki heterojenliğin test edilebilmesi
- Daha bilgilendirici ve değişken bilgi sağlanması
- Değişkenler arasında ortak doğrusallığın azaltılması
- Serbestlik derecesinin ve etkinliğin artırılması
- Ayarlanma dinamiklerinin daha iyi incelenebilmesi
- Yalnızca zaman serisi veya yalnızca yatay kesit verisi tarafından kolayca tespit edilemeyen etkilerin daha iyi ölçülebilmesi
- Daha karmaşık davranış modellerinin oluşturulması ve test edilmesinin sağlanması
- Toplu verilerin neden olduğu yanlışlıkların ortadan kaldırılması

Panel veri analizi yönteminin sağladığı en temel avantaj ise, hem zamana özgü hem de yatay kesite özgü değişimlerin etkisinin belirlenebilmesini sağlamasıdır.

Panel veriler, zaman ve kesit boyutlarının uzunluklarına göre 2'ye ayrılmaktadır. Zaman boyutu kesit boyutundan fazla olan ($T > N$) paneller zaman serisi panelleri veya uzun panel olarak adlandırılırken, kesit boyutu zaman boyutundan fazla olan ($N > T$) paneller ise yatay kesit panelleri veya kısa panel olarak ifade edilir. Panel veriler ayrıca her bir yatay kesit için içerdiği zaman serisi uzunluğuna göre de 2'ye ayrılmaktadır. Her bir yatay kesit birimine karşılık aynı sayıda zaman serisi gözlemi olması durumunda dengeli panel, gözlem sayısının yatay kesit birimleri arasında farklılık göstermesi durumuna ise dengesiz panel denilmektedir (Gujarati, 2004: 640)

Panel veri analizi yöntemiyle tahmin edilen SEK modelleri temel olarak 3'e ayrılmaktadır. Bu modeller Havuzlanmış Regresyon modeli, Sabit Etkiler modeli ve Rassal Etkiler modelidir.

4.2.1.1 Havuzlanabilir Regresyon Modeli

Birimsel farklılıkların farklı katsayılara neden olmasına izin verilmediği, farklı birimlere ait verilerin basitçe havuzlandığı modellere Havuzlanmış Regresyon denilmektedir (Hill vd., 2011: 540). Eşitlik 1’de gösterilen statik modele ilişkin Havuzlanmış Regresyon modelinin genel bir ifadesi eşitlik 3 yardımıyla gösterilmiştir.

$$TOUR_{it} = \alpha + \beta_1 Y_{it} + \beta_2 DIS_{it} + \beta_3 RP_{it} + \beta_4 SP_{it} + \beta_5 TER_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

$i = 1, \dots, 24$ sayıda kesit ve $t = 1, \dots, 12$ sayıda dönem ile ifade edilen $Tour_{it}$ bağımlı değişkeni, Y_{it} , DIS_{it} , RP_{it} , SP_{it} ve TER_{it} eşitlik 1 yardımıyla tanımlanmış açıklayıcı değişkenleri, β açıklayıcı değişkenlere ilişkin eğim katsayısını, α sabit terimi ve ε_{it} ise bağımsız ve özdeş dağılıma sahip $\varepsilon_{it} \sim iid(0, \sigma^2)$ hata terimlerini ifade etmektedir. Havuzlanmış Regresyon modeline ε_{it} hata terimi, açıklayıcı değişkenlerle ilişkisiz kabul edilmektedir. Heterojenliğin veya birimsel etkilerin bulunmadığı bu modelde, α ile ifade edilen sabit terim dönemler ve kesitler arasında veri kabul edilir. Eğer her bir kesit ve dönem için tek bir sabit terim varsa SEK tahmincisi etkin ve tutarlıdır.

4.2.1.2 Sabit Etkiler Modeli

Sabit Etkiler modelinde, her bir ε_{it} hata terimi ile açıklayıcı değişkenler ilişkili kabul edilmektedir. Sabit terimin kesitler arasında değişmesine izin verilerek, gözlenemeyen heterojenlik veya birimsel etkiler hesaba katılmaktadır. Bu özelliklere sahip modellere Sabit Etkiler modeli, sabit terimlere ise sabit etkiler denilmektedir (Hill vd., 2011: 544). Sabit terimin kesitler arasında değişmesine izin verildiği Sabit Etkiler modelinin genel bir gösterimi eşitlik 4 yardımıyla sunulmuştur.

$$TOUR_{it} = \alpha_i + \beta_1 Y_{it} + \beta_2 DIS_{it} + \beta_3 RP_{it} + \beta_4 SP_{it} + \beta_5 TER_{it} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

Sabit terimin kesitler arasında değişmesine izin verilmesiyle benzer şekilde hem sabit terimin hem de eğim katsayılarının da değişmesine izin verilebilmektedir. Bu modeller ayrıca katsayıların, yalnızca kesitler veya yalnızca dönemler arasında değiştiği tek yönlü modellerle veya hem kesitler hem de dönemler arasında değiştiği çift yönlü modellerle de tahmin edilebilmektedir. Anlatımın basitleştirilmesi açısından, çalışmanın bundan sonraki bölümünde sabit terim kesitler arasında değişken, eğim katsayıları ise sabit kabul edilecektir.

Sabit Etkiler modeline ilişkin ilk yöntemde, uygun kukla değişkenler kullanılarak sabit terimin kesitler ve dönemler arasında değişmesine izin verilmektedir. Böylece her kesitin ayrı bir sabit terimi olmaktadır. Sabit terimin kesitler arasında değiştiği, zamansal etkilerin bulunmadığı tek yönlü Kukla Değişkenli En Küçük Kareler modelinin genel bir gösterimi eşitlik 5 yardımıyla gösterilmiştir.

$$TOUR_{it} = \alpha + \beta_1 D_{1i} + \beta_2 D_{2i} + \dots + \beta_{23} D_{23i} + \beta_{24} Y_{it} + \beta_{25} DIS_{it} + \beta_{26} RP_{it} + \beta_{27} SP_{it} + \beta_{28} TER_{it} + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Kukla değişken tuzağından kaçınmak amacıyla $i = 1, \dots, N$ iken $N-1$ adet kukla değişken modele dahil edilmiştir. Modelde yer alan kukla değişkenler eşitlik 6'da gösterilen şekilde tanımlanmıştır.

$$D_{1i} = \begin{cases} 1 & i = 1 \\ 0 & i \neq 1 \end{cases} \quad D_{2i} = \begin{cases} 1 & i = 2 \\ 0 & i \neq 2 \end{cases} \quad \dots \quad D_{23i} = \begin{cases} 1 & i = 23 \\ 0 & i \neq 23 \end{cases} \quad (6)$$

“Kukla Değişkenli En Küçük Kareler tahmincisi, tahmin edilmesi ve yorumlanması nispeten kolay olduğu için sıkça kullanılmaktadır. Ancak bu yöntem, yatay kesit sayısının fazla olduğu panellerde sorunlu hale gelmektedir” (Park, 2011: 9). Yatay kesit sayısının oldukça fazla olduğu modellerde, birimsel etkinin kukla değişkenler yardımıyla modele dahil edilmesi, serbestlik derecesini önemli ölçüde düşürmektedir. Bu sorun, Sabit Etkiler Grup İçerik tahmincisi olarak bilinen ve LSDV tahmincisi ile matematiksel olarak özdeş olan bir yöntemle hafifletilebilmektedir. Sabit Etkiler Grup İçerik tahmincisi temel olarak, grup ortalamalarından sapmalara dayanmaktadır. Sabit Etkiler Grup İçerik tahmincisinin genel bir gösteriminin elde edilebilmesi için öncelikle eşitlik 4'te yer alan ifadenin zaman göre ortalamasının alınması gerekmektedir.

$$\frac{1}{12} \sum_{t=1}^{12} TOUR_{it} = \frac{1}{12} [\sum_{t=1}^{12} (\alpha_i + \beta_1 Y_{it} + \beta_2 DIS_{it} + \beta_3 RP_{it} + \beta_4 SP_{it} + \beta_5 TER_{it} + \varepsilon_{it})] \quad (7)$$

Böylelikle eşitlik 7'de yer alan ifade, eşitlik 8'deki ifadeye dönüşmektedir.

$$\overline{TOUR}_i = \alpha_i + \beta_1 \overline{Y}_i + \beta_2 \overline{DIS}_i + \beta_3 \overline{RP}_i + \beta_4 \overline{SP}_i + \beta_5 \overline{TER}_i + \bar{\varepsilon}_i \quad (8)$$

Daha sonra ise eşitlik 4'te yer alan ifadeden eşitlik 8'de yer alan ifadenin çıkartılmasıyla Sabit Etkiler Grup İçerik tahmincisi elde edilmektedir. Modelin genel bir gösterimi eşitlik 9 yardımıyla sunulmuştur.

$$TOUR_{it} - \overline{TOUR}_i = \beta_1(Y_{it} - \overline{Y}_i) + \beta_2(DIS_{it} - \overline{DIS}_i) + \beta_3(RP_{it} - \overline{RP}_i) + \beta_4(SP_{it} - \overline{SP}_i) + \beta_5(TER_{it} - \overline{TER}_i) + (\varepsilon_{it} - \overline{\varepsilon}_i) \quad (9)$$

Havuzlanabilir Regresyon veya Sabit Etkiler modellerinden hangisinin daha uygun olduğunun belirlenmesi amacıyla LR (Likelihood Ratio) testi uygulanabilmektedir. LR testi, kesitsel kukla değişkenleri içeren kısıtlanmamış modele karşı kukla değişkenlerin bulunmadığı kısıtlanmış modeli sınamaktadır. Asimptotik χ^2 dağılımına uyan LR testinin genel bir formu eşitlik 10 yardımıyla gösterilmiştir.

$$LR = -2(\log L_u - \log L_r) \quad (10)$$

L_u kısıtlanmamış modele ait logaritmik benzerlik fonksiyonunu, L_r ise kısıtlanmış modele ait logaritmik benzerlik fonksiyonunu göstermektedir. H_0 hipotezinin reddedilmesi, Sabit Etkiler modelinin uygun olduğu anlamına gelmektedir. H_0 hipotezinin reddedilememesi ise Havuzlanmış Regresyon modelinin uygun olduğunu işaret etmektedir.

4.2.1.3 Rassal Etkiler Modeli

Rassal Etkiler modelinde ise hata terimleri ile açıklayıcı değişkenler arasında ilişki olduğu fakat bu ilişkinin rassal olduğu kabul edilmektedir. Varyans Bileşenleri modeli olarak da bilinen Rassal Etkiler modelinin genel bir gösterimi eşitlik 11 yardımıyla sunulmuştur. u_{it} 'ye ilişkin hata bileşenleri ise eşitlik 12 yardımıyla gösterilmiştir. Rassal Etkiler modeline ait hata terimlerini gösteren u_{it} , kesitlere özgü gözlenemeyen heterojenliği veya sabit etkileri ifade eden μ_i ile özneye özgü hata terimlerini ifade eden ε_{it} 'nin toplamından oluşmaktadır.

$$TOUR_{it} = \alpha + \beta_1 Y_{it} + \beta_2 DIS_{it} + \beta_3 RP_{it} + \beta_4 SP_{it} + \beta_5 TER_{it} + u_{it} \quad (11)$$

$$u_{it} = \mu_i + \varepsilon_{it} \quad (12)$$

Rassal Etkiler modelinde kesit birimlerinde veya zamanda meydana gelen değişiklikler, modele hata teriminin bir bileşeni olarak dahil edilmektedir. Sabit Etkiler modelinde kesit birimlerinin sayısı kadar sabit terime izin verilmekteyken, Rassal Etkiler modelinde sabit terim tüm sabitlerin ortalama değerinden oluşmakta ve μ_i , bu ortalama değerden rassal sapmayı temsil etmektedir (Gujarati, 2004: 648).

Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler modelleri arasındaki temel ayırım, gözlemlenemeyen kesitsel ve dönemsel etkilerin stokastik olup olmamasından değil, bu etkilerin modeldeki değişkenlerle ilişkili unsurları içerip içermemesinden kaynaklanmaktadır. (Greene, 2002: 285). Özetle, Sabit Etkiler modelinde gözlenemeyen heterojenliği veya birimsel etkileri ifade eden μ_i ile açıklayıcı değişkenler ilişkili kabul edilmekteyken, Rassal Etkiler modelinde ilişkisiz kabul edilmektedir.

Rassal Etkiler modeline ilişkin temel varsayımlar eşitlik 13, eşitlik 14, eşitlik 15, eşitlik 16 ve eşitlik 17 yardımıyla gösterilmiştir. Eşitlik 13 ve eşitlik 14'te yer alan ifadeler μ_i ve ε_{it} 'nin 0 ortalamaya ve sabit varyansa sahip olduğunu göstermektedir. Eşitlik 15'te yer alan ifade, özneye özgü hata terimlerinin kesit içerisinde, kesitler arasında veya birbirleriyle ilişkisiz olduğunu göstermektedir. Eşitlik 16'da yer alan ifade ise kesitlere özgü gözlenemeyen heterojenliğin özneye özgü hata terimleriyle veya birbirleriyle ilişkisiz olduğunu göstermektedir. Eşitlik 17'de yer alan ifade ise kesit içerisindeki bileşik hata terimlerinin ilişkili olduğunu göstermektedir.

$$\mu_i \sim \text{iid}(0, \sigma^2) \quad (13)$$

$$\varepsilon_{it} \sim \text{iid}(0, \sigma^2) \quad (14)$$

$$t \neq s \text{ ve } i \neq j \text{ için} \quad E(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{is}) = E(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{ij}) = E(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{js}) = 0 \quad (15)$$

$$i \neq j \text{ için} \quad E(\mu_i, \varepsilon_{it}) = E(\mu_i, \mu_j) = 0 \quad (16)$$

$$t \neq s \text{ için} \quad \text{cov}(u_{it}, u_{js}) = \sigma_\mu^2 + \sigma_\varepsilon^2 \quad (17)$$

Eşitlik 17'de yer alan ilişki, gözlenemeyen heterojenliğin tüm dönemler için ortak olmasından kaynaklanmaktadır. Bu ilişki, dirençli (robust) standart hatalar kullanılırken izin verilen korelasyon türüdür. Rassal Etkiler modelinde, bileşik hata terimleri $\mu_i + \varepsilon_{it}$ kesitler arasında ilişkisiz olsa dahi, ardışık bağımlılığa sahiptir. Bu nedenle SEK tahmincisi için hesaplanan standart hatalar yanlış olmaktadır. Fakat GLS (Generalized Least Squares) tahmincisi yardımıyla, bileşik hata terimlerine ilişkin kovaryans yapısı kullanılarak etkin ve tutarlı tahminler elde edilebilmektedir. Rassal Etkiler modeli, bileşik hata terimlerine ilişkin kovaryans yapısı bilindiğinde, GLS ile; kovaryans yapısı bilinmediğinde ise Feasible GLS/Estimated GLS ile tahmin edilmektedir.

Havuzlanabilir Regresyon veya Rassal Etkiler modellerinden hangisinin uygun olduğunun belirlenmesi amacıyla sıkça uygulanan bir test LM (Lagrange Multiplier) testidir. LM testi kesitsel ve dönemsel etkilerin bulunmadığı H_0 hipotezinin karşısında kesitsel ve dönemsel etkilerin varlığını H_1 alternatif hipotezi ile sınamaktadır. H_0 hipotezinin reddedilmesi, Rassal Etkiler modelinin uygun olduğu anlamına gelmektedir. H_0 hipotezinin reddedilememesi ise Havuzlanmış Regresyon modelinin geçerli olduğu sonucuna varmamızı sağlar. Kesitsel ve dönemsel etkiler birlikte sınanabileceği gibi, tek yönlü olarak ayrı ayrı da sınanabilmektedir. Literatürde en yaygın kullanılan LM testleri; Breusch-Pagan, Honda ve Standartlaştırılmış Honda LM testleridir. Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testinin genel bir gösterimi eşitlik 18 yardımıyla gösterilmiştir.

$$LM = \frac{NT}{2(T-1)} \left(\left(\frac{\sum_{i=1}^N \varepsilon_i^2}{\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \varepsilon_{it}^2} \right) - 1 \right)^2 \quad (18)$$

ε_{it} havuzlanmış modele ait hata terimlerini, ε_i ise t dönemindeki hata terimlerinin toplamını gösterir. Testin H_0 hipotezi kesitsel ve dönemsel etkilerin bulunmadığını ifade eden $\sigma_\mu^2 = \sigma_\lambda^2 = 0$ şeklinde tanımlanmıştır. Breusch-Pagan çift yönlü LM testinin önemli bir sorunu, varyans bileşenlerinin negatif olmamasına rağmen, alternatif hipotezin çift yönlü olduğunu varsaymasıdır. Bu sorunun üstesinden gelmek amacıyla Honda (1985) tarafından tek yönlü LM testi geliştirilmiştir. Testin tek yönlü H_0 hipotezleri kesitsel etkiler için $\sigma_\mu^2 = 0$ ve dönemsel etkiler için $\sigma_\lambda^2 = 0$ şeklinde tanımlanmıştır. Alternatif hipotezler ise sırasıyla kesitsel ve dönemsel etkilerin bulunduğunu ifade eden $\sigma_\mu^2 > 0$ ve $\sigma_\lambda^2 > 0$ şeklindedir. Breusch-Pagan LM testinden türetilen test, Breusch-Pagan LM testinin karekökünün alınmasıyla oluşturulmuştur. Honda LM testinin genel bir formu eşitlik 19 yardımıyla gösterilmiştir.

$$HO = \sqrt{LM} \quad (19)$$

Ancak, Moulton ve Randolph (1989) asimptotik normal dağılım altında, geniş örneklemlerde dahi tek yönlü LM istatistiğinin zayıf sonuçlar verdiğini göstermiş ve asimptotik kritik değerleri gerçek kritik değerlere diğer LM testlerinden daha yakın olan Standartlaştırılmış LM testini önermişlerdir (Baltagi, 2008: 310). Testin tek yönlü H_0 hipotezleri Honda LM testiyle benzer şekilde kesitsel etkiler için $\sigma_\mu^2 > 0$ ve

dönemsel etkiler için $\sigma_\lambda^2 > 0$ 'dır. Alternatif hipotezler ise sırasıyla $\sigma_\mu^2 > 0$ ve $\sigma_\lambda^2 > 0$ şeklindedir. Honda LM testinden türetilen Standartlaştırılmış Honda LM testinin genel bir formu eşitlik 20 yardımıyla gösterilmiştir.

$$SLM = \frac{HO - E(HO)}{\sqrt{\text{var}(HO)}} \quad (20)$$

LM ve LR testleri sonucunda Havuzlanmış Regresyon modelinin uygun olmadığına karar verilmesi durumunda, Sabit Etkiler veya Rassal Etkiler modellerinden hangisinin uygun olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Sabit Etkiler modelinde, gözlemlenemeyen kesitsel etkileri ifade eden μ_i ile açıklayıcı değişkenlerin ilişkili olduğu kabul edilir. Rassal Etkiler modelinde ise μ_i ile açıklayıcı değişkenlerin ilişkisiz olduğu varsayılır. Bu varsayımın sınanmasına dayanan bir test yöntemi Hausman (1978) tarafından ortaya konulmuştur. "Hausman testinin dayandığı temel fikir, hata terimleri ile açıklayıcı değişkenlerin ilişkisiz olması durumunda Sabit ve Rassal Etkiler modellerinin tutarlı olduğudur. Hata terimleri ile açıklayıcı değişkenler ilişkili olduğunda ise Rassal Etkiler modeli tutarsızken, Sabit Etkiler modeli tutarlıdır" (Hill vd., 2011: 559). Hausman testinin genel bir formu eşitlik 24 yardımıyla gösterilmiştir. $\beta_{FE,K}$ ve $\beta_{RE,K}$, sırasıyla, bağımsız değişkenlerin Sabit ve Rassal Etkiler modellerine ait katsayılarını ifade etmektedir. Sabit ve Rassal Etkiler modelleri ile tahmin edilen katsayılar arasındaki farkın, bu katsayıların varyansları arasındaki farkın kareköküne bölünmesi ile elde edilen istatistik değeri t, F veya χ^2 kritik tablo değeri ile karşılaştırılır. H_0 hipotezinin reddedilmesi uygun modelin Sabit Etkiler modeli olduğunu, H_0 hipotezinin reddedilememesi ise uygun modelin Rassal Etkiler modeli olduğunu işaret etmektedir.

$$H = \frac{\beta_{FE,K} - \beta_{RE,K}}{\sqrt{(\text{var}(\beta_{FE,K}) - \text{var}(\beta_{RE,K}))}} \quad (21)$$

Panel veri analizi yöntemi, statik modellere imkan verdiği gibi bireysel dinamiklerim modellenmesine de imkan vermektedir. Bağımlı veya açıklayıcı değişkenlerin bugünkü değerlerinin, geçmiş değerlerinden etkilenmesi halinde dinamik tahmin yöntemleri kullanılabilir. Öte yandan, dinamik modellerin SEK tahmincisiyle tahmin edildiği modellerde ortaya çıkan önemli bir problem, literatürde Nickell Yanlılığı olarak bilinen Dinamik Panel Yanlılığı sorunudur. Nickell (1981), bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin modele dahil edilmesinin açıklayıcı

değişkenler ile hata terimlerinin ilişkili olmasına yol açtığını göstermiştir. “Bağımlı değişkenin birimsel etkilerin bir fonksiyonu olmasından dolayı, bağımlı değişkene ait gecikmeli değer de birimsel etkilerin bir fonksiyonudur. Bu yüzden gecikmeli değer hata terimleriyle ilişkilidir. Özneye özgü hata terimleri otokorelasyona sahip olmadığında dahi, SEK tahminleri yanlış ve tutarsız tahminler haline gelebilmektedir” (Baltagi, 2005: 135). Ortaya çıkan bu ilişkinin neden olduğu yanlışlık T'nin küçük olduğu durumlarda daha da belirgindir (Baum, 2006: 232). Böylece sonlu T ve $N \rightarrow \infty$ iken Kukla Değişkenli En Küçük Kareler tahmincisi tutarsız hale gelmektedir. $T \rightarrow \infty$ iken ise yanlışlık kaybolmaktadır. Çoğu panel veri büyük N ve küçük T boyutuna sahip olduğundan, yanlışlığın görmezden gelinmesi mümkün olmamaktadır (Hsiao, 2007: 14)⁷.

Bağımlı değişkenin gecikmeli değeri ile hata terimleri arasındaki ilişkinin neden olduğu bu yanlışlığın yok edilmesi amacıyla önerilen yöntemlerden bir tanesi Kiviet (1995) tarafından geliştirilen Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisidir. Tahminci, daha sonra Bun ve Kiviet (2003) ve Bruno (2005) tarafından geliştirilmiş ve dengesiz paneller için de uygulanabilir hale getirilmiştir.

Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisi ile sabit varyanslı hata terimlerine ve dışsal açıklayıcı değişkenlere sahip dinamik panel veri modellerine O/T, O/NT veya O/NT² düzeltmeleri uygulanmaktadır. O, sapma yakınsama hızını, N ve T ise sırasıyla yatay kesit ve dönem sayısını göstermektedir. “Yanlılığı düzeltilmiş LSDV tahmincisi iki aşamalı bir süreci içermektedir. İlk aşamada tutarlı bir tahminci kullanılarak hata terimleri elde edilir, ikinci aşamada ise elde edilen bu hata terimleri yanlışlığın hesaplanmasında kullanılır” (Judson ve Owen, 1996: 5). Açıklayıcı değişkenlerin güçlü dışsallığa sahip olması ve yatay kesit sayısının küçük olması durumunda Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisi uygulanabilmektedir. Açıklayıcı değişkenlerin ön belirlenmiş veya içsel olması durumunda ise modelin Anderson ve Hsiao (1981) tarafından önerilen Araç Değişkenler tahmincisi, Arellano ve Bond (1991) tarafından

⁷ Judson ve Owen (1999: 10) yatay kesit boyutunun 30 olduğu durumlarda yanlışlığın yaklaşık olarak gerçek değer %20'si kadar olduğunu belirtmiştir.

önerilen GMM-DIFF tahmincisi veya Blundell ve Bond (1998) tarafından önerilen Sistem GMM tahmincisi yardımıyla tahmin edilmesi gerekmektedir⁸⁹.

4.2.2 Tamsal Testler

Panel veri analizi yönteminde, uygun modelin seçimi belirlendikten sonra, uygun tamsal testlerin modele uygulanması gerekmektedir. Bu testlerden ilki yatay kesitlerin bağımlılığı ile ilgilidir. Panel veri modellerinde çoğunlukla hata terimlerinin kesitsel olarak bağımsız olduğu -özellikle kesit sayısı (N) büyük olduğunda- varsayılmaktadır. Hata terimleri arasındaki yatay kesit bağımlılığının ihmal edilmesi, tahmincilerin etkinlik kaybı ve test istatistiklerinin geçersiz olması gibi ciddi sonuçlar doğurabilmektedir. Yatay kesit bağımlılığının test edilmesi amacıyla literatürde Breusch ve Pagan (1980) LM testi, Pesaran (2004) LM testi, Baltagi, Feng ve Kao (2012) Yanlılığı Düzeltilmiş LM testi ve Pesaran (2004) CD testi gibi çok sayıda sınamaya mevcuttur. Test yöntemlerinden uygun olanın belirlenmesi, yatay kesit (N) ve zaman (T) boyutuna bağlıdır. Yatay kesit bağımlılığı, zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyük olduğunda ($T > N$) Breusch-Pagan LM testi kullanılarak, zaman boyutu yatay kesit boyutundan küçük olduğunda ise ($T < N$) Pesaran LM testi kullanılarak test edilmektedir. Breusch-Pagan LM testinin $N \rightarrow \infty$ iken geçersiz olması ve Pesaran LM testinin de T küçüldükçe ve N büyüdükçe sapmalı sonuçlar vermesi nedeniyle “Pesaran tarafından hem ($T > N$) hem de ($T < N$) durumunda geçerli ve sıfır ortalamaya sahip sonuçlar veren Pesaran CD testi sunulmuştur” (De Hoyos ve Sarafidis, 2006: 4). Pesaran CD testinin genel bir gösterimi eşitlik 22 yardımıyla gösterilmektedir.

$$CD_p = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \right) T_{ij} \hat{\rho}_{ij} \rightarrow N(0,1) \quad (22)$$

Pesaran CD yatay bağımlılık testinin uygulanması sonucunda, hata terimlerinin kesitsel olarak bağımsız kabul edildiği H_0 hipotezinin reddedilememesi durumunda, hata terimleri arasında yatay kesit bağımlılığının bulunmadığı kabul edilir. Bu

⁸ Bu üç tahmincinin en büyük zayıflıkları ise yalnızca yatay kesit sayısının büyük olduğu durumlarda uygulanabilmesidir (Cortes-Jimenez, 2008: 133)

⁹ Judson ve Owen (1999) ve Bruno (2005) tarafından uygulanan Monte Carlo benzetimlerinde, Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisinin Anderson-Hsiao Araç Değişkenler, GMM-DIFF ve Sistem GMM tahmincilerinden daha başarılı sonuç verdiği belirtilmiştir.

durumda i ve j kesitlerine ait hata terimleri ilişkisizdir. H_0 hipotezinin reddedilmesi durumunda ise hata terimleri arasında yatay kesit bağımlılığının bulunduğu kabul edilir.

Panel veri analizlerinde test edilmesi gereken bir diğer durum ise serilerin ortak trende veya birim köke sahip olup olmadığıdır. Çoğu ekonometrik analizde ele alınan iki serinin de güçlü genel eğilimler taşıması nedeniyle değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olmasa dahi yüksek bir R^2 bulunmaktadır. “Gözlenen yüksek R^2 iki değişken arasındaki gerçek ilişkiden ziyade bu ortak eğilimden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle regresyonun gerçek bir ilişkiyi mi yoksa sahte bir ilişkiyi mi ifade ettiği, serilerin durağan olup olmamasıyla yakından ilgilidir” (Gujarati, 2006: 709). Verinin hem zaman hem de yatay kesit boyutuna ilişkin bilgiyi dikkate alan birim kök testlerinin, sadece zaman boyutuyla ilgili bilgiyi göz önüne alan zaman serisi birim kök sınamalarından, istatistiksel anlamda daha güçlü olduğu kabul edilmektedir Birim kök sorununun genel bir gösterimi eşitlik 23 yardımıyla gösterilmiştir.

$$Y_{it} = \rho_i Y_{i,t-1} + \delta_i X'_{it} + \varepsilon_{it} \quad (23)$$

X_{it} modeldeki sabit etki veya ortak trend içeren dışsal değişkenleri, ρ_i otoregresif katsayıları, ε_{it} ise özneye özgü hata terimlerini ifade etmektedir. ρ_i 'ye ait mutlak değer 1 'e eşit olması durumunda serinin birim köke sahip olduğu söylenebilir. Literatürde panel veri analizlerinde en sık kullanılan birim kök testleri ise Levin vd. (2002) tarafından ortaya konulan LLC, Im vd. (2003) tarafından ortaya konulan IPS, Breitung (2000), Maddala ve Wu (1999) ve Hadri (2000) testleri şeklinde sıralanabilir. Birinci nesil birim kök testleri olarak bilinen bu testler, yatay kesit bağımlılığının bulunmaması durumunda geçerlidirler. Yatay kesit bağımlılığının bulunması durumunda ise yatay kesit bağımlılığını dikkate alan birim kök testlerinin uygulanması gerekmektedir. Yatay kesit bağımlılığını dikkate alan birim kök testleri, ikinci nesil panel birim kök testleri olarak adlandırılmaktadır. İkinci nesil birim kök testlerinin başlıcaları ise Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CIPS (Cross-Sectionally Im-Pesaran-Shin), Taylor ve Sarno (1998) tarafından geliştirilen MADF (Multivariate Augmented Dickey-Fuller) ve Bruer vd. (2002) tarafından geliştirilen SURADF (Seemingly Unrelated Regression Augmented Dickey-Fuller) testleridir.

Pesaran (2007) tarafından geliştirilen ve eşitlik 24 yardımıyla gösterilen CADF (Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller) testinden türetilen CIPS testi, eşitlik 25 yardımıyla sunulmuştur.

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + b_i Y_{i,t-1} + c_i \bar{Y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{Y}_t + \varepsilon_{it} \quad (24)$$

$$CIPS(N, T) = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (25)$$

CIPS birim kök testinin uygulanması sonucunda elde edilen test istatistiği, Pesaran (2007) tarafından sunulan kritik değerler ile karşılaştırılır. Serilerin birim köke sahip olduğunu kabul eden H_0 hipotezinin reddedilmesi serinin durağan olduğunu göstermektedir. H_0 hipotezinin reddedilememesi ise serinin durağan olmadığını göstermektedir.

Panel veri analizi yöntemiyle elde edilen sonuçlarla ilgili bir diğer önemli sorun otokorelasyondur. Otokorelasyon ardışık hata terimlerinin birbirleriyle ilişkili olması durumunu ifade etmektedir. ‘Panel veri modelleri, hatalara ait kalıntıların ilişkisiz olduğunu varsaymaktadır. Bu modellerde otokorelasyon bulunması standart hatalarda sapmaya ve tahmin sonuçlarında tutarsızlığa yol açmaktadır’ (Born ve Breitung, 2016: 1290). Eşitlik 26 hata terimleri arasında 1. mertebeden otokorelasyonun bulunduğu durumu göstermektedir.

$$\varepsilon_{it} = \rho \varepsilon_{i,t-1} + v_{it} \quad (26)$$

v_{it} rassal hata terimini, ρ ise otokorelasyon katsayısını temsil etmektedir. Literatürde otokorelasyonun tespit edilmesi amacıyla kullanılan en yaygın testlerden biri Wooldridge (2002) tarafından ortaya konan testtir. Wooldridge testi, temel olarak, hata terimlerinin birinci farklarıyla regresyonuna dayanmaktadır. Testin dayandığı temel hipotez eşitlik 27 yardımıyla gösterilmiştir.

$$\text{Corr}(\Delta \varepsilon_{it}, \Delta \varepsilon_{i,t-1}) = -0.5 \quad (27)$$

Δ fark operatörünü ve ε_{it} hata terimini göstermektedir. Wooldridge (2002: 283) hata terimleri arasında otokorelasyonun bulunmaması durumunda, hata terimleri ile gecikmeli değerleri arasındaki korelasyonun -0.5 'e eşit olması gerektiğini göstermiştir. Hata terimleri ile gecikmeli değerleri arasındaki korelasyonun -0.5 'e eşit olması kısıtına dayanan H_0 hipotezinin reddedilmesi, hata terimleri arasında 1. mertebeden otokorelasyon bulunduğuna işaret etmektedir. H_0 hipotezinin

reddedilememesi ise hata terimleri arasında 1. dereceden otokorelasyon bulunmadığını göstermektedir.

Wooldridge testinin uygulanması oldukça kolay olmasına rağmen testin sahip olduğu bazı sınırlamalar bulunmaktadır. Wooldridge testi, yalnızca 1. Mertebeden otokorelasyonun test edilmesinde kullanılabilmekte ve dönemler arasında sabit varyansı varsaymaktadır. Bu sorunların üstesinden gelen bir test ise Born ve Breitung (2016) tarafından geliştirilen Yanlılığı Düzeltilmiş LM(k) testidir. Yanlılığı Düzeltilmiş LM(k) testi, 1 ve üzeri mertebeden otokorelasyonun tespit edilmesi amacıyla kullanılabilmekte ve dönemler arasında değişen varyans karşısında dirençli test istatistikleri sunmaktadır. Yanlılığı Düzeltilmiş LM(k) testinin genel bir gösterimi eşitlik 28 yardımıyla sunulmuştur.

$$\widetilde{LM}_k = \frac{\sum_{i=1}^N z_{ki}}{\sqrt{\sum_{i=1}^N z_{ki}^2 - \frac{1}{N} (\sum_{i=1}^N z_{ki})^2}} \quad (28)$$

Burada;

$$z_{ki} = \sum_{t=k+1}^T \left\{ (\varepsilon_{it} - \bar{\varepsilon}_i)(\varepsilon_{i,t-k} - \bar{\varepsilon}_i) + \frac{1}{T-1} (\varepsilon_{i,t-k} - \bar{\varepsilon}_i)^2 \right\} \quad (29)$$

şeklinde tanımlanmıştır. Denklemden yer alan ε_{it} hata terimlerini, k indisi ise otokorelasyonun mertebesini göstermektedir. k'ncü mertebeden otokorelasyonun bulunmadığını belirten H_0 hipotezinin reddedilmesi hata terimlerinin otokorelasyona sahip olduğunu, H_0 hipotezinin reddedilememesi ise hata terimlerinin otokorelasyona sahip olmadığını göstermektedir.

SEK tahmincisinin önemli varsayımlarından birisi de hata terimlerinin bağımsız ve özdeş dağılıma sahip olmasıdır. Değişen varyans durumunda SEK tahminleri yansızlık ve tutarlılık özelliğini korumakta, fakat minimum varyanslı veya etkinlik olarak bilinen özelliğini kaybetmektedir. Bu durum güvenilir olmayan istatistik testlere neden olmaktadır. Hata terimlerine ait varyansların birimler arasında değişiklik göstermesi durumunda değişen varyans problemi ortaya çıkmaktadır. Literatürde değişen varyansın tespit edilmesi amacıyla kullanılan önemli bir test Greene (2002) tarafından ortaya konulmuştur. Wald Değişen Varyans testi veya Değiştirilmiş Wald testi olarak bilinen snama, eşitlik 30 yardımıyla gösterilmiştir.

$$W = \sum_{i=1}^n \frac{(\hat{\sigma}_i^2 - \hat{\sigma}_i)^2}{v_i} \quad (30)$$

Burada;

$$V_i = T_i^{-1}(T_i - 1)^{-1} \sum_{t=1}^{T_i} (\varepsilon_{it}^2 - \hat{\sigma}_i^2)^2 \quad (31)$$

şeklinde tanımlanmıştır. $\sigma_i^2 = \sigma^2$ şeklindeki H_0 hipotezinin reddedilmesi durumunda birimlere ilişkin ε_{it} hata terimlerinin değişen varyansa sahip olduğu kabul edilir. H_0 hipotezinin reddedilememesi durumunda ise birimler arasında değişen varyans probleminin bulunmadığı kabul edilir.

Değişen varyans ve otokorelasyonun söz konusu olduğu bir modelde varyanslar, standart hatalar, t ve F istatistikleri ve R^2 geçerliliğini yitirdiği için model, değişen varyans ve otokorelasyona dirençli standart hatalar elde edilecek biçimde yeniden tahmin edilmelidir (Tatoğlu, 2013: 241).

4.3 Veri Seti

Çalışmada kullanılan veri seti, bağımlı değişken ve bağımsız değişkenlere ait veri seti olmak üzere 2 alt başlık altında incelenmiştir.

4.3.1 Bağımlı Değişkenler

Çalışmada Türkiye için turizm talep denklemi 2006-2017 yıllarını kapsayan yıllık veriler kullanılarak tahmin edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, ilgili yılları kapsayan dönemde Türkiye'ye gelen turistlerin %77.6'sını temsil eden 24 ülkeden¹⁰ (Almanya, Rusya Federasyonu, İngiltere, Bulgaristan, İran, Gürcistan, Hollanda, Fransa, Ukrayna, ABD, Yunanistan, Belçika, İtalya, Azerbaycan, İsveç, Avusturya, Danimarka, İsviçre, İsrail, İspanya, Kanada, Japonya, Avustralya, Tunus) gelen yabancı ziyaretçi sayıları kullanılmıştır. 2006-2017 yıllarında seçilmiş 24 ülkeden Türkiye'ye gelen toplam yabancı ziyaretçi sayıları Tablo 4 yardımıyla sunulmuştur. Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçilerin yıllara göre dağılımı EK 2'de yer alan Şekil 16 yardımıyla sunulmuştur.

¹⁰ Çalışmada yer alan ülkeler, TÜİK tarafından ziyaretçilerin sosyodemografik özelliklerine göre sınıflandırıldığı 26 ülkenin 24'ünü kapsamaktadır. Irak ve Suriye ise, bu ülkelerde yaşanan yoğun çatışma ortamından dolayı çalışmanın kapsamından çıkartılmıştır.

Tablo 4: 2006-2017 yıllarında Türkiye'ye Gelen Toplam Yabancı Ziyaretçiler

Ülke	Ziyaretçi Sayısı	Toplam İçindeki Payı	Ülke	Ziyaretçi Sayısı	Toplam İçindeki Payı
Almanya	54,427,653	15.57%	Azerbaycan	6,535,994	1.87%
Rusya Federasyonu	37,776,231	10.80%	İsveç	5,723,160	1.64%
İngiltere	27,051,726	7.74%	Avusturya	5,584,111	1.60%
Bulgaristan	18,768,112	5.37%	Danimarka	3,987,760	1.14%
İran	17,385,630	4.97%	İsviçre	3,518,470	1.01%
Gürcistan	16,618,804	4.75%	İsrail	3,263,762	0.93%
Hollanda	13,604,856	3.89%	İspanya	3,144,759	0.90%
Fransa	10,336,411	2.96%	Kanada	1,849,514	0.53%
Ukrayna	8,607,093	2.46%	Japonya	1,722,325	0.49%
ABD	7,957,755	2.28%	Avustralya	1,717,364	0.49%
Yunanistan	7,534,240	2.15%	Tunus	896,286	0.26%
Belçika	6,665,379	1.91%	Diğer	78,343,227	22.4%
İtalya	6,617,266	1.89%	Toplam	349,637,888	100%

Kaynak: TÜİK

Ziyaretçilerin sosyodemografik özelliklerinin turizm talep denklemi üzerindeki etkilerinin tespit edilmesi amacıyla bağımlı değişkenin tasarımında; ziyaretçilerin gelir düzeyi, yaş grupları, eğitim düzeyleri ve geliş amaçları sınıflandırmaları kullanılmıştır. Kullanılan bağımlı değişkenlere ait tanımlar Tablo 5 yardımıyla gösterilmiştir. Ziyaretçiler gelir düzeylerine göre düşük, orta ve yüksek olarak 3 gruba; yaş gruplarına göre 15-24, 25-44, 45-64 ve 65 yaş ve üstü olarak 4 gruba; eğitim seviyelerine göre ilkökul mezunu veya altı, ortaokul veya lise mezunu ve yükseköğretim mezunu olarak 3 gruba; geliş amaçlarına göre ise eğlence ve gezi, aile ve akraba ziyareti, iş ve diğer amaçlar¹¹ olmak üzere 4 gruba ayrılmıştır. Bağımlı değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler ise Tablo 6 yardımıyla gösterilmiştir.

¹¹ Diğer amaçlarla gelen yabancı ziyaretçiler grubu; eğitim, sağlık, din, alışveriş, transit ve bu amaçların dışında kalan diğer amaçlarla gelen yabancı ziyaretçileri kapsamaktadır.

Tablo 5: Bağımlı Değişkenlere Ait Tanımlar

Bağımlı Değişken	Bağımlı Değişken Tanımı
lnTOUR	24 Ülkeden Gelen Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURi1	Düşük Gelir Düzeyine Sahip Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURi2	Orta Gelir Düzeyine Sahip Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURi3	Yüksek Gelir Düzeyine Sahip Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURa1	15-24 Yaş Grubundaki Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURa2	25-44 Yaş Grubundaki Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURa3	45-64 Yaş Grubundaki Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURa4	65 Yaş ve Üzeri Yaş Grubundaki Ziyaretçiler
lnTOURe1	İlkokul Mezunu veya Altı Eğitim Düzeyine Sahip Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURe2	Ortaokul veya Lise Mezunu Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURe3	Yükseköğretim Mezunu Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURp1	Eğlence, Gezi, Kültürel veya Sportif Amaçlarla Gelen Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURp2	İş Amacıyla Gelen Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURp3	Aile veya Akraba Ziyareti Amacıyla Gelen Yabancı Ziyaretçiler
lnTOURp4	Diğer Amaçlarla Gelen Yabancı Ziyaretçiler

Tablo 6: Bağımlı Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Ortanca	En Çok	En Az	Std. Sapma	Eğiklik	Basıklık	J-B
lnTOUR	5.74	5.76	6.75	4.61	0.46	-0.05	2.69	1.27
lnTOURi1	4.70	4.66	6.17	3.02	0.59	-0.05	2.79	0.64
lnTOURi2	5.50	5.50	6.52	4.39	0.46	0.06	2.62	1.95
lnTOURi3	4.91	4.87	5.96	3.80	0.42	0.11	2.60	2.46
lnTOURa1	4.78	4.77	5.76	3.68	0.46	0.00	2.59	1.99
lnTOURa2	5.34	5.32	6.34	4.35	0.47	0.07	2.32	5.68
lnTOURa3	5.17	5.16	6.23	3.83	0.46	-0.14	3.08	0.98
lnTOURa4	4.44	4.47	5.85	2.06	0.57	-0.51	4.77	50.21***
lnTOURe1	4.16	4.25	5.81	2.03	0.68	-0.42	3.19	9.04**
lnTOURe2	5.26	5.30	6.43	3.86	0.54	-0.07	2.59	2.21
lnTOURe3	5.38	5.34	6.42	4.25	0.42	0.21	2.73	2.93
lnTOURp1	5.49	5.45	6.59	4.22	0.46	0.12	3.02	0.72
lnTOURp2	4.51	4.49	5.45	3.61	0.41	0.01	2.33	5.40*
lnTOURp3	4.64	4.71	5.94	3.11	0.63	-0.30	2.50	7.31**
lnTOURp4	4.40	4.32	6.13	2.53	0.69	0.31	2.87	4.84*

Not: *, **, *** sırası ile %90, %95 ve %99 güven düzeylerinde normal dağılım boş hipotezinin reddine işaret eder

4.3.1 Açıklayıcı Değişkenler

Dinamik Modelde kullanılan $TOUR_{i,t-1}$ değişkeni bağımlı değişkenin gecikmeli değerini ifade etmekte ve tüketici tercihlerindeki dinamik yapıyı belirten ağızdan kulağa etki ve tüketici sadakatini belirtmektedir. Ülkelerin reel çıktı düzeylerini ifade eden $Y_{i,t}$ değişkeni, 2010 yılı fiyatlarıyla GSYİH düzeyini belirtmektedir. Gelir düzeyinin belirtilmesi amacıyla GSYİH'nın toplu formu tercih edilmiştir. Song vd. (2010: 79) toplu form kullanılan modellerin, kişi başı formun kullanıldığı modellere göre daha iyi sonuçlar verdiğini belirtmişlerdir. Fiyat değişkeni olarak kullanılan değişkenlerden $RP_{i,t}$, Türkiye ile turist gönderen ülkeler arasındaki döviz kuru ile ayarlanmış nispi fiyat düzeyini, $SP_{i,t}$ ise alternatif destinasyonlar Fas, Portekiz ve Kıbrıs ile Türkiye arasındaki döviz kuru ile ayarlanmış ikame fiyat düzeyini göstermektedir. İlgili değişkenler eşitlik 32 ve eşitlik 33 yardımıyla gösterilmiştir. Fiyat düzeylerini ifade eden Tüketici Fiyat Endeksleri 2010 = 100 şeklinde tanımlanmıştır. Nispi fiyat seviyesinin bir bileşeni olan $ER_{TL/LCU}$ TL'nin turist gönderen ülkenin yerel para birimi cinsinden değerini, ikame fiyat seviyesinin bir bileşeni olan $ER_{LCU/TL}$ ise ikame ülkelerin para birimlerinin TL cinsinden değerini ifade etmektedir.

$$RP_{i,t} = \frac{TÜFE_{Türkiye} \times ER_{TL/LCU}}{TÜFE_i} \quad (32)$$

$$SP_{i,t} = \frac{TÜFE_{Türkiye}}{\sqrt[3]{TÜFE_j \times ER_{LCU/TL}}} \quad (33)$$

Ulaşım maliyetini temsil eden $DİS_{i,t}$ değişkeninin hesaplanmasında ise ülkelerin başkentleri arasındaki, kilometre cinsinden, kuş uçuşu en yakın mesafe ile ham petrol fiyatlarının çarpılması yöntemi kullanılmıştır. İlgili değişken eşitlik 34 yardımıyla gösterilmiştir. Böylece ulaşım maliyeti değişkeni bir yandan seyahatin maliyetini diğer yandan ise ülkeler arası uzaklığın etkisini hesaba katmaktadır.

$$DİS_{i,t} = \text{Uzaklık} \times \text{Ham Petrol Fiyatı} \quad (34)$$

$TER_{i,t}$ değişkeni ise terörizmin etkisini ölçen endeks değerlerinden oluşmaktadır. Çalışmada kullanılan terörizm Türkiye için hesaplanan terörizm endeksinden, turist gönderen ülkenin terörizm endeksinin çıkarılmasıyla oluşturulmuştur.

Modellerde kullanılan açıklayıcı değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 7 yardımıyla gösterilmiştir.

Tablo 7: Açıklayıcı Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Ortanca	En Çok	En Az	Std. Sapma	Eğiklik	Basıklık	J-B
lnY	2.00	2.00	2.13	1.79	0.03	-0.73	7.83	360.63***
lnDIS	5.23	5.18	6.20	4.52	0.35	0.65	3.09	20.98***
lnRP	0.20	-0.20	3.94	-0.51	0.94	2.55	9.62	838.85***
lnSP	0.01	0.01	0.05	-0.05	0.02	-0.43	3.43	11.05***
TER	2.92	3.01	7.25	-2.02	1.98	-0.27	2.22	10.79***

Not: *, **, *** sırası ile %90, %95 ve %99 güven düzeylerinde normal dağılım boş hipotezinin reddine işaret eder

Çalışmada kullanılan veriler çeşitli kaynaklardan elde edilmiştir. Ziyaretçi sayısına ait veriler Türkiye İstatistik Kurumu'nun "Çıkış Yapan Ziyaretçi İstatistikleri" tablosundan; gelir düzeyine ait veriler IMF'ye ait "Uluslararası Finansal İstatistikler" tablosundan; döviz kuru ve tüketici fiyat endeksine ait veriler Dünya Bankası'nda yer alan "Dünya Kalkınma Göstergeleri" veri tabanından; terörizm endeksine ait veriler Ekonomi ve Barış Enstitüsü tarafından hazırlanan "Küresel Terörizm Endeksi" tablosundan; uzaklık değişkenine ilişkin veriler Fransız Dünya Ekonomisi Araştırma Enstitüsü'ne ait CEPII veri tabanından, ham petrol fiyatlarına ait veriler ise OPEC internet sayfasında yer alan "Ham Petrol Sepet Fiyatları" verilerinden elde edilmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

AMPİRİK BULGULAR

5.1 Statik Model Bulguları

Eşitlik 35'te tanımlanmış statik modele ilişkin Standartlaştırılmış Honda LM ve LR testi sonuçları Tablo 8'in 2. ve 3. sütunları yardımıyla gösterilmiştir.

Tablo 8: Statik Modele İlişkin LM, LR ve Hausman Testi Sonuçları

Bağımlı Değişkenler	Standartlaştırılmış Honda LM Test İstatistikleri	LR Test İstatistikleri	Hausman Test İstatistikleri
TOUR	36.213***	670.512***	11.812***
TOURi1	36.114***	664.341***	11.447**
TOURi2	35.728***	627.248***	9.601**
TOURi3	36.158***	601.779***	16.136***
TOURa1	35.621***	642.408***	13.307***
TOURa2	35.802***	685.474***	14.436***
TOURa3	36.740***	660.088***	12.013**
TOURa4	34.680***	516.065***	11.260**
TOURe1	33.075***	558.251***	16.018***
TOURe2	35.225***	662.107***	16.375***
TOURe3	33.910***	547.479***	8.679*
TOURp1	34.643***	544.232***	8.031*
TOURp2	32.895***	570.698***	15.784***
TOURp3	39.063***	814.338***	8.689*
TOURp4	31.180***	471.517***	15.309***

Not: *, ** ve *** sırasıyla %90, %95 ve %99 güven düzeylerinde H_0 hipotezinin reddini ifade etmektedir.

Tek yönlü Standartlaştırılmış Honda LM testinden elde edilen sonuçlar, tüm modeller için gözlenemeyen heterojenliğin bulunmadığını kabul eden H_0 hipotezinin reddini ve Havuzlanabilir Regresyon modeli karşısında Rassal Etkiler modelinin uygunluğunu ifade etmektedir. LR testinden elde edilen sonuçlar, tüm modeller için H_0 hipotezinin reddini ve kısıtlanmış Havuzlanabilir Regresyon modeli karşısında, kısıtlanmamış Sabit Etkiler modelinin uygunluğunu göstermektedir.

LM ve LR testleri yardımıyla Havuzlanabilir Regresyon modelinin uygun olmadığı belirlendikten sonra, uygun modelin belirlenmesi amacıyla modellere Hausman testinin uygulanması gerekmektedir. Statik modele ilişkin Hausman testi sonuçları Tablo 8'de yer alan 4. sütun yardımıyla gösterilmiştir. Hausman testinden elde edilen sonuçlar, tüm modeller için uygun modelin Sabit Etkiler modeli olduğunu göstermektedir.

Rassal Etkiler modeli karşısında uygun modelin Sabit Etkiler modeli olduğu Hausman testi yardımıyla belirlendikten sonra, uygun tanısal testlerin serilere uygulanması gerekmektedir. Bu amaçla, serilere uygulanan ilk tanısal test, yatay kesit bağımlılığı testidir. Yatay kesit bağımlılığına ilişkin Pesaran CD testi sonuçları Tablo 9 yardımıyla sunulmuştur. Pesaran CD testi ile elde edilen sonuçlar, tüm modeller için yatay kesit bağımlılığı sorununa işaret etmektedir. Yatay kesit bağımlılığı, yatay kesitler arasında anlık korelasyonun varlığını göstermektedir. Bu durumda, modellere ilişkin standart hatalar elde edilirken, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan uygun tahminçiler kullanılması gerekmektedir.

Tablo 9: Statik Modele İlişkin Pesaran CD Testi Sonuçları

Bağımlı Değişkenler	Test İstatistikleri
TOUR	12.650***
TOURi1	5.263***
TOURi2	12.420***
TOURi3	16.920***
TOURa1	11.305***
TOURa2	10.956***
TOURa3	12.328***
TOURa4	14.213***
TOURe1	8.370***
TOURe2	9.678***
TOURe3	15.520***
TOURp1	15.709***
TOURp2	11.886***
TOURp3	9.709***
TOURp4	19.782***

Not: *, ** ve *** sırasıyla %90, %95 ve %99 güven düzeylerinde yatay kesit bağımlılığının yokluğunu kabul eden H_0 hipotezinin reddini ifade etmektedir.

Yatay kesit bağımlılığı sorununun tespit edilmesi ayrıca serilerin durağanlığının test edilmesi amacıyla yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil birim kök testlerinin kullanılması gerektiği anlamına gelmektedir. Serilere ilişkin CIPS birim kök testi sonuçları EK 3'te yer alan Tablo 16 ve Tablo 17 yardımıyla gösterilmiştir.

Tablo 10: Statik Modele İlişkin Değişen Varyans Testi Sonuçları

Bağımlı Değişkenler	Test İstatistikleri
TOUR	1139.43***
TOURi1	1352.39***
TOURi2	1434.65***
TOURi3	483.30***
TOURa1	442.96***
TOURa2	1106.73***
TOURa3	1173.73***
TOURa4	356.77***
TOURe1	1748.69***
TOURe2	2158.99***
TOURe3	227.11***
TOURp1	929.87***
TOURp2	408.47***
TOURp3	307.50***
TOURp4	319.58***

Not: *, ** ve *** sırasıyla %90, %95 ve %99 güven düzeylerinde birimler arasında değişen varyansın yokluğunu kabul eden H_0 hipotezinin reddini ifade etmektedir.

Sabit Etkiler modeliyle tahmin edilecek statik modelin otokorelasyon ve değişen varyans problemlerine sahip olup olmadığı Yanlılığı Düzeltilmiş LM(k) ve Değiştirilmiş Wald testleri yardımıyla sınanmıştır. Değişen varyans testine ilişkin sonuçlar Tablo 10 yardımıyla sunulmuştur. Elde edilen sonuçlar, tüm modeller için, hata terimlerinin kesit birimleri arasında değişen varyansa sahip olduğunu göstermektedir.

Statik modele uygulanan Yanlılığı Düzeltilmiş LM(k) testine ilişkin sonuçlar Tablo 11 yardımıyla sunulmuştur. Elde edilen sonuçlar, TOURe1, TOURp2, TOURp3, TOURp4 bağımlı değişkenleriyle tahmin edilen modellerde 1. mertebeden

otokorelasyon bulunduğunu göstermektedir¹². Diğer modellerde ise otokorelasyon sorunu bulunmamaktadır.

Tablo 11: Statik Modele İlişkin Otokorelasyon Testi Sonuçları

Bağımlı Değişkenler	Test İstatistikleri
TOUR	0.56
TOURi1	-0.86
TOURi2	0.45
TOURi3	-0.81
TOURa1	-0.23
TOURa2	-0.09
TOURa3	1.19
TOURa4	-0.68
TOURe1	4.50***
TOURe2	1.07
TOURe3	-0.43
TOURp1	0.46
TOURp2	-2.72***
TOURp3	2.93***
TOURp4	8.36***

Not: *, ** ve *** sırasıyla %90, %95 ve %99 güven düzeylerinde 1. mertebeden otokorelasyonun yokluğunu kabul eden H_0 hipotezinin reddini ifade etmektedir.

Turistlerin sosyodemografik özelliklerine göre Türkiye'ye yönelik turizm talep denklemlerinin Sabit Etkiler modeli ile tahmin edilen sonuçları Tablo 12 yardımıyla sunulmuştur. Dirençli standart hataların elde edilmesinde Huber-White tahmincisi kullanılmıştır. Elde edilen birim kök testi sonuçlarına göre durağanlaştırılmış serilerle elde edilen Sabit Etkiler modeli sonuçları ise EK 4'te yer alan Tablo 18 yardımıyla gösterilmiştir.

¹² Balestra (1982: 115) ekonomik uygulamalarda, hata terimlerinin otokorelasyona sahip olmasının sıklıkla yanlış belirtimden kaynaklandığını, yanlış belirtimin en temel formunun ise, doğru modelin dinamik model olmasına rağmen araştırmacı tarafından statik model kullanıldığında ortaya çıktığını belirtmektedir.

Tablo 12: Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişkenler	Y	DIS	RP	SP	TER
TOUR	1.020*** (0.356)	0.264*** (0.066)	0.145 (0.295)	0.171 (0.513)	-0.020** (0.008)
TOURi1	0.905** (0.443)	0.304*** (0.089)	0.125 (0.336)	0.790 (0.666)	-0.029** (0.012)
TOURi2	0.830** (0.401)	0.182** (0.072)	-0.018 (0.317)	-0.056 (0.539)	-0.015 (0.009)
TOURi3	1.819*** (0.343)	0.209*** (0.067)	0.764** (0.335)	0.341 (0.521)	-0.013 (0.009)
TOURa1	0.239 (0.359)	0.232*** (0.006)	-0.257 (0.284)	0.829* (0.501)	-0.017** (0.008)
TOURa2	0.897*** (0.309)	0.142** (0.058)	-0.118 (0.296)	-0.068 (0.464)	-0.018** (0.007)
TOURa3	1.410*** (0.395)	0.306*** (0.064)	0.473 (0.265)	0.071 (0.483)	-0.024*** (0.008)
TOURa4	2.452*** (0.538)	0.584*** (0.101)	1.569*** (0.376)	-1.284 (0.813)	-0.026* (0.014)
TOURe1	0.319 (1.063)	0.259** (0.135)	0.788* (0.638)	-1.139 (0.752)	-0.041*** (0.020)
TOURe2	0.386 (0.941)	0.310*** (0.107)	-0.032 (0.475)	0.376 (0.532)	-0.013 (0.011)
TOURe3	1.303*** (0.722)	0.196*** (0.079)	-0.189 (0.762)	0.429 (0.826)	-0.018** (0.015)
TOURp1	0.760* (0.432)	0.294*** (0.080)	-0.262 (0.425)	0.913 (0.651)	-0.029*** (0.010)
TOURp2	-0.066 (0.360)	0.182*** (0.057)	-0.117 (0.260)	-0.060 (0.480)	0.013 (0.008)
TOURp3	1.436*** (0.390)	-0.055 (0.058)	-0.235 (0.304)	-1.098** (0.495)	-0.004 (0.010)
TOURp4	-0.408 (0.579)	0.133 (0.114)	0.909** (0.401)	-0.859 (0.668)	-0.012 (0.014)

Not: *, ** ve *** sırasıyla %90, %95 ve %99 güven düzeylerinde istatistiksel anlamlılığı, parantez içindeki değerler ise Huber-White tahmincisi ile elde edilmiş dirençli standart hataları göstermektedir.

5.1.1 Genel Turist Profili İçin Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Genel turist profili için Sabit Etkiler modeli ile elde edilen turizm talep denklemi Tablo 12'nin 2. satırında sunulmaktadır. Elde edilen sonuçlara göre 2006-2017 yıllarında Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçiler; gelir düzeyi, ulaşım maliyetleri ve terörizm seviyesindeki değişimlerden etkilenmektedirler. Ulaşım maliyeti değişkeni istatistiksel olarak anlamlı olmasına rağmen, katsayı işareti beklentilerle uyumlu değildir. Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçiler için tahmin edilen gelir esnekliğinin 1.020 olması, ziyaretçilerin turizm taleplerinin gelir düzeylerindeki değişimlere karşı

duyarlı olduğunu ve ziyaretçiler açısından Türkiye'ye yönelik turizm talebinin lüks bir hizmet olarak algılandığını göstermektedir. Türkiye'ye yönelik turizm talebine ilişkin terörizm değişkeni katsayısının -0.020 olması ise, terörizm seviyesindeki 1 birimlik artışın Türkiye'ye yönelik turizm talebinde %2 azalma meydana getireceğini ortaya koymaktadır.

5.1.2 Turistlerin Gelir Düzeylerine Göre Turizm Talep Denklemlerinin Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Turistlerin gelir düzeylerine göre turizm talep denklemlerinin Sabit Etkiler modeliyle tahmin edilen sonuçları Tablo 12'nin 3., 4. ve 5. satırlarında sunulmaktadır. Gelir esneklikleri için hesaplanan sonuçlar, tüm gelir düzeyleri için ziyaretçilerin gelir düzeylerindeki değişimlere karşı duyarlı olduklarını ve yüksek gelir düzeyine sahip ziyaretçilerin Türkiye'ye yönelik turizm talebini lüks bir hizmet olarak algıladıklarını göstermektedir. Sonuçlar ayrıca, düşük gelir düzeyine sahip ziyaretçilerin gelir esnekliğinin, orta gelir düzeyine sahip ziyaretçilerden daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Ulaşım maliyeti değişkeninin tüm gelir grupları için, nispi fiyat değişkeninin ise yalnızca yüksek gelirli ziyaretçiler için anlamlı olmasıyla birlikte ilgili değişkenlerin katsayı işaretleri teorik beklentilerle uyumlu değildir. İkame fiyat düzeyi değişkenine ilişkin bulgular, ikame fiyat esnekliklerinin tüm gelir grupları için istatistiksel olarak anlamsız olduğunu göstermektedir. Terörizm değişkeni ise yalnızca düşük gelir düzeyine sahip yabancı ziyaretçiler için istatistiksel anlamlılığa sahiptir. Elde edilen katsayı, terörizm endeksindeki 1 birimlik artış karşısında düşük gelir düzeyine sahip ziyaretçilerin Türkiye'ye yönelik turizm talebinde %2.9'luk bir azalma meydana geleceğini göstermektedir.

5.1.3 Turistlerin Yaş Gruplarına Göre Turizm Talep Denklemlerinin Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Turistlerin yaş gruplarına göre turizm talep denklemlerinin Sabit Etkiler modeli tahmin sonuçları Tablo 12'nin 6., 7., 8. ve 9. satırlarında sunulmaktadır. Gelir esnekliklerine ilişkin sonuçlar, gelir düzeylerindeki değişimlerin yalnızca 15-24 yaş grubundaki ziyaretçilerin turizm talebini etkilemediğini göstermektedir. Sonuçlar gelir

esnekliği en yüksek yaş grubunun 65 yaş ve üzeri yaş grubundaki ziyaretçiler olduğunu göstermektedir. Ulaşım maliyeti esneklikleri tüm yaş grupları için istatistiksel olarak anlamlı olmakla birlikte, sahip olduğu katsayı işareti teorik beklentilerle uyumlu değildir. Nispi fiyat seviyesine ilişkin esneklikler ise 65 yaş ve üstü yaş grubundaki ziyaretçiler dışında kalan tüm gruplar için istatistiksel olarak anlamsız ve 15-24 ve 25-44 yaş grubu dışında kalan tüm gruplar için teorik beklentilerle uyumlu olmayan katsayı işaretlerine sahiptir. Turistlerin Türkiye'ye yönelik turizm taleplerinin ikame fiyat esneklikleri incelendiğinde ise sonuçlar, 15-24 yaş grubu dışındaki tüm yaş grupları için ilgili esnekliklerin istatistiksel anlamlılığa sahip olmadığını göstermektedir. Terörizm değişkeni ise tüm yaş grupları için beklenen katsayı işaretine ve istatistiksel anlamlılığa sahiptir. Elde edilen katsayılar, terörizmden en az etkilenen yaş grubunun 15-24 yaş grubundaki ziyaretçiler olduğunu ortaya koymaktadır.

5.1.4 Turistlerin Eğitim Düzeylerine Göre Turizm Talep Denklemlerinin Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Turistlerin eğitim düzeylerine göre Türkiye'ye yönelik turizm talep denklemlerinin Sabit Etkiler modeli tahmin sonuçları Tablo 12'nin 10., 11. ve 12. satırlarında sunulmaktadır. Gelir esnekliklerine ilişkin sonuçlar, yalnızca yükseköğretim mezunu yabancı ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamlıdır. İlgili katsayı yükseköğretim mezunu yabancı ziyaretçilerin, gelir düzeylerindeki değişmelere karşı oldukça duyarlı olduklarını göstermektedir. Nispi fiyat esneklikleri yalnızca ilköğretim mezunu veya daha altı eğitim düzeyine sahip yabancı ziyaretçiler için beklenen katsayı işaretine sahip olmakla birlikte tüm gruplar için istatistiksel olarak anlamsızdır. Benzer şekilde, ikame fiyat esneklikleri de hiçbir grup için istatistiksel anlamlılığa sahip değildir. Terörizm değişkeni ise ilköğretim mezunu veya daha altı eğitim düzeyine sahip ve yükseköğretim mezunu ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamlıdır. İlgili değişkene ait katsayılar, terörizm endeksindeki 1 birimlik artışım ilgili eğitim düzeylerine sahip yabancı ziyaretçilerin turizm talepleri üzerinde sırasıyla %4.1 ve %1.8 azalma meydana getireceğini göstermektedir.

5.1.5 Turistlerin Geliş Amaçlarına Göre Turizm Talep Denklemlerinin Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Turistlerin geliş amaçlarına göre Türkiye'ye yönelik turizm talep denklemlerinin Sabit Etkiler modeli tahmin sonuçları Tablo 12'nin 13., 14., 15. ve 16. satırlarında sunulmaktadır. Gelir esnekliklerine ilişkin sonuçlar eğlence, gezi, sportif veya kültürel amaçlarla ve aile veya akraba ziyareti amacıyla seyahat eden yabancı ziyaretçilerin turizm taleplerinin, gelir düzeylerindeki değişimlerden etkilendiğini göstermektedir. İlgili esneklik değerleri aile veya akraba ziyareti amacıyla seyahat eden ziyaretçilerin gelir esnekliklerinin gezi, eğlence, sportif veya kültürel amaçlarla seyahat eden turistlerden daha yüksek olduğunu göstermektedir. Nispi fiyat esnekliklerine ilişkin katsayı işaretleri diğer amaçlarla gelen ziyaretçiler dışındaki gruplar için beklenen işarete sahip olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı değildir. İkame fiyat esnekliklerine ilişkin katsayı yalnızca aile veya akraba ziyareti amacıyla gelen yabancı ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamlıdır. Terörizm değişkenine ilişkin katsayı ise iş amacıyla gelen yabancı ziyaretçiler dışında kalan gruplar için beklenen katsayı işaretlerine sahip olmakla birlikte yalnızca eğlence, gezi, sportif ve kültürel amaçlarla gelen yabancı ziyaretçiler için istatistiksel anlamlılığa sahiptir.

5.1.6 Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçlarının Genel Değerlendirmesi

Turistlerin sosyodemografik özelliklerine göre Türkiye'ye yönelik turizm talep denklemlerinin Sabit Etkiler modeli ile elde edilen tahmin sonuçları gelir esnekliklerinin 0.760 ile 2.452 arasında değiştiğini göstermektedir. Sabit Etkiler modeliyle elde edilen sonuçlar, gelir esnekliği en yüksek grupların yüksek gelir düzeyine sahip, aile veya akraba ziyareti amacıyla seyahat eden, 45-64 ve 65 yaş ve üstü yaş gruplarında olan yabancı ziyaretçiler olduklarını göstermektedir. 25-44 yaş grubunda yer alan, eğlence, gezi, sportif veya kültürel amaçlarla seyahat eden ve düşük gelir düzeyine sahip ziyaretçilerin turizm talepleri ise gelir düzeylerindeki değişimler karşısında daha az duyarlıdır. Ulaşım maliyeti değişkenine ilişkin sonuçlar yalnızca aile veya akraba ziyareti amacıyla seyahat eden turistler için beklenen katsayı işaretine sahip olmakla birlikte ilgili grup için istatistiksel olarak anlamsızdır. Sabit Etkiler modeliyle elde edilen sonuçlar, nispi fiyat düzeyi değişkeninin teorik beklentilerle

uyumlu olmayan katsayı işaretlerine sahip olduğunu göstermektedir. Elde edilen ikame fiyat esneklikleri, yalnızca aile veya akraba ziyareti amacıyla seyahat eden yabancı ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamlı ve teorik beklentilerle uyumlu katsayı işaretlerine sahiptir. İlgili fiyat değişkeninine ilişkin katsayı, ikame destinasyonlardaki nispi fiyat seviyesinin %1 artması durumunda, aile veya akraba ziyareti amacıyla Türkiye'ye gelen turist sayısının %1.09 azalacağını ortaya koymaktadır. Sabit Etkiler modeliyle elde edilen terörizm değişkenine ilişkin katsayılar, terörizme en duyarlı sosyodemografik grupların ilköğretim mezunu veya daha altı eğitim seviyesine sahip, 65 yaş ve üstü yaş grubunda olan, düşük gelir düzeyine sahip ve eğlence, gezi, sportif veya kültürel amaçlarla seyahat eden ziyaretçiler olduğunu göstermektedir. Bulgular, terörizm değişkenindeki 1 birimlik artışın Türkiye'ye yönelik turizm talebini %1.3 - %4.1 arasında azaltacağını ortaya koymaktadır.

5.2 Dinamik Model Bulguları

Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçilerin sosyodemografik özelliklerine göre turizm talep denklemlerinin tahmin edilmesi amacıyla kullanılacak dinamik model, Kiviet tahmincisi olarak da bilinen, Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisidir. Yanlılığın düzeltilmesi amacıyla kullanılan ilk aşama tutarlı tahmincisi ise model yapısına uygunluğundan dolayı Anderson-Hsiao tahmincisi olarak belirlenmiştir¹³.

Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV modeline ilişkin otokorelasyon testi sonuçları Tablo 13 yardımıyla sunulmuştur¹⁴. Yanlılığı Düzeltilmiş LM(k) otokorelasyon testi ile elde edilen sonuçlar, dinamik modellerde otokorelasyon probleminin bulunmadığını göstermektedir.

Ziyaretçilerin sosyodemografik özelliklerine göre Türkiye'ye yönelik turizm talep denklemlerinin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisi yardımıyla elde edilen

¹³ Arellano-Bond ve Blundell-Bond tahmincileri için zaman boyutunun görece uzun, yatay kesit boyutunun ise görece kısa olmasından dolayı, yanlılığın düzeltilmesi amacıyla Anderson-Hsiao araç değişken tahmincisi tercih edilmiştir.

¹⁴ Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisi ile elde edilen standart hatalar, normal dağılımı ve sabit varyansı varsayan parametrik bootstrap yöntemiyle elde edildiği için dirençli özelliğe sahiptir. Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisi ile ilgili detaylı bilgi için Bkz.: Bruno (2005)

sonuçları Tablo 14 yardımıyla gösterilmiştir¹⁵. Modelin Anderson-Hsiao tahmincisiyle elde edilen ilk aşama sonuçları ise EK 6'da yer alan Tablo 20 yardımıyla sunulmuştur.

Tablo 13: Dinamik Modele İlişkin Otokorelasyon Testi Sonuçları

Bağımlı Değişkenler	Test İstatistikleri
TOUR	0.42
TOURi1	-0.07
TOURi2	0.54
TOURi3	0.53
TOURa1	0.12
TOURa2	0.03
TOURa3	0.96
TOURa4	-0.50
TOURe1	-1.06
TOURe2	0.81
TOURe3	-0.29
TOURp1	0.44
TOURp2	-1.13
TOURp3	-1.50
TOURp4	-1.53

¹⁵ Yanlılık, SEK tahmincisi ile tahmin edilen dinamik modellerde yukarı yönlü, LSDV tahmincisi ile tahmin edilen modellerde ise aşağı yönlüdür. “Bu nedenle etkin bir tahminci bu iki değerin arasında veya en azından yakınında olmalıdır. Böylelikle tahmincilerin sonuçlarına ilişkin kullanışlı bir kontrol sağlanabilmektedir” (Roodman, 2009: 103). Bu amaçla SEK, LSDV ve Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincileriyle elde edilen gecikmeli bağımlı değişkenlere ilişkin katsayılar EK 5'te yer alan Tablo 19 yardımıyla sunulmuştur.

Tablo 14: Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişkenler	Gecikmeli Bağımlı Değişken	Y	DIS	RP	SP	TER
TOUR	0.916*** (0.056)	0.218 (0.289)	0.291 (0.046)	0.364*** (0.191)	-0.858*** (0.323)	-0.005 (0.006)
TOURi1	0.674*** (0.057)	0.824* (0.482)	0.224*** (0.066)	0.560* (0.301)	-0.346 (0.492)	-0.028*** (0.011)
TOURi2	0.875*** (0.048)	0.353 (0.338)	0.297*** (0.051)	0.250 (0.218)	-1.049*** (0.353)	-0.007 (0.007)
TOURi3	0.542*** (0.047)	0.475 (0.374)	0.200*** (0.052)	0.692*** (0.226)	-0.294 (0.381)	0.002 (0.008)
TOURa1	0.745*** (0.053)	0.228 (0.364)	0.245*** (0.051)	0.125 (0.232)	-0.113 (0.368)	-0.013* (0.007)
TOURa2	0.826*** (0.047)	0.302 (0.284)	0.242*** (0.042)	0.220 (0.187)	-0.970*** (0.301)	-0.008 (0.006)
TOURa3	0.837*** (0.046)	0.189 (0.313)	0.285*** (0.047)	0.463** (0.205)	-0.958*** (0.341)	-0.008 (0.007)
TOURa4	0.569*** (0.054)	1.253* (0.674)	0.570*** (0.093)	1.331*** (0.407)	-2.526*** (0.676)	-0.014 (0.014)
TOURe1	0.766*** (0.065)	1.023* (0.577)	0.144 (0.099)	0.702* (0.418)	-2.086*** (0.641)	-0.034** (0.013)
TOURe2	0.925*** (0.053)	-0.215 (0.353)	0.281*** (0.055)	0.371 (0.229)	-1.344*** (0.383)	-0.003* (0.008)
TOURe3	0.810*** (0.045)	0.559* (0.336)	0.297*** (0.049)	0.339 (0.221)	-0.408 (0.348)	-0.007 (0.007)
TOURp1	0.860*** (0.049)	0.093 (0.382)	0.336*** (0.056)	0.280 (0.246)	-0.422 (0.405)	-0.007 (0.008)
TOURp2	0.529*** (0.048)	0.679* (0.394)	0.267*** (0.053)	0.196 (0.237)	-0.091 (0.395)	0.006 (0.008)
TOURp3	0.632*** (0.057)	0.117 (0.355)	-0.043 (0.052)	0.038 (0.224)	-1.760*** (0.375)	-0.008 (0.008)
TOURp4	0.876*** (0.058)	0.295 (0.601)	0.123 (0.078)	0.650* (0.343)	-2.943*** (0.607)	0.008* (0.012)

Not: *, ** ve *** sırasıyla %90, %95 ve %99 güven düzeylerinde istatistiksel anlamlılığı, parantez içindeki değerler ise standart hataları göstermektedir. Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV modeli için tercih edilen tutarlı tahminci Anderson-Hsiao tahmincisidir. Yanlılığın düzeltilmesi amacıyla seçilen düzeltme ise $O(1/NT^2)$ 'dir.

5.2.1 Genel Turist Profili İçin Turizm Talep Denkleminin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçları

Genel turist profili için yanlılığı düzeltilmiş LSDV tahmincisi yardımıyla tahmin edilen turizm talep denklemini Tablo 14'ün 2. satırında gösterilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre, 2006-2017 yıllarında Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçilerin turizm talepleri gecikmeli etki, nispi fiyat seviyesi ve alternatif ülkelerdeki fiyat seviyesindeki değişimlerden etkilenmektedir. Sonuçlar alternatif ülkelerdeki fiyat seviyesine ilişkin katsayı işaretinin teorik beklentilerle uyumlu olduğunu, nispi fiyat düzeyine ilişkin katsayı işaretinin ise teorik beklentinin aksine pozitif işarete sahip olduğunu göstermektedir.

5.2.2 Turistlerin Gelir Düzeylerine Göre Turizm Talep Denkleminin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçları

Turistlerin gelir düzeylerine göre turizm talep denklemlerinin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV modeli tahmin sonuçları Tablo 14'ün 3., 4. ve 5. satırlarında yer almaktadır. Sonuçlar sırasıyla; düşük, orta ve yüksek gelir düzeylerine sahip yabancı ziyaretçilere ait turizm talep denklemlerini göstermektedir. Elde edilen sonuçlara göre ağızdan kulağa etkinin en yüksek olduğu gelir grubu orta gelir düzeyine sahip ziyaretçilerdir. Gelir esnekliği ise yalnızca düşük gelir düzeyine sahip ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durum düşük gelir düzeyine sahip ziyaretçilerin, gelir düzeylerinde bir artış sonucunda Türkiye'ye yönelik turizm taleplerini arttırdığını göstermektedir. Crouch (1996: 118) yüksek gelir düzeyine sahip turistlerin gelir düzeylerindeki bir artışın, turizm harcamalarında önemli bir etki doğurmasına rağmen, turist sayısı üzerinde sınırlı bir etkisi olacağını; düşük gelir düzeyine sahip turistlerin gelir düzeylerindeki bir artışın ise seyahat olasılığındaki bir artıştan dolayı turist sayısı üzerinde daha önemli etkilerinin olabileceğini belirtmiştir. Ulaşım maliyeti, tüm gelir grupları için; nispi fiyat seviyesi ise orta gelir düzeyine sahip ziyaretçiler dışındaki tüm gruplar için istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif işaretli katsayıya sahiptir. Alternatif ülkelerdeki fiyat seviyesi tüm ülkeler için negatif katsayıya sahip olmakla birlikte yalnızca orta gelir düzeyine sahip ziyaretçiler için anlamlıdır. Bu sonuç orta gelir düzeyine sahip ziyaretçilerin rakip destinasyonlardaki fiyat değişimlerine oldukça

duyarlı olduklarını göstermektedir. Terörizm değişkeni ise yalnızca düşük gelir düzeyine sahip ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamlıdır.

5.2.3 Turistlerin Yaş Gruplarına Göre Turizm Talep Denkleminin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçları

Turistlerin yaş gruplarına göre turizm talep denklemlerinin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV modeli tahmin sonuçları Tablo 14'ün 6., 7., 8. ve 9. satırlarında yer almaktadır. Sonuçlar sırasıyla; 15-24, 25-44, 45-64 ve 65 yaş ve üzerindeki yaş gruplarındaki ziyaretçilere ait turizm talep denklemlerini göstermektedir. Elde edilen sonuçlara göre ağızdan kulağa etkinin en yüksek olduğu yaş grubu 45-64 yaş grubudur. 15-24 yaş grubundaki ziyaretçiler dışındaki yaş grupları için gelir esneklikleri ise istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu sonuç 25-44, 45-64 ve 65 yaş ve üstü yaş gruplarındaki yabancı ziyaretçilerin turizm taleplerinin, ülkelerindeki ekonomik etkinlik düzeylerindeki değişimlerden etkilenmediklerini göstermektedir. Ulaşım maliyeti değişkeni tüm yaş grupları için istatistiksel olarak anlamlıyken, nispi fiyat düzeyi değişkeni yalnızca 45-65 ve 65 yaş ve üstü yaş grupları için anlamlıdır. Alternatif ülkelerdeki fiyat seviyesi esnekliklerine ilişkin katsayı işaretleri tüm yaş grupları için beklenen yönde olmakla birlikte yalnızca 15-24 yaş grubundaki ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamsızdır. Bulgular 15-24 yaş grubundaki ziyaretçilerin, turizm taleplerinin belirlenmesinde alternatif ülkelerdeki fiyat değişimlerinden etkilenmediklerini göstermektedir. Bu durum 15-24 yaş grubunda olan ve görece genç yaştaki ziyaretçilerin seyahatlerinde fiyat odaklı tatil anlayışı yerine, eğlence odaklı bir tatil anlayışını benimsemeleriyle açıklanabilmektedir. 65 yaş ve üzeri yaş grubundaki ziyaretçilerin rakip destinasyonlardaki fiyat seviyesi esneklik değerinin -2.526 olması, bu yaş grubundaki ziyaretçilerin fiyat seviyelerine karşı oldukça hassas olduklarını göstermektedir. Bu durum, 65 yaş ve üzerindeki ziyaretçilerin tatil sürelerinin diğer ziyaretçilerden daha uzun olmasından kaynaklanabilmektedir. Terörizm değişkeni ise yalnızca 15-24 yaş grubundaki ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamlıdır.

5.2.4 Turistlerin Eğitim Düzeylerine Turizm Talep Denkleminin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçları

Turistlerin eğitim düzeylerine göre turizm talep denklemlerine ait Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisi sonuçları Tablo 14'ün 10., 11. ve 12. satırlarında gösterilmiştir. Sonuçlar sırasıyla; ilkokul mezunu veya altı eğitim düzeyine sahip yabancı ziyaretçilere, ortaokul veya lise mezunu yabancı ziyaretçilere ve yükseköğretim mezunu yabancı ziyaretçilere ait turizm talep denklemini göstermektedir. Elde edilen sonuçlara göre, tüketici sadakatini ifade eden gecikmeli etki esnekliği en yüksek olan grup ortaokul veya lise mezunu yabancı ziyaretçilerdir. Gelir düzeyi değişkeni ise yalnızca ortaokul veya lise mezunu yabancı ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamsızdır. İkame ülkelerdeki fiyat düzeyi esnekliği en yüksek olan grup ilkokul mezunu veya daha altı eğitim düzeyine sahip ziyaretçiler olmakla birlikte, ortaokul veya lise mezunlarına ait esneklik değeri de mutlak değer olarak 1'in üzerindedir. Bu durum her iki eğitim düzeyine sahip grubun rakip destinasyonlardaki fiyat değişimlerine karşı oldukça duyarlı olduklarını göstermektedir. Terörizm değişkeni, yükseköğretim mezunları dışındaki gruplar için istatistiksel olarak anlamlı ve negatif katsayıya sahiptir. Ulaşım maliyetleri ve nispi fiyat değişkenleri ise farklı gruplar için istatistiksel olarak anlamlı olmasına rağmen teorik beklentilerle uyumlu katsayı işaretine sahip değildir.

5.2.5 Turistlerin Geliş Amaçlarına Turizm Talep Denkleminin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçları

Turistlerin geliş amaçlarına göre turizm talep denklemlerinin Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisi sonuçları Tablo 14'ün 13., 14., 15. ve 16. satırlarında yer almaktadır. Sonuçlar sırasıyla; eğlence, gezi, kültürel veya sportif amaçlarla, iş amacıyla, aile veya akraba ziyareti amacıyla ve diğer amaçlarla gelen yabancı ziyaretçilere ilişkin turizm talep denklemlerini göstermektedir. Elde edilen bulgular, ağızdan kulağa etkinin en çok diğer amaçlarla seyahat eden ziyaretçiler için önemli olduğunu göstermektedir. Diğer amaçlarla gelen ziyaretçilerin gecikmeli esneklik değerlerinin yüksek olması, bu ziyaretçilerin turizm taleplerini belirlerken müşteri memnuniyetini dikkate aldıklarını göstermekte ve Türkiye'nin, deniz, kum, güneş

turizmi dışında kalan alternatif turizm çeşitlerine yönelik sahip olduğu potansiyeli işaret etmektedir. Turistlerin geliş amaçlarına göre gelir esneklikleri incelendiğinde ise, sonuçlar tüm gruplar için beklenen katsayı işaretine sahip olmakla birlikte gelir düzeyi değişkeni yalnızca iş amacıyla gelen yabancı ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamlıdır. Gelir düzeyinin ekonomik etkinlik ile ilişkili olması sebebiyle, bu sonuç teorik beklentilerle uyumludur. Peng vd. (2015: 612) de aile ve akraba ziyareti ile eğlence amaçlı seyahatlerin harcanabilir gelir ile, iş amaçlı seyahatlerin ise daha çok GSYİH ile ilişkili olduğunu belirtmiştir. Sonuçlar ayrıca aile ve akraba ziyareti amacı ile diğer amaçlarla gelen ziyaretçilerin alternatif ülkelerdeki fiyat seviyesi esnekliklerinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Terörizm değişkeni ise yalnızca diğer amaçlarla gelen ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamlı olmasına rağmen pozitif katsayı işaretine sahiptir.

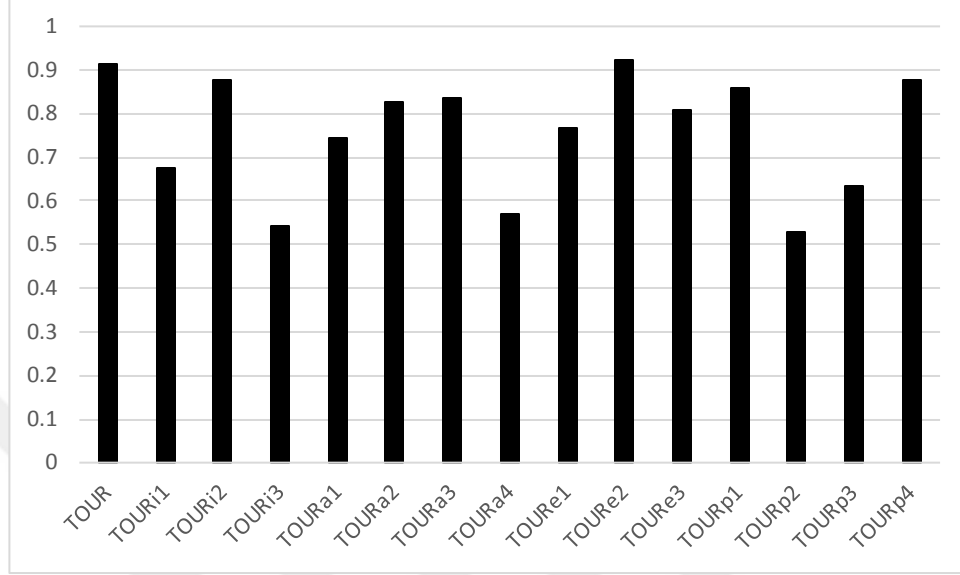
5.2.6 Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modeli Tahmin Sonuçlarının Genel Değerlendirmesi

Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV modeli yardımıyla elde edilen sonuçlar, turistlerin sosyodemografik özelliklerinin, turizm talep denklemlerinde meydana getirdiği farklılıkları göstermektedir. Örneğin; turistlerin sosyodemografik karakteristiklerine göre gecikmeli değer katsayıları Şekil 10 yardımıyla gösterilmiştir. Sonuçlar, turist tercihlerindeki dinamik yapıyı ifade eden ve tüketici sadakati veya ağızdan kulağa etki olarak bilinen gecikmeli etkinin tüm sosyodemografik gruplar için istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. İlgili değişkene ilişkin katsayı değerleri 0.529-0.925 arasında değişmektedir. Elde edilen bulgular, ortaokul veya lise mezunu, orta gelir düzeyine sahip, eğlence, gezi, kültürel veya sportif amaçlarla ve diğer amaçlarla gelen turistlere ait gecikmeli değer esnekliklerinin görece yüksek olduğunu göstermekteyken; yüksek gelir düzeyine sahip, iş amacıyla gelen ve 65 yaş ve üstü ziyaretçilerin gecikmeli değer esnekliklerinin görece düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum gecikmeli değer esneklikleri görece düşük olan grupların, müşteri memnuniyetine daha az önem verdiğini göstermektedir.

Gecikmeli bağımlı değişkene ilişkin katsayıların 0 ile 1 arasında değer alması ve istatistiksel anlamlılığa sahip olması Aktürk ve Küçüközmen (2006), Aslan vd. (2009), Aksakal ve Çılan (2015), Doğru vd. (2017) tarafından ulaşılan sonuçlarla uyumludur.

Sonuçlar ayrıca, Türkiye'ye yönelik turizm talebindeki değişimlerin %91'inin, turizm talebinin gecikmeli değerleriyle açıklanabildiğini ortaya koyan Akal (2004) tarafından ulaşılan sonuçlarla tutarlılık göstermektedir.

Şekil 10: Turistlerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre Gecikmeli Değer Katsayıları

Not: Siyah renkli sütunlar istatistiksel olarak anlamlı katsayıları göstermektedir.

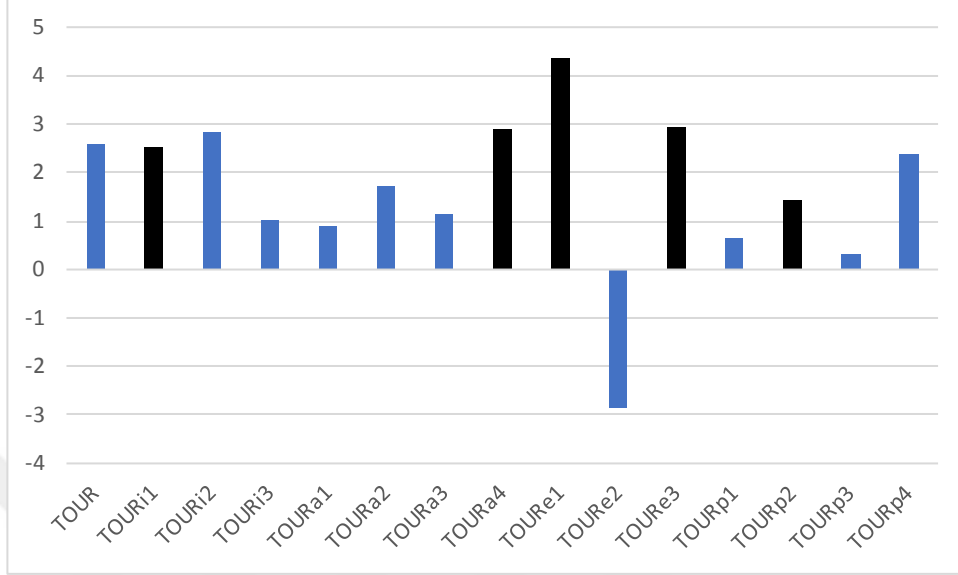
Tablo 16'da sunulan Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisi sonuçlarından türetilen uzun dönem gelir esneklikleri Şekil 11 yardımıyla gösterilmektedir¹⁶. Sonuçlar Türkiye'ye yönelik turizm talebinin uzun dönem gelir esnekliklerinin, istatistiksel anlamlılığa sahip tüm katsayılar için mutlak değer olarak 1'in üzerinde olduğunu göstermektedir. Ulaşılan uzun dönem gelir esneklikleri 1.441 – 4.371 arasında değişmektedir. Bu durum Türkiye'ye yönelik turizm talebinin, uzun dönemde lüks bir hizmet olarak algılandığını ve turist gönderen ülkelerdeki etkinlik düzeyiyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Uzun dönem gelir esnekliği en yüksek olan gruplar; ilkokul mezunu veya daha altı eğitim düzeyine sahip, yükseköğretim mezunu ve 65 yaş ve üzeri yaş grubundaki yabancı ziyaretçilerdir. Türkiye'ye yönelik turizm talebi için ulaşılan elastik gelir esneklikleri, Halıcıoğlu (2004), Eryiğit (2010), Kaya ve Canlı

¹⁶ Uzun dönem esnekliklerinin elde edilmesi amacıyla kullanılan uzun dönem çarpanı aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır. β_k kısa dönemli katsayıları, β_1 ise bağımlı değişkenin gecikmeli değerini ifade etmektedir.

$$\beta_{kLR} = \frac{\beta_k}{1 - \beta_1}$$

(2013), Doğru vd. (2017), Ersungur vd. (2017) tarafından incelenen çalışmalarla tutarlılık göstermektedir.

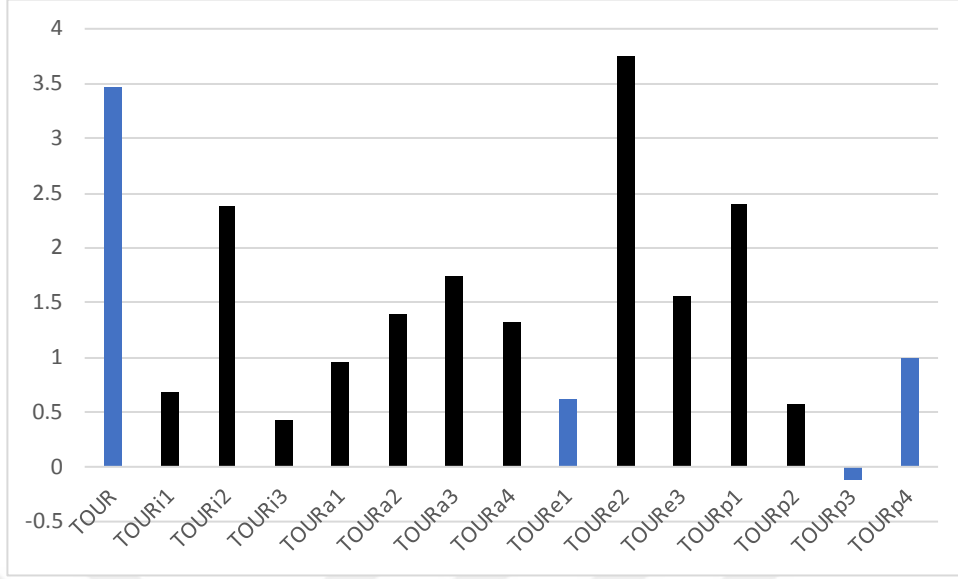
Şekil 11: Turistlerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre Uzun Dönem Gelir Esneklikleri

Not: Siyah renkli sütunlar istatistiksel olarak anlamlı katsayıları göstermektedir.

Turistlerin sosyodemografik özelliklerine göre uzun dönem ulaşım maliyeti esneklikleri Şekil 12 yardımıyla gösterilmektedir. Ulaşılan uzun dönem ulaşım maliyeti esneklikleri 0.436 – 3.746 arasında değişmektedir. Elde edilen sonuçlar; ilköğretim mezunu veya altı eğitim düzeyine sahip, aile ve akraba ziyareti amacıyla ve diğer amaçlarla gelen yabancı ziyaretçiler dışındaki diğer tüm gruplar için istatistiksel olarak anlamlı olmakla birlikte teorik beklentilerle uyumlu katsayı işaretine sahip değildir. Bu durum son yıllarda turizm taşımacılığında yaygınlık kazanan charter uçuş seferleri sayısındaki önemli artış ve bu seferlere yönelik önemli desteklemelerin etkisiyle açıklanabilmektedir. Ulaşım maliyetlerinin pozitif katsayıya sahip olması ayrıca petrol fiyatlarının ekonomik etkinlik seviyesiyle yakından ilişkili olmasıyla da açıklanabilmektedir. Ersungur vd. (2017: 593) pozitif ulaşım maliyeti esnekliklerinin, ticaret hacmi ile turizm talebi arasındaki yakın ilişkiden veya Türkiye'ye turist gönderen ülkelerin önemli bir kısmının Türkiye'ye coğrafi anlamda yakın olmasından kaynaklanabileceğini ifade etmektedir.

Şekil 12: Turistlerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre Uzun Dönem Ulaşım Maliyeti Esneklikleri

Not: Siyah renkli sütunlar istatistiksel olarak anlamlı katsayıları göstermektedir.

Turistlerin sosyodemografik özelliklerine göre sahip oldukları uzun dönem nispi fiyat esneklikleri Şekil 13 yardımıyla gösterilmektedir. Sonuçlar nispi fiyat değişkeninin ilkökul mezunu veya altı eğitim düzeyine sahip, iş amacıyla ve diğer amaçlarla gelen ziyaretçiler dışındaki tüm gruplar için istatistiksel olarak anlamlı olduğunu gösterirken, elde edilen katsayı işaretlerinin teorik beklentilerle uyumlu olmadığını ortaya koymaktadır. Nispi fiyat değişkenine ilişkin esneklik değerlerinin negatif işarete sahip olması beklenmesine rağmen, literatürde bu durumun aksi sonuçlara ulaşan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Crouch (1996), Lim (1999) ve Peng vd. (2015) tarafından yapılan geniş literatür incelemelerinde, hesaplanan turizm fiyat esnekliklerinin sırasıyla %29, %15 ve %8'inin pozitif katsayı işaretine sahip olduğu belirtilmiştir.

Crouch (1996: 118) nispi fiyat değişkeninde paydada yer alan ülkelerin tamamlayıcı destinasyonlar olması veya gelir etkisinin güçlü olması durumunda pozitif işaretli fiyat esnekliklerinin olabileceğini belirtmiş ve hem pozitif hem de negatif yönlü fiyat esnekliklerinin mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Tüketici talep teorisi ayrıca Veblen etkisi, züppe (snob) etkisi veya etkileşimli talep (bandwagon)

etkisinin geçerli olması durumunda pozitif yönlü fiyat esnekliklerinin mümkün olabileceğini göstermektedir¹⁷.

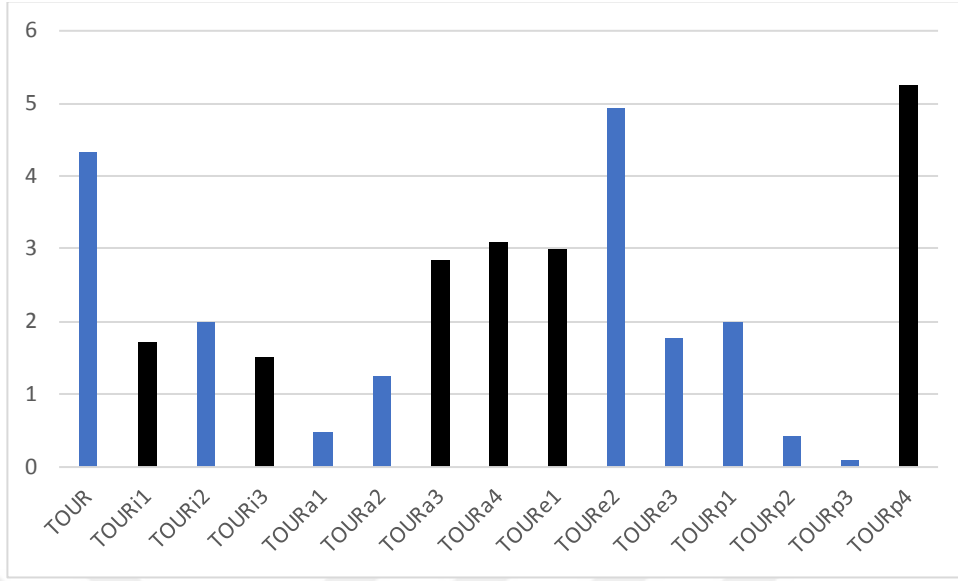
Jintranun vd. (2011: 73) ise pozitif fiyat esnekliklerinin, turistler tarafından sahip olunan asimetrik bilgi ile açıklanabileceğini ve seyahat edilen ülkedeki enflasyon düzeyi hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan turistlerin yalnızca kendi ülkelerindeki düşük enflasyon düzeyini dikkate alabileceklerini belirtmektedir.

Nispi fiyat değişkeni ile turizm talebinin ilişkisiz olması nispi satınalma gücü paritesi teorisi ile açıklanabilmektedir. Nispi satınalma gücü paritesinin turizm sektörü açısından geçerli olması durumunda, turistik mal ve hizmet fiyatlarındaki değişim ülkeler arasındaki döviz kuru değişimlerine eşit olacaktır. Özdeş ürünlerin tek bir fiyata sahip olacakları bu durumda ise nispi fiyat düzeylerindeki değişimler, turizm talebini etkilememesi gerekmektedir. Turizm sektörünün sahip olduğu yoğun rekabet ortamı ve görece düşük kar marjları, nispi satınalma gücü paritesi teorisinin turizm sektörü açısından geçerli olabileceğini göstermektedir.

Temsili fiyat değişkeniyle ilgili önemli bir problem de TÜFE'nin temsil kabiliyeti ile ilgilidir. Turist gönderen ülke ile destinasyona ait TÜFE turistlerin gerçek harcamalarını yansıtan ürünlerin fiyatlarını temsil etmemektedir çünkü turistlerin harcama alışkanlıkları, ortalama hanehalkının harcama alışkanlıklarından oldukça farklı olabilmektedir (Lim, 1997b: 843). Korkmaz ve Uğuz (2017: 690) TÜİK tarafından yayımlanan TÜFE verilerinin temsili fiyat değişkeni olarak kullanılmasının uygun olmadığını ve TÜFE harcama bileşenlerinin turistik harcama bileşenlerini kapsamamasından dolayı, mevcut TÜFE verileri ile uygun bir turizm fiyat endeksi oluşturulmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.

¹⁷ Veblen etkisi, mal veya hizmet talebinin fiyat düzeyiyle pozitif yönlü ilişkili olması durumunu ifade etmektedir. Züppe ve etkileşimli talep etkileri ise belirli bir mal veya hizmete yönelik talebin, o mal veya hizmete yönelik toplam talep ile, sırasıyla, negatif ve pozitif yönlü ilişkili olduğu durumları ifade etmektedir. Tüketici talep teorisinde Veblen, züppe ve etkileşimli talep etkileri ile ilgili detaylı bir inceleme için Bkz.: Leibenstein (1950)

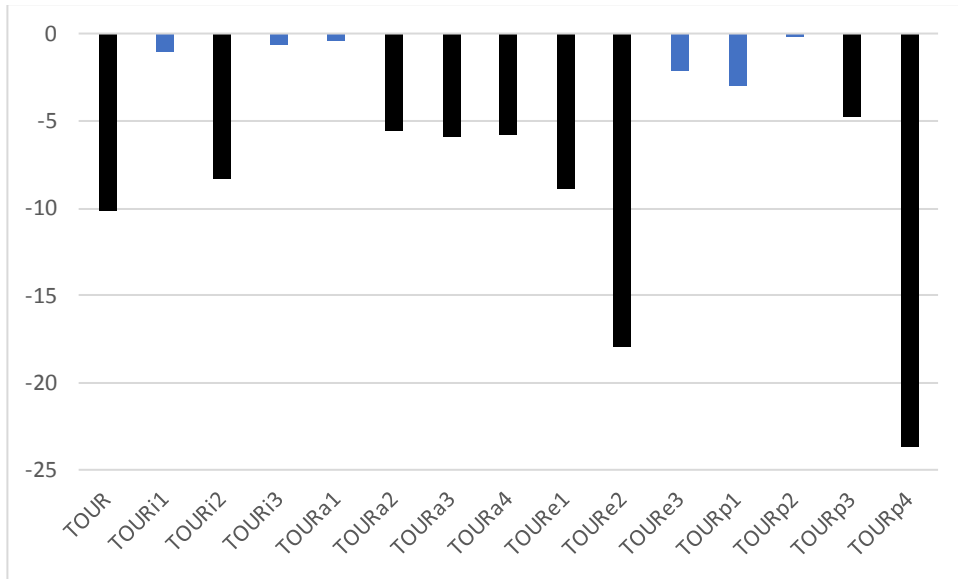
Şekil 13: Turistlerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre Uzun Dönem Nispi Fiyat Esneklikleri

Not: Siyah renkli sütunlar istatistiksel olarak anlamlı katsayıları göstermektedir.

Turistlerin sosyodemografik özelliklerine göre uzun dönem ikame fiyat esneklikleri Şekil 14 yardımıyla sunulmaktadır. Bulgular, hesaplanan uzun dönem ikame fiyat esnekliklerinin, istatistiksel anlamlılığa sahip olduğu tüm gruplar için elastik olduğunu göstermektedir. İlgili esneklik değerlerinin mutlak değer olarak 1'in üzerinde olması, Türkiye'ye yönelik turizm talebinin rakip destinasyonlardaki fiyat değişimleriyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

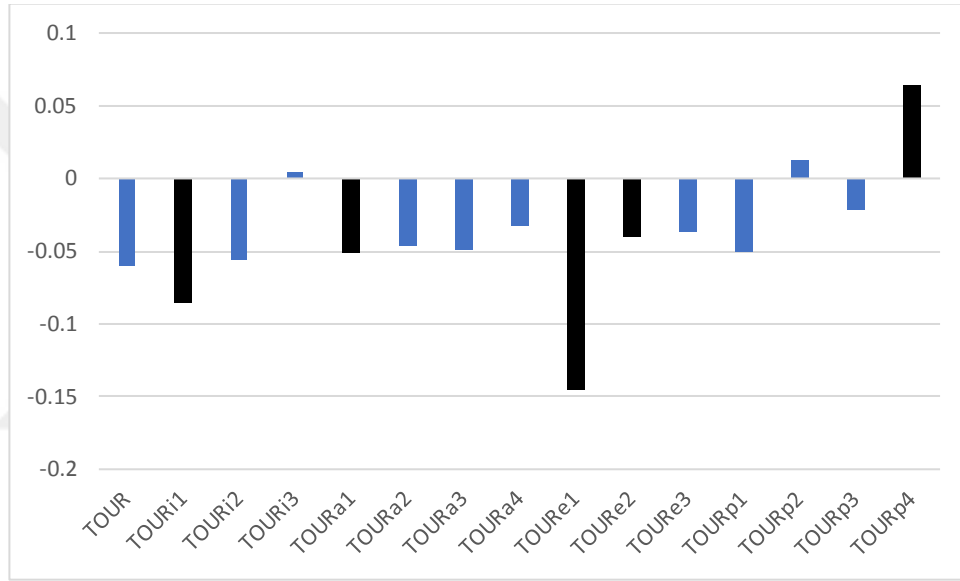
Şekil 14: Turistlerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre Uzun Dönem İkame Fiyat Esneklikleri

Not: Siyah renkli sütunlar istatistiksel olarak anlamlı katsayıları göstermektedir

İkame fiyat esnekliklerinin elastik olması ayrıca Türk turizm sektörünün sahip olduğu yoğun rekabetçi yapıyı ortaya koymakta ve sektörün sahip olduğu rekabet avantajını koruması gerektiğini göstermektedir. Sonuçlar ayrıca Türkiye'nin Kıbrıs, Portekiz ve Fas ile tamamlayıcı destinasyon olmak yerine ikame destinasyon özellikleri gösterdiğini işaret etmektedir. Elde edilen sonuçlar, ikame destinasyonlardaki fiyat değişimlerine en duyarlı grupların; düşük gelir düzeyine sahip, ortaokul veya lise mezunu ve diğer amaçlarla seyahat eden ziyaretçiler olduğunu ortaya koymaktadır.

Şekil 15: Turistlerin Sosyodemografik Özelliklerine Göre Uzun Dönem Terörizm Değişkeni Katsayıları

Not: Siyah renkli sütunlar istatistiksel olarak anlamlı katsayıları göstermektedir.

Turistlerin sosyodemografik özelliklerine göre uzun dönem terörizm değişkeni katsayıları Şekil 15 yardımıyla gösterilmektedir. Sonuçlar terörizm değişkeninin, düşük gelir düzeyine sahip, 15-24 yaş grubunda olan, eğitim düzeyi ilkokul veya daha altı ve ortaokul veya lise mezunu olan yabancı ziyaretçilerin turizm taleplerinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif etkilere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İlgili demografik gruplar için elde edilen uzun dönemli katsayılar, terörizm değişkenindeki 1 birimlik artışın, Türkiye'ye yönelik turizm talebini %4 ile %14 arasında azaltacağını göstermektedir.

SONUÇ

Dünya'nın en hızlı gelişen ve büyüyen sektörlerinden birisi olan turizm sektörünün, mesafelerin önemini yitirdiği günümüzde, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından önemi artmaya devam etmektedir. Ülkeler arasında artan yoğun rekabet ortamı; planlama, yatırım ve pazarlama süreçlerinin turizm talebi ile yakından ilişkili olmasını gerektirmektedir. Turizm talebinin doğru bir analizi, turistlerin talebini etkileyen ekonomik faktörlerin yanında sosyal ve siyasal etkenler gibi ekonomik olmayan faktörlerin de analiz edilmesini gerektirmektedir. Bu amaçla, çalışmada 2006-2017 yılları arasında, seçilmiş 24 ülkeden Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçi sayısı, ziyaretçilerin sosyodemografik özelliklerini yansıtan; eğitim düzeyi, gelir seviyesi, yaş grubu ve ziyaret amacına göre yıllık veriler yardımıyla incelenmiştir. Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebinin; ağızdan kulağa etki, gelir düzeyi, nispi fiyat seviyesi, ikame fiyat seviyesi, ulaşım maliyetleri ve terörizm endeksi ile ilişkilendirildiği çalışmada, literatürde Nickell Yanlılığı olarak bilinen dinamik panel yanlılığı sorununun üstesinden gelmek amacıyla Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisi kullanılmıştır.

Sonuçlar, farklı sosyodemografik özelliklere sahip turistlerin turizm talep denklemleri arasında önemli farklılıklar olduğunu göstermektedir. Örneğin ziyaretçilerin gelir düzeylerine göre turizm talep denklemlerin incelendiğinde, reel geliri ve terörizmi temsil eden değişkenlerin yalnızca düşük gelir düzeyine sahip ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Orta gelir düzeyine sahip ziyaretçiler ise alternatif destinasyonlardaki fiyat seviyelerine karşı daha duyarlıdır. Ziyaretçilerin turizm talep denklemleri yaş gruplarına göre incelendiğinde, gelir düzeyindeki değişimlerin yalnızca 65 yaş ve üstü yaş grubundaki ziyaretçiler üzerinde anlamlı etkileri olduğu, ikame fiyat esnekliğinin ise yalnızca 15-24 yaş grubundaki ziyaretçiler üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Ziyaretçilerin eğitim düzeylerine göre turizm talep denklemleri için elde edilen sonuçlar, gelir değişkeninin ilkökul veya altı eğitim düzeyine sahip ve yükseköğretim mezunu yabancı ziyaretçiler için istatistiksel olarak anlamlı olduğunu gösterirken, ikame fiyat seviyesi ve terörizmin yalnızca yükseköğretim mezunu ziyaretçiler üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkilerinin bulunmadığını göstermektedir.

Ziyaretçilerin geliş amaçlarına göre turizm talep denklemleri incelendiğinde ise, gelir düzeyi değişkeninin yalnızca iş amacıyla seyahat eden ziyaretçileri etkilediği, ikame fiyat seviyesinin ise iş amacıyla ve diğer amaçlarla seyahat eden ziyaretçiler üzerinde önemli etkilerinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmadan elde edilen bulgular, Türkiye'ye yönelik turizm talebinin temel belirleyicisinin ağızdan kulağa etki olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçiler açısından müşteri memnuniyetinin önemini göstermektedir. Bu durumda, Türkiye'deki turizm işletmecilerinin tüketici odaklı, müşteri memnuniyetine ve insan kaynağının eğitime önem veren stratejiler izlemesi gerekmektedir. Turizmde rekabetin sürdürülebilirliği ve sektörel büyümenin sağlanması açısından beşeri sermayenin eğitim boyutunun ihmal edilmemesi gerekmektedir. Buna rağmen, bağımlı değişkenin gecikmeli değeri ekonomik anlamda ağızdan kulağa etki şeklinde yorumlanabilmesine rağmen ekonometrik anlamda, model dışında bırakılan değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini göstermektedir. Bu nedenle, elde edilen gecikmeli değer katsayılarının dikkatle yorumlanması gerekmektedir.

Uzun dönem gelir esneklikleri için elde edilen sonuçlar, çoğu ziyaretçi grubu için gelir esnekliğinin elastik olduğunu göstermektedir. Bu durum yabancı ziyaretçiler açısından, Türkiye'ye yönelik turizmin zorunlu bir hizmet olmak yerine lüks bir hizmet olduğunu göstermektedir. İkame fiyat seviyesi için elde edilen sonuçlar, farklı sosyodemografik karakteristiklere sahip yabancı ziyaretçilerin Türkiye'nin alternatif destinasyonları olarak kabul edilen Fas, Portekiz ve Kıbrıs'taki fiyat seviyelerine karşı oldukça duyarlı olduklarını göstermektedir. Elde edilen ikame fiyat esnekliklerinin negatif katsayıya sahip olması, bu destinasyonların tamamlayıcı destinasyonlar olmayıp, ikame destinasyon olduklarını ifade etmektedir. Terörizm değişkenine ilişkin sonuçlar ise; orta gelir düzeyine sahip, 15-24 yaş grubunda olan, ilkökul, ortaokul ve lise mezunu veya daha altı eğitim düzeyine sahip ve diğer amaçlarla seyahat eden yabancı ziyaretçiler için anlamlı etkilere sahip olduğunu göstermektedir. Terörizm değişkeni için ulaşılan uzun dönemli katsayı sonuçları, terörizm değişkenindeki 1 birimlik artışın Türkiye'ye yönelik turizm talebinde %4 - %14 arasında azalma meydana getireceğini ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, Türkiye'ye ilişkin politik risk unsurlarının ve yabancı ziyaretçilerinin Türkiye'ye yönelik risk algılarının

azaltılmasına yönelik çalışmaların, politika yapıcıları tarafından yakından takip edilmesi gerektiğini göstermektedir.

Sonuçlar, farklı sosyodemografik özelliklere sahip turistlerin turizm talep denklemlerinin farklı olmasından dolayı, turizm otoriteleri tarafından uygulanacak tanıtım, planlama, pazarlama ve iletişim stratejilerinde turistlerin gelir düzeyleri, yaş grupları ve eğitim düzeyleri gibi sosyodemografik özelliklerinin de dikkate alınması gerektiğini göstermektedir.

Bulgular ayrıca, seyahat edilen destinasyonlardaki fiyat değişkenlerini ifade eden nispi fiyat seviyesi ve ulaşım maliyetleri değişkenlerine ait katsayıların, istatistiksel olarak anlamlı olmasına rağmen işaretlerinin teorik beklentilerle uyumlu olmadığını göstermektedir. Geleneksel talep teorisinin, giffen ve veblen mallar için pozitif fiyat esnekliklerinin mümkün olduğunu göstermesine rağmen, literatürde fiyat değişkenleriyle ilgili vurgulanan önemli bir sorun, tüketici fiyat endeksinin turistlerin harcama alışkanlıklarını temsil etme kabiliyetindeki yetersizliğidir. Ortalama hanehalkı harcama alışkanlıkları ile turistlerin harcama alışkanlıkları arasındaki önemli farklılık, araştırmacılar için temsili fiyat değişkeni konusunda önemli sorunlara yol açmaktadır. Bu sorunun üstesinden gelmek amacıyla TÜİK, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve TÜRSAB gibi kurum ve kuruluşlar tarafından turistlerin harcama alışkanlıklarını temsil eden, ulaşım maliyetlerini ve ikame ülkelerdeki turizm fiyat seviyelerini de içerisinde barındıran turizm fiyat endekslerinin hazırlanması, Türkiye gibi önemli turizm hedefleri olan ve sayılı turizm destinasyonlarından biri konumunda bulunan ülkeler için oldukça gereklidir. Bu tür turizm fiyat endekslerinin hazırlanması, doğru ve sağlıklı öngörülerin yapılabilmesini sağlarken özgün turizm çalışmalarını da teşvik edecektir.

KAYNAKLAR

- Adkins, L. ve Hill, R. (2011). *Using Stata For Principles Of Econometrics*, John Wiley & Sons
- Akal, M. (2004). "Forecasting Turkey's Tourism Revenues by ARMAX Model", *Tourism Management*, 25(5), 565-580
- Akat, Ö. (2000). *Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği* (3. Baskı), Ekin Kitabevi, Bursa
- Aksakal, M. ve Çılan, Ç. (2015). "Türkiye'ye Yönelik Turizm Talebinin Görünürde İlişkisiz Regresyon Modelleri İle İncelenmesi", *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 14, 235-256
- Aktürk, T., Küçüközmen, C. (2006). "Tourism Demand for Turkey: Models, Analysis and Results", Middle East Technical University, Institute of Applied Mathematics: Ankara.
- Alawin, M. ve Abu-Lila, Z. (2016). "Uncertainty and Gravity Model for International Tourism Demand in Jordan: Evidence from Panel-GARCH Model", *Applied Econometrics and International Development*, 16(1), 131-146
- Algieri, B. (2006). "An Econometric Estimation of the Demand for Tourism: The Case of Russia", *Tourism Economics*, 12(1), 5-20
- Anastasopoulos, P. (1984). Interdependencies in International Travel: The Role of Relative Prices. A Case Study of the Mediterranean Region, (*Doktora Tezi*), New School for Social Research, 11.04.2018 tarihinde <https://search.proquest.com/docview/303303317/40535bcabc644ca6pq/1?accountid=141837> adresinden alındı
- _____ (1989). "The U.S. Travel Account: The Impact of Fluctuations of the U.S. Dollar", *Hospitality Education And Research Journal*, 13(3), 469-481
- Anderson, T. ve Hsiao, C. (1981). "Estimation of Dynamic Models with Error Components", *Journal of the American Statistical Association*, 76(375), 598-606
- Antonakakis, N., Dragouni, M. ve Filis, G. (2015). "How Strong is the Linkage Between Tourism and Economic Growth in Europe?", *Economic Modelling*, 44, 142-155
- Archer, B. (1987). "Demand Forecasting and Estimation", J. Ritchie ve C. Goeldner (Ed.), içinde *Travel, Tourism, and Hospitality Research*, (s. 77-85), Wiley, New York

- Archer, B., Cooper, C. ve Ruhanen, L. (2005). "The Positive and Negative Impacts of Tourism", W. Theobald (Ed.), içinde, "*Global Tourism*" (s. 79-102), Butterworth–Heinemann
- Arellano, M. ve Bond, S. (1991). "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and An Application to Employment Equations", *Review of Economic Studies*, 58(2), 277-297
- Arslan, A. (2014). "Türkiye'nin Dış Turistik Tanıtımının Turizm Talebine Etkisi: 2001-2012 Dönemi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 181-192
- Artus, J. (1970). "The Effect of Revaluation on The Foreign Travel Balance of Germany", *International Monetary Fund Staff Papers*, 17(3), 602-619
- _____ (1972). "An Econometric Analysis of International Travel", *International Monetary Fund Staff Papers*, 19(3), 579-614
- Askari, H. (1971). "Demand for Package Tours", *Journal of Transport Economics and Policy*, 5(1), 40-51
- Aslan, A., Kaplan, M. ve Kula, F. (2009). "International Tourism Demand for Turkey: A Dynamic Panel Data Approach", *Research Journal of International Studies*, 9, 65-73
- Aydın, A., Darıcı, B. ve Taşçı, H. (2015). "Uluslararası Turizm Talebini Etkileyen Ekonomik Faktörler: Türkiye Üzerine Bir Uygulama", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 45, 143-177
- Bahar, O. (2010). "Turizm Sektörüne Sağlanan Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının (DYSY) Ekonomik Büyüme Üzerine Olan Olası Etkisi: Türkiye Örneği (1986–2006)", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(1), 27-40
- Bahar, O. ve Kozak, M. (2013). *Turizm Ekonomisi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir
- Baker, D. (2014). "The Effects of Terrorism on the Travel and Tourism Industry" *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 2(1), 58-67
- Bakkal, I. ve Scaperlanda, A. (1991). "Characteristics of U.S. Demand for European Tourism: A Translog Approach", *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1, 119-137
- Balestra, P. (1982). "Dynamic Misspecification and Serial Correlation", J. Paelinck (Ed.), içinde, "*Qualitative and Quantitative Mathematical Economics*" (s. 115-145), Martinus Nijhoff Publishers, The Hague
- Baltagi, B. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data.*, John Wiley & Sons, New York
- _____ (2008). *Econometrics*, Springer, New York

- Baltagi, B., Feng Q., Kao C. (2012). "A Lagrange Multiplier Test for Cross-sectional Dependence in A Fixed Effects Panel Data Model", *Journal of Econometrics*, 170(1), 164-177
- Barry, K. ve O'Hagan, J. (1972). "An Econometric Study of British Tourist Expenditure in Ireland", *Economic and Social Review*, 3(2), 143-161
- Bashagi, A. ve Muchapondwa, E. (2009). "What Actions Could Boost International Tourism Demand for Tanzania?", *Journal for Studies in Economics and Econometrics*, 3(2), 59-75
- Bassil, C., Salman, A. ve Anwar, S. (2017). "Terrorism and Tourism Demand: A Case Study of Lebanon, Turkey and Israel", *Current Issues in Tourism*, 1-21
- Baum, C. (2006). *An Introduction To Modern Econometrics Using Stata*, Stata Press, Texas
- Blundell, R. ve Bond, S. (1998). "Initial Conditions And Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models", *Journal of Econometrics*, 87(1), 115-143
- Born, B. ve Breitung, J. (2016). "Testing for Serial Correlation in Fixed-Effects Panel Data Models", *Econometric Reviews*, 35(7), 1290-1316
- Breitung, J. (2000). "The Local Power of Some Unit Root Tests for Panel Data", B. Baltagi (Ed.), içinde, *"Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels"* (s. 161-177), Elsevier, Amsterdam
- Breusch, T. ve Pagan, A. (1980). "The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics", *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253
- Brida, J. ve Risso, W. (2009). "A Dynamic Panel Data Study of the German Demand for Tourism in South Tyrol", *Tourism and Hospitality Research*, 9(4), 305-313
- _____ (2010). "Tourism as A Determinant of Long-Run Economic Growth", *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure & Events*, 2(1), 14-28
- Bruer, J., Mcknown, R., Wallace, M. (2002). "Series-specific Unit Root Tests with Panel Data", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 64(5), 527-546
- Bruno, G. (2005). "Approximating the Bias of the LSDV Estimator for Dynamic Unbalanced Panel Data Models", *Economics Letters*, 87(3), 361-366
- Brunt, P. ve Courtney, P. (1999). "Host Perceptions of Sociocultural Impacts", *Annals of Tourism Research*, 493-515
- Buigut, S. (2018). "Effect of Terrorism on Demand for Tourism in Kenya: A Comparative Analysis", *Tourism and Hospitality Research*, 18(1), 28-37
- Bun, M. ve Kiviet, J. (2003). "On The Diminishing Returns of Higher-Order Terms in Asymptotic Expansions of Bias", *Economics Letters*, 79(2), 145-152

- Burdge, R. (1969). "Levels of Occupational Prestige and Leisure Activity", *Journal of Leisure Research*, 1(3), 262-274
- Butler, R. ve Mao, B. (1995) "Tourism Between Quasi-States: International, Domestic or What?" R. Butler ve D. Pearce (Ed.), içinde, "*Change in Tourism: People, Places, Processes*" (s. 92-113), Routledge, London
- Calantone, R., Benedetto, C. ve Bojanic, D. (1987). "A Comprehensive Review of the Tourism Forecasting Literature", *Journal of Travel Research*, 26(2), 28-39
- Chaovanapoonphol, Y., Lim, C., McAleer, M. ve Wiboonpongse, A. (2010). "Time Series Modelling of Tourism Demand from the USA, Japan and Malaysia to Thailand", F. Cerina, A. Markandya ve M. McAleer (Ed.), içinde, "*Economics of Sustainable Tourism*" (s. 2-16), Routledge, London
- Choyakh, H. (2008). "A Model of Tourism Demand for Tunisia: Inclusion of the Tourism Investment Variable", *Tourism Economics*, 14(4), 819-838
- Civelek, A. (2010). "Turizmin Sosyal Yapıya ve Sosyal Değişmeye Etkileri" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 13(1), 331-350
- Claveria, O. ve Torra, S. (2014) "Forecasting Tourism Demand to Catalonia: Neural Networks vs. Time Series Models", *Economic Modelling*, 36, 220-228
- Cleverdon, R. (1985) *International Business Travel: A New Megamarket*, Economist Intelligence Unit, London
- Confederation Of Tourism & Hospitality (2011). *Introduction to Tourism Economics*, BPP Learning Media
- Corrie, K., Stoeckl, N. ve Chaiechi, T. (2013). "Tourism and Economic Growth in Australia: An Empirical Investigation of Causal Links", *Tourism Economics*, 19(6), 1317-1344
- Cortes-Jimenez, I. (2008). "Which Type of Tourism Matters to the Regional Economic Growth? The Cases of Spain and Italy", *International Journal of Tourism Research*, 10(2), 127-139
- Cortes-Jimenez, I. ve Pulina, M. (2010). "Inbound Tourism and Long-Run Economic Growth", *Current Issues in Tourism*, 13(1), 61-74
- Crouch, G. (1994a). "A Meta-Analysis of Tourism Demand", *Annals of Tourism Research*, 22(1), 103-118
- _____ (1994b). "The Study of International Tourism Demand: A Review of Findings", *Journal of Travel Research*, 33(1), 12-23
- _____ (1994c). "The Study of International Tourism Demand: A Survey of Practice", *Journal of Tourism Research*, 32(4), 41-55

- _____ (1996). "Demand Elasticities in International Marketing: A Meta-Analytical Application to Tourism", *Journal of Business Research*, 36(2), 117-136
- Cruz, Z. (2006). *Principles Of Tourism: Part I*, REX Book Store, Manila, Philippines
- Çeken, H., Dalgın, T. ve Karadağ, L. (2009). "Küreselleşme ve Uluslararası Turizm Arasındaki İlişki", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 21-36
- Çetintaş, H. ve Bektaş, Ç. (2008). "Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(1), 37-44
- Çoruh, S. (1979). *Turizm Ekonomisi*, Güven Matbaası, Ankara
- D'Amore, L. (1988). "Tourism - The World's Peace Industry", *Journal of Travel Research*, 27(1), 35-40
- Dardis, R., Soberon-Ferrer, H. ve Patro, D. (1993). "Anaylsis of Leisure Expenditures in the United States", *The Proceedings of the American Council on Consumer Interests*, 39, s. 194-200
- De Hoyos, R. ve Sarafidis, V. (2006). "Testing for Cross-sectional Dependence in Panel-Data Models", *The Stata Journal*, 6(4), 482-496
- Divisekera, S. ve Kulendran, N. (2006). "Economic Effects of Advertising on Tourism Demand: A Case Study", *Tourism Economics*, 12(2), 187-205
- Doğan, M. (2017) "Sosyal Değişme ve Din", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Metodoloji ve Sosyoloji Araştırmaları Merkezi Sosyoloji Konferansları Dergisi, 27, 41-48
- Doğru, T., Sirakaya-Turk, E. ve Crouch, G. (2017) "Remodeling International Tourism Demand: Old Theory and New Evidence", *Tourism Management*, 60, 47-55
- DPT 9. Kalkınma Planı. (2007). *Turizm Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, T.C. Başbakanlık-Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara
- DPT 10. Kalkınma Planı. (2014). *Turizm Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ankara
- Drakos, K. ve Kutan, A. (2003). "Regional Effects of Terrorism on Tourism in Three Mediterranean Countries" *Journal of Conflict Resolution*, 47(5), 621-641
- Dritsakis, N. (2004). "Cointegration Analysis of German and British Tourism Demand for Greece", *Tourism Management*, 25(1), 111-119
- _____ (2012). "Tourism Development and Economic Growth in Seven Mediterranean Countries: A Panel Data Approach", *Tourism Economics*, 18(4), 801-816

- Dwyer, L., Forsyth, P. ve Dwyer, W. (2010). *Tourism Economics and Policy*, Channel View Publications
- Egeli, H. (1997). "Türk Turizminin Dış Ticaret ve Sektörlerarası Bağlantıları Açısından Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52(1), 235-246
- Eralp, Z. (1983). *Genel Turizm*, Ankara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu Yayınları, Ankara
- Erdoğan, H. (1996). *Ekonomik, Sosyal, Kültürel, Çevresel Yönleriyle Uluslararası Turizm*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa
- Ersungur, Ş., Doru, Ö. ve Aslan, M. (2017). "Türkiye'ye Yönelik Uluslararası Turizm Talebinin Sosyoekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analizi", *International Conference on Eurasian Economies 2017*, (s. 433-441), İstanbul
- Eryiğit, M., Kotil, E. ve Eryiğit, R. (2010). "Factors Affecting International Tourism Flows to Turkey: A Gravity Model Approach", *Tourism Economics*, 16(3), 585-595
- Feridun, M. (2011). "Impact of Terrorism on Tourism in Turkey: Empirical Evidence from Turkey", *Applied Economics*, 43(24), 3349-3354
- Fleischer, A. ve Buccola, S. (2002). "War, Terror and the Tourism Market in Israel", *Applied Economics*, 34(11), 1335-1343
- Fleischer, A. ve Pizam, A. (2002). "Tourism Constraints Among Israeli Seniors", *Annals of Tourism Research*, 29(1), 106-123
- Fujii, E. ve Mak, J. (1980). "Forecasting Travel Demand When the Explanatory Variables Are Highly Correlated", *Journal of Travel Research*, 18(4), 31-34
- Garin-Munoz, T. (2006). "Inbound International Tourism to Canary Islands: A Dynamic Panel Data Model", *Tourism Management*, 27(2), 281-291
- _____ (2007). "German Demand for Tourism in Spain", *Tourism Management*, 28(1), 12-22
- _____ (2009). "Tourism in Galicia: Domestic and Foreign Demand", *Tourism Economics*, 15(4), 753-769
- Garin-Munoz, T. ve Montero-Martin, L. (2007). "Tourism in the Balearic Islands: A Dynamic Model for International Demand Using Panel Data", *Tourism Management*, 28(5), 1224-1235
- Gerakis, A. (1965). "Effects of Exchange Rate Devaluations and Revaluations on Receipts from Tourism", *International Monetary Fund Staff Papers*, 12(3), 365-384

- Gilbert, D. (1990). "Conceptual Issues in the Meaning of Tourism" C. Cooper (Ed.), içinde, *"Progress in Tourism, Recreation and Hospitality Management"* (s. 4-27), Belhaven Press, London
- Goh, C. ve Law, R. (2011). "The Methodological Progress of Tourism Demand Forecasting: A Review of Related Literature", *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 28(3), 296-317
- Gonzalez, P. ve Moral, P. (1995). "An Analysis of the International Tourism Demand in Spain", *International Journal of Forecasting*, 11(2), 233-251
- Göçen, S., Yirik, Ş. ve Yılmaz, Y. (2011). "Türkiye’de Krizler ve Krizlerin Turizm Sektörüne Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 493-509
- Görmüş, Ş. ve Göçer, İ. (2010). "The Socio-Economic Determinant of Tourism Demand in Turkey: A Panel Data Approach", *International Research Journal of Finance and Economics*, 55, 88-99
- Gray, H. (1966). "The Demand for International Travel by the United States and Canada", *International Economic Review*, 7(1), 83-92
- Greene, W. (1993). *Econometric Analysis*, (2. Edition), Macmillan
- _____ (2002). *Econometric Analysis* (5. Edition), Pearson, New Jersey
- GTI (2017) *Global Terrorism Index 2017: Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*, Institute for Economics & Peace
- Gujarati, D. (2004). *Basic Econometrics* (4. Edition), The Mcgraw-Hill Companies, New York
- _____ (2006). *Temel Ekonometri* (4. Baskı), Çev: Ü. Şenesen ve G. Şenesen, Literatür Yayıncılık, İstanbul
- _____ (2016). *Örneklerle Ekonometri* (1. Baskı), Çev: N. Bolatoğlu, BB101 Yayınları, Ankara
- Gunduz, L. ve Hatemi-J, A. (2005). "Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Valid for Turkey?", *Applied Economics Letters*, 12(8), 499-504
- Günel, Ö. (2009). "Mevsimsellik, Mevsimlik İstihdam ve Örgütsel Bağlılık: Konaklama İşletmelerinde Bir Araştırma", *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 10(2), 199-219
- Güneş, E. ve Kabadayı, B. (2015). "Türkiye Turizm Talebini Açıklamaya Yönelik Bir Panel Çekim Modeli", *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 19(2), 31-46
- Gürbüz, A. (2002). "Turizmin Sosyal Çevreye Etkisi Üzerine Bir Araştırma", *Teknoloji*, 5(1), 49-59

- Güven, S. ve Mert, M. (2016). "Panel Cointegration Analysis of International Tourism Demand: Sample Of Antalya", *The Online Journal of Science and Technology*, 6(2), 68-78
- Guthrie, H. (1961). "Demand For Tourists' Goods And Services in A World Market", *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 7, 159-175
- Habibi, F. (2017). "The Determinants of Inbound Tourism to Malaysia: A Panel Data Analysis", *Current Issues in Tourism*, 20(9), 909-930
- Habibi, F. ve Abbasinejad, H. (2011). "Dynamic Panel Data Analysis of European Tourism Demand in Malaysia", *Iranian Economic Review*, 15(29), 27-41
- Hacıoğlu, N. (2000). *Turizm Pazarlaması*, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayını, Balıkesir
- Hadri, K. (2000). Testing for Stationarity in Heterogeneous Panel Data, *The Econometrics Journal*, 3(2), 148-161
- Hacıoğlu, F. (2004). "An Ardl Model of Aggregate Tourism Demand for Turkey", *Global Business and Economic Review-Anthology*, 1, 614-623
- Hall, C. ve O'Sullivan, V. (1996). "Tourism, Political Instability and Violence", A. Pizam ve Y. Mansfeld (Ed.), içinde, *Tourism, Crime and International Security Issues* (s. 105-121), John Wiley, New York
- Hassani, H., Webster, A., Silva, E. ve Heravi, S. (2015). "Forecasting U.S. Tourist Arrivals Using Optimal Singular Spectrum Analysis", *Tourism Management*, 46, 322-335
- Hausman, J. (1978). "Specification Tests in Econometrics", *Econometrica*, 46(6), 1251-1271
- Hill, R., Griffiths, W. ve Lim, G. (2011). *Principles Of Econometrics* (4. Edition), John Wiley & Sons
- Holden, A. (2009). "An Introduction to Tourism-Environment Relationships", J. Hill ve T. Gale (Ed.), içinde, *Ecotourism and Environmental Sustainability: Principles and Practice* (s. 17-30), Routledge
- Honda, Y. (1985). "Testing The Error Components Model with Non-Normal Disturbances", *Review of Economics Studies*, 52(4), 681-690
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of Panel Data* (2. Edition), Cambridge University Press, Cambridge
- _____, (2007). "Panel Data Analysis-Advantages and Challenges", *TEST*, 16(1), 1-22
- Im, K., Pesaran, H. ve Shin, Y. (2003). " Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels", *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74

- İçöz, O., Var, T. ve Kozak, M. (1998). "Tourism Demand in Turkey", *Annals of Tourism Research*, 25(1), 236-240
- Jongman, A. ve Schmid, A. (1988). *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature*, Transaction Publishers
- Jud, G. ve Joseph, H. (1974). "International Demand for Latin American Tourism", *Growth and Change*, 5(1), 25-31
- Judson, R. ve Owen, A. (1996). "Estimating Dynamic Panel Data Models: A Practical Guide for Macroeconomists", *Federal Reserve Board of Governors*, 1-21
- _____ (1999). "Estimating Dynamic Panel Data Models: A Guide for Macroeconomists", *Economics Letters*, 65(1), 9-15
- Kaplan, F. ve Aktaş, A. (2016). "The Turkey Tourism Demand: A Gravity Model", *The Empirical Economics Letters*, 15(3), 264-272
- Karacuka, M. ve Çelik, N. (2015). "Turizm Talebi Belirleyicilerinin Mekansal Perspektiften Değerlendirilmesi: Türkiye İBBS 2 Örneği", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 52(610), 9-20
- Karagöz K. (2008). "Türkiye'nin Turizm Potansiyeli: Çekim Modeli Yaklaşımı", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(2), 149-156
- Kariel, H. ve Kariel, P. (1982). "Socio-Cultural Impacts of Tourism: An Example from the Austrian Alps", *Geografiska Annaler*, 64(1), 1-16
- Kaya, A. ve Canlı, B. (2013). "Türkiye'ye Yönelik Uluslararası Turizm Talebinin Belirleyenleri: Panel Veri Yaklaşımı", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 43-54
- Ketenci, N. (2010). "Cointegration Analysis of Tourism Demand for Turkey", *Applied Econometrics and International Development*, 10(1), 91-114
- Khamouna, M. ve Zeiger, J. (1995). "Peace Through Tourism", *Parks & Recreation*, 30(9), 80-86
- Kiviet, J. (1995). "On Bias, Inconsistency and Efficiency of Various Estimators in Dynamic Panel Data Models", *Journal of Econometrics*, 68(1), 53-78
- Korkmaz, A. ve Uğuz, S. (2017). "Is There A Difference Between the Expenditure Propensity of Visitors and That of Domestic Citizens?: Evidence from Turkey", R. Efe, R. Penkova, J. Wendt, K. Saparov ve J. Berdenov (Ed.), içinde, *Developments in Social Sciences*" (s. 685-691), St. Kliment Ohridski University Press, Sofia

- Kosnan, S., Ismail, N. ve Kaliappan, S. (2013). "Determinants of International Tourism in Malaysia: Evidence from Gravity Model", *Jurnal Ekonomi Malaysia*, 47(1), 131-138
- Kotil, E., Konur, F. ve Özgür, H. (2007). "Körfez Depreminin Ekonomik Etkileri", *International Earthquake Symposium*, (s. 737-744), Kocaeli
- Kozak, N. (2012). *Genel Turizm Bilgisi*,: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir
- Kozak, M., Evren, S. ve Çakır, O. (2013). "Tarihsel Süreç İçinde Turizm Paradigması", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 24(1), 7-22
- Kozak, N., Kozak, M. ve Kozak, M. (2000). *Genel Turizm: İlkeler-Kavramlar* (15. Baskı), Detay Yayıncılık
- Kwack, S. (1972). "Effects of Income and Prices on Travel Spending Abroad, 1960 III-1967 IV", *International Economic Review*, 13(2), 245-256
- Laber, G. (1969). "Determinants of International Travel Between Canada and the United States", *Geographical Analysis*, 1(4), 329-336
- Laesser, C. ve Crouch, G. (2006). "Segmenting Markets by Travel Expenditure Patterns: The Case of International Visitors to Australia", *Journal of Travel Research*, 44(4), 397-406
- Lanza, A. ve Pigliaru, F. (2000). "Why Are Tourism Countries Small and Fast-Growing?", A. Fossati ve G. Panella (Ed.), içinde, *Tourism and Sustainable Economic Development* (s. 57-69), Springer, Boston
- Ledesma-Rodriguez, F., Navarro-Ibanez, M. ve Perez-Rodriguez, J. (2001). "Panel Data and Tourism: A Case Study of Tenerife", *Tourism Economics*, 7(1), 75-88
- Lee, C., Var, T. ve Blaine, T. (1996). "Determinants of Inbound Tourist Expenditures", *Annals of Tourism Research*, 23(3), 527-542
- Leibenstein, H. (1950). "Bandwagon, Snob, and Veblen Effects in the Theory of Consumers' Demand", *The Quarterly Journal of Economics*, 64(2), 183-207
- Levin, A., Lin, C. ve Chu, C. (2002). "Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties", *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24
- Li, G., Song, H. ve Witt, S. (2005). "Recent Developments in Econometric Modeling and Forecasting", *Journal of Tourism Research*, 44(1), 82-99
- Li, X., Pan, B., Law, R. ve Huang, X. (2017). "Forecasting Tourism Demand with Composite Search Index", *Tourism Management*, 59, 57-66
- Lickorish, L. ve Jenkins, C. (1997). *An Introduction To Tourism*, Butterworth-Heinemann, Oxford
- Lim, C. (1997a). "An Econometric Classification and Review of International Tourism Demand Models", *Tourism Economics*, 3(1), 69-81

- _____ (1997b). "Review of International Tourism Demand Models", *Annals of Tourism Research*, 24(4), 835-849
- _____ (1999). "A Meta-Analytic Review of International Tourism Demand", *Journal of Travel Research*, 37(3), 273-284
- Lim, C. ve Zhu, L. (2017). "Dynamic Heterogeneous Panel Data Analysis of Tourism Demand for Singapore", *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 34(9), 1224-1234
- Linder, S. (1961) "*An Essay on Trade and Transformation*", Almqvist & Wiksells, Uppsala
- Litvin, S. (1998). "Tourism: The World's Peace Industry?", *Journal of Travel Research*, 37(1), 63-66
- Lorde, T., Li, G. ve Airey, D. (2015). "Modeling Caribbean Tourism Demand: An Augmented Gravity Approach", *Journal of Travel Research*, 55(7), 1-11
- Maddala, G., ve Wu, S. (1999). "A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(1), 631-652
- Mak, J. (2004). "*Tourism and the Economy: Understanding the Economics of Tourism*", University of Hawaii Press, Honolulu
- Mak, J., Moncur, J. ve Yonamine, D. (1977). "Determinants of Visitor Expenditures and Visitor Lengths of Stay: A Cross-Section Analysis of U.S. Visitors to Hawaii", *Journal of Travel Research*, 15(3), 5-8
- Martins, L., Gan, Y. ve Ferreira-Lopes, A. (2017). "An Empirical Analysis of the Influence of Macroeconomic Determinants on World Tourism Demand", *Tourism Management*, 61, 248-260
- Menezes, A., Moniz, A. ve Vieira, J. (2008). "The Determinants of Length of Stay of Tourists in the Azores", *Tourism Economics*, 14(1), 205-222
- Mervar, A. ve Payne, J. (2007). "An Analysis of Foreign Tourism Demand for Croatian Destinations: Long-Run Elasticity Estimates", *Tourism Economics*, 13(3), 407-420
- Morley, C. (1991). "Modeling International Tourism Demand: Model Specification and Structure", *Journal of Travel Research*, 30(1), 40-44
- _____ (1993). "Forecasting Tourism Demand Using Extrapolative Time Series Methods", *Journal of Tourism Studies*, 4(1), 19-25
- Moulton, B. ve Randolph, W. (1989). "Alternative Tests of the Error Components Model. *Econometrica*, 57(3), 685-693
- Mowforth, M. ve Munt, I. (1998). "*Tourism and Sustainability: New Tourism in the Third World*", Routledge, London

- Mutlu, Ç. ve Akbaş, Z. (2016). "11 Eylül Saldırıları Üzerinden Uluslararası Terörün Turizme Etkisi: Türkiye Örneği", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 1-14
- Narayan, P. (2004). "Fiji's Tourism Demand: The ARDL Approach to Cointegration", *Tourism economics*, 10(2), 193-206
- Naude, W. ve Saayman, A. (2005). "Determinants of Tourist Arrivals in Africa: A Panel Data Regression Analysis", *Tourism Economics*, 11(3), 365-391
- Nelwamondo, T. (2009). Tourism Development Through Strategic Planning for Non-Metropolitan Small to Medium Size Accommodation Facilities in Limpopo Province, South Africa, (*Doktora Tezi*), University of Pretoria, 11.05.2018 tarihinde <http://hdl.handle.net/2263/24684> adresinden alındı
- Neumayer, E. (2004). "The Impact of Political Violence on Tourism: Dynamic Cross-National Estimation", *The Journal of Conflict Resolution*, 48(2), 259-281
- Nickell, S. (1981). "Biases in Dynamic Models with Fixed Effects", *Econometrica*, 49(6), 1417-1426
- OECD, The European Commission, United Nations and World Tourism Organization (2001). *Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework*, OECD Publishing, Paris
- O'Hagan, J. ve Harrison, M. (1984). "Market Shares of U.S. Tourist Expenditures in Europe: An Econometric Analysis", *Applied Economics*, 16(6), 919-931
- Olalı, H. ve Timur, A. (1988). *Turizm Ekonomisi*, Ofis Ticaret Matbaacılık, İzmir
- Özcan, C. (2015). "Türkiye'de Turizm Gelirinin Makroekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analizi", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 203-220
- Özcan, C. ve Özcan, G. (2016). "Empirical Analysis of Interaction Between Promotion Expenditures and Tourism: The Case of Turkey", *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 3(3), 201-208
- Özcan, C. ve Özmen, İ. (2016) "Terör ve Turizm İlişkisinin Karşılaştırmalı Bir Analizi: AB ve MENA Örneği", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(4), 69-83
- Park, H. ve . (2011). "Practical Guides to Panel Data Modeling: A Step-By-Step Analysis Using Stata", *Tutorial Working Paper*, 1-52
- Payne, J. ve Mervar, A. (2002). "A Note on Modelling Tourism Revenues in Croatia", *Tourism Economics*, 8(1), 103-109
- _____ (2010). "Research Note: The Tourism-Growth Nexus in Croatia", *Tourism Economics*, 16(4), 1089-1094

- Peng, B., Song, H. ve Crouch, G. (2014). "A Meta-Analysis of International Tourism Demand Forecasting and Implications for Practice" *Tourism Management*, 45, 181-193
- Peng, B., Song, H., Crouch, G. ve Witt, S. (2015). "A Meta-Analysis of International Tourism Demand Elasticities", *Journal of Travel Research*, 54(5), 611-633
- Pesaran, H. (2004). "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels", *Cambridge Working Papers in Economics*, No: 435
- _____ (2007). "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-section Dependence", *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312
- Pham, T., Nghiem, S. ve Dwyer, L. (2017). "The Determinants of Chinese Visitors to Australia: A Dynamic Demand Analysis", *Tourism Management*, 63, 268-276
- Pizam, A. ve Fleischer, A. (2002). "Severity Versus Frequency of Acts of Terrorism: Which Has A Larger Impact on Tourism Demand?" *Journal of Travel Research*, 40(3), 337-339
- Proença, S. ve Soukiazis, E. (2008). "Tourism as An Economic Growth Factor: A Case Study for Southern European Countries", *Tourism Economics*, 14(4), 791-806
- Qiu, H. ve Zhang, J. (1995). "Determinants of Tourist Arrivals and Expenditures in Canada", *Journal of Travel Research*, 34(2), 43-49
- Richter, L. ve Waugh, W. (1986). "Terrorism and Tourism as Logical Companions", *Tourism Management*, 7(4), 230-238
- Rittichainuwat, B. ve Chakraborty, G. (2009). "Perceived Travel Risks Regarding Terrorism and Disease: The Case of Thailand", *Tourism Management*, 30(3), 410-418
- Roodman, D. (2009). "How to do xtabond2: An Introduction to Difference and System GMM in Stata", *The Stata Journal*, 9(1), 86-136
- Rosello, J., Aguilo, E. ve Riera, A. (2005). "Modeling Tourism Demand Dynamics", *Journal of Travel Research*, 44(1), 111-116
- Saha, S. ve Yap, G. (2014). "The Moderation Effects of Political Instability and Terrorism on Tourism Development: A Cross-Country Panel Analysis", *Journal of Travel Research*, 53(4), 509-521
- Salleh, N., Siong-Hook, L., Ramachandran, S., Shuib, A. ve Noor, Z. (2008). "Asian Tourism Demand for Malaysia: A Bound Test Approach", *Contemporary Management Research*, 4(4), 351-368
- Samitas, A., Asteriou, D., Polyzos, S. ve Kenourgios, D. (2018). "Terrorist Incidents and Tourism Demand: Evidence from Greece", *Tourism Management Perspectives*, 25, 23-28

- Sandler, T. ve Enders, W. (2004). "An Economic Perspective on Transnational Terrorism", *European Journal of Political Economy*, 20(2), 301-316
- _____ (2008). "Economic Consequences of Terrorism in Developed and Developing Countries: An Overview", P. Keefer ve N. Loayza (Ed.), içinde, *"Terrorism, Economic Development and Political Openness"*, (s. 17-47), Cambridge University Press, Cambridge
- Santana-Jimenez, Y. ve Hernandez, J. (2011). "Estimating the Effect of Overcrowding on Tourist Attraction: The Case of Canary Islands", *Tourism Management*, 32(2), 415-425
- Saray, O., Karagöz K. (1978). "Determinants Of Tourist Inflows in Turkey: Evidence from Panel Gravity Model", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11), 33-46
- Sauran, A. (1978). "Economic Determinants of Tourist Demand: A Survey", *The Tourist Review*, 33(1), 2-4
- Seddighi, H. ve Shearing, D. (1997). "The Demand for Tourism in North East England with Special Reference to Northumbria: An Empirical Analysis", *Tourism Management*, 18(8), 499-511
- Seddighi, H., Nuttall, M. ve Theocharous, A. (2001). "Does Cultural Background of Tourists Influence the Destination Choice? An Empirical Study with Special Reference to Political Instability", *Tourism Management*, 22(2), 181-191
- Seetenah, B., Durbarry, R. ve Ragodoo, J. (2010). "Using the Panel Cointegration Approach to Analyse the Determinants of Tourism Demand in South Africa", *Tourism Economics*, 16(3), 715-729
- Sequeira, T. ve Nunes, P. (2008). "Does Country Risk Influence International Tourism? A Dynamic Panel Data Analysis", *The Economic Record*, 84(265), 223-236
- Sheldon, P. ve Var, T. (1985). "Tourism Forecasting: A Review of Empirical Research", *Journal of Forecasting*, 4(2), 183-195
- Sinclair, M. ve Stabler, M. (1997). *The Economics of Tourism*, Routledge, London
- Sinclair, M., Blake, A. ve Sugiyarto, G. . (2003). "The Economics of Tourism", C. Cooper (Ed.), içinde, *Classic Reviews in Tourism*, (s. 22-54), Channel View Publications
- Skerritt, D. ve Huybers, T. (2007). "The Effect of International Tourism on Economic Development: An Empirical Analysis", *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 10(1), 23-43
- Smeral, E. (1988). "Tourism Demand, Economic Theory and Econometrics: An Integrated Approach", *Journal of Travel Research*, 26(4), 38-43
- Smith, S. (1995). *Tourism Analysis: A Handbook*, Longman Group Limited, Harlow

- Song, H. ve Witt, S. (2000). "Tourism Demand Modelling and Forecasting: Modern Econometric Approaches", Taylor & Francis Group
- Song, H., Li, G., Witt, S. ve Fei, B. (2010). "Tourism Demand Modelling and Forecasting: How Should Demand Be Measured?", *Tourism Economics*, 16(1), 63-81
- Sönmez, S. (1998). "Tourism, Terrorism, and Political Instability", *Annals of Tourism Research*, 25(2), 416-456
- Surugiu, C. ve Surugiu, M. (2013). "Is the Tourism Sector Supportive of Economic Growth? Empirical Evidence on Romanian Tourism", *Tourism Economics*, 19(1), 115-132
- Tang, C. ve Tan, E. (2013). "How Stable is the Tourism-Led Growth Hypothesis in Malaysia? Evidence from Disaggregated Tourism Markets", *Tourism Management*, 37, 52-57
- Tatoğlu, F. (2013). *Panel Veri Ekonometrisi: Stata Uygulamalı* (2. Baskı), Beta Basım, İstanbul
- Tavares, J. ve Leitao, N. (2017). "The Determinants of International Tourism Demand for Brazil", *Tourism Economics*, 23(4), 834-845
- Taylor, M. ve Sarno, L. (1998). "The Behavior of Real Exchange Rates During the Post Bretton Woods Period", *Journal of International Economics*, 46(2), 281-312
- Thompson, A. (2011). "Terrorism and Tourism in Developed Versus Developing Countries", *Tourism Economics*, 17(3), 693-700
- Thrane, C. ve Farstad, E. (2012). "Nationality as A Segmentation Criterion in Tourism Research: The Case of International Tourists' Expenditures While on Trips in Norway", *Tourism Economics*, 18(1), 203-217
- Towner, J. ve Wall, G. (1991). "History and Tourism", *Annals of Tourism Research*, 18(1), 71-84
- Tuna, M. (2011). "Social and Environmental Impacts of Tourism Development in Turkey", M. Kozak ve N. Kozak (Ed.), içinde, "Sustainability of Tourism: Cultural and Environmental Perspectives", (s. 1-16), Cambridge Scholars Publishing
- Türkiye Turizm Stratejisi 2023 (2007). "Türkiye Turizm Stratejisi 2023 ve Türkiye Turizm Stratejisi Eylem Planı 2007-2013", T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara
- U.S. Department of State (2013), "Country Reports on Terrorism 2012", U.S. Department of State Publication, 16.02.2018 tarihinde <https://www.state.gov/documents/organization/210204.pdf> adresinden alındı

- Ulrich, G. ve Önder, I. (2015). "Forecasting International City Tourism Demand for Paris: Accuracy of Uni- and Multivariate Models Employing Monthly Data", *Tourism Management*, 46, 123-135
- Uner, M., Kose, N. ve Gokten, S. (2008). "An Econometric Model of Tourism Demand and Room Rates: A Study in Belek, Antalya", *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 19(1), 41-50
- Uysal, M. ve Crompton, J. (1984). "Determinants of Demand for International Tourist Flows to Turkey", *Tourism Management*, 5(4), 288-297
- _____ (1985). "An Overview of Approaches Used to Forecast Tourism Demand", *Journal of Travel Research*, 23(4), 7-15
- Üzümcü, O. ve Koç, B. (2017). "Ekolojik Turizm Kavramı: Fethiye Örneği", *Tarım Bilimleri Araştırma Dergisi*, 10(1), 14-19
- Var, T., Mohammad, G. ve İçöz, O. (1990). "Factors Affecting International Tourism Demand for Turkey", *Annals of Tourism Research*, 17(4), 606-638
- WEF (2015). "*The Global Competitiveness Report 2015-2016*", World Economic Forum, Geneva
- _____ (2015). "*The Travel & Tourism Competitiveness Report 2015: Growth Through Shocks*", World Economic Forum, Geneva
- Witt, S. (1980). "An Econometric Comparison of UK and German Foreign Holiday Behaviour", *Managerial and Decision Economics*, 1(3), 123-131
- Witt, S. ve Martin, C. (1987). "Econometric Models for Forecasting International Tourism Demand", *Journal of Tourism Research*, 25(3), 23-30
- Witt, S. ve Witt, C. (1995). "Forecasting Tourism Demand: A Review of Empirical Research", *International Journal of Forecasting*, 11(3), 447-475
- Wong, K., Song, H. ve Chon, K. (2006). "Bayesian Models for Tourism Demand Forecasting", *Tourism Management*, 27(5), 773-780
- Wooldridge, J. (2002). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*, MIT Press, London
- _____ (2013). *Introductory Econometrics: A Modern Approach* (5. Edition), Cengage Learning
- WTTC (2016). "*Tourism as A Driver of Peace*", World Travel & Tourism Council, London, 11.06.2018 tarihinde <https://zh.wttc.org/-/media/files/reports/special-and-periodic-reports/tourism-as-a-driver-of-peace--full-report-copyrighted.pdf> adresinden alındı
- _____ (2017). "*Travel & Tourism: Economic Impact 2017*", World Travel & Tourism Council, London, 13.05.2018 tarihinde <https://www.wttc.org/>

/media/files/reports/economic-impact-research/regions-2017/world2017.pdf
adresinden alındı

- Yavaş, B. ve Bilgin, Z. (1996). "Estimation of Tourism Demand in Turkey: A Pooled Cross-Section-Time-Series Analysis", *Tourism Analysis*, 1, 19-27
- Yavuz, S., Kabadayı, B., Savaş, N., Doker, A. (2014). " Türkiye Turizm Talebi: Bir Çekim Modeli Uygulaması", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(10), 133-141
- Zhang, J. ve Jensen, C. (2005). "Comparative Advantage in Tourism - A Supply-Side Analysis of Tourism Flows", *Land Use and Water Management in A Sustainable Network Society*, European Regional Science Association, Amsterdam, 20.03.2018 tarihinde http://www.econstor.eu/bitstream/10419/117487/1/ersa2005_183.pdf adresinden alındı
- Zortuk, M. ve Bayrak, S. (2013). "Seçilmiş Ülkelere Göre Türkiye'nin Turizm Talebi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*(19), 38-58

EKLER

EK 1: Türkiye'ye Yönelik Turizm Talebini İnceleyen Çalışmalar

Tablo 15: Türkiye'ye Yönelik Turizm Talebini İnceleyen Çalışmalar

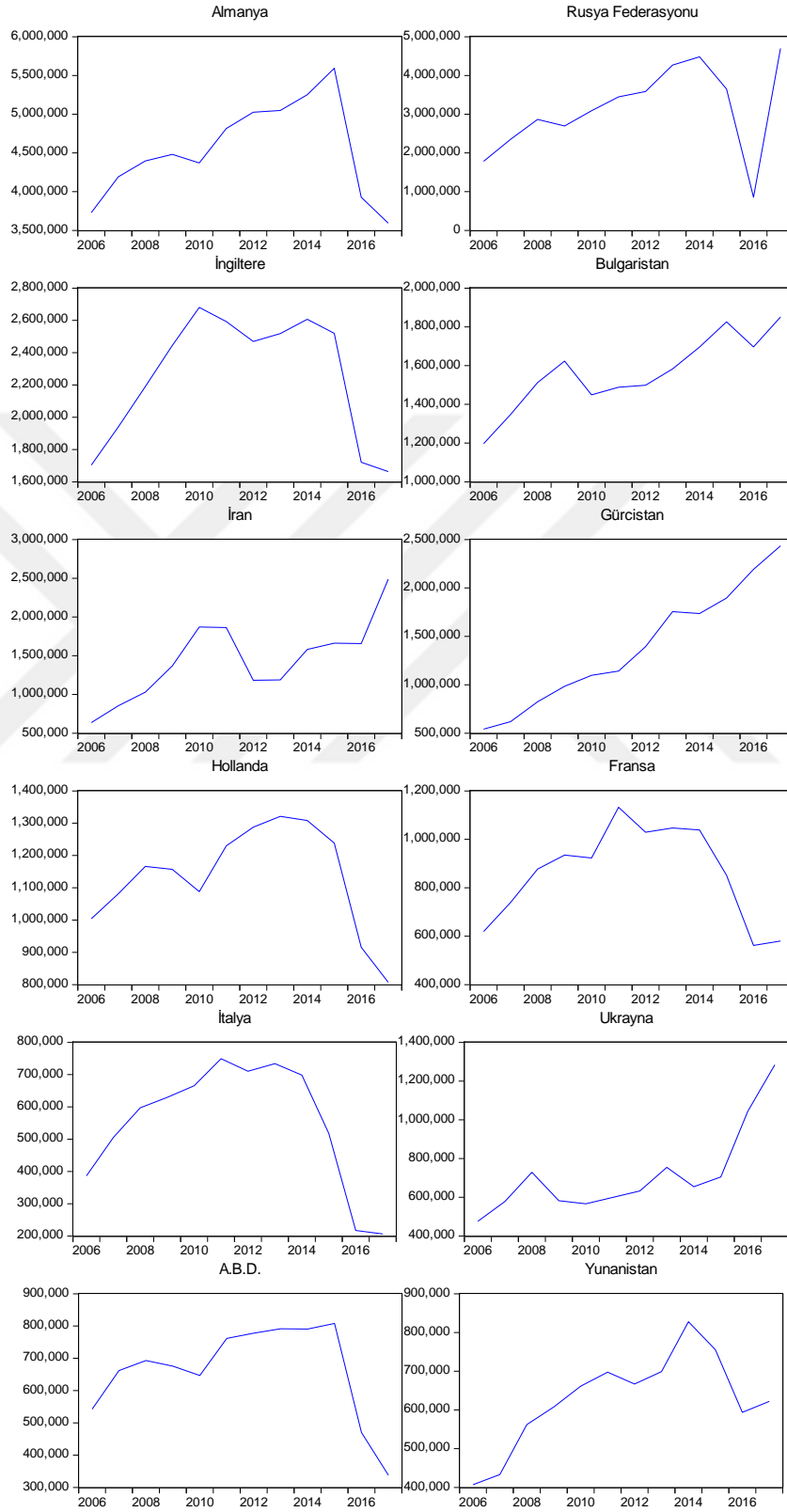
Yazar	Dönem	Bağımlı Değişken	Kullanılan Açıklayıcı Değişkenlere İlişkin Elde Edilen Katsayı İşaretleri										
			Gecikmeli Bağımlı Değişken	Gelir Düzeyi	Nispi Fiyat Seviyesi	Ulaşım Maliyetleri	İkame Ülke Fiyat Seviyesi	Döviz Kuru	Nüfus	Arz Kapasitesi	Tanıtım Harcamaları	Ticaret Hacmi	Terörizm veya Siyasal İstikrarsızlık
Uysal ve Crompton (1984)	1960-1980	Turist Sayısı		+	-				+			+	
		Turizm Gelirleri		+	-				+			+	
Yavaş ve Bilgin (1996)	1974-1994	Turist Sayısı		+					+	+			
İçöz vd. (1998)	1982-1993	Turist Sayısı			-				+		-		
Halıcioğlu (2004)	1960-2002	Turist Sayısı	+	+	-	-							
Aktürk ve Küçüközmen (2006)	1980-2004	Turist Sayısı	+	+	+			-					
Karagöz (2008)	2006	Turist Sayısı		+	-								
Aslan vd. (2009)	1995-2004	Turizm Gelirleri	+	+	-						+		-
Eryiğit vd. (2010)	1995-2005	Turist Sayısı		+	+	-				+		+	

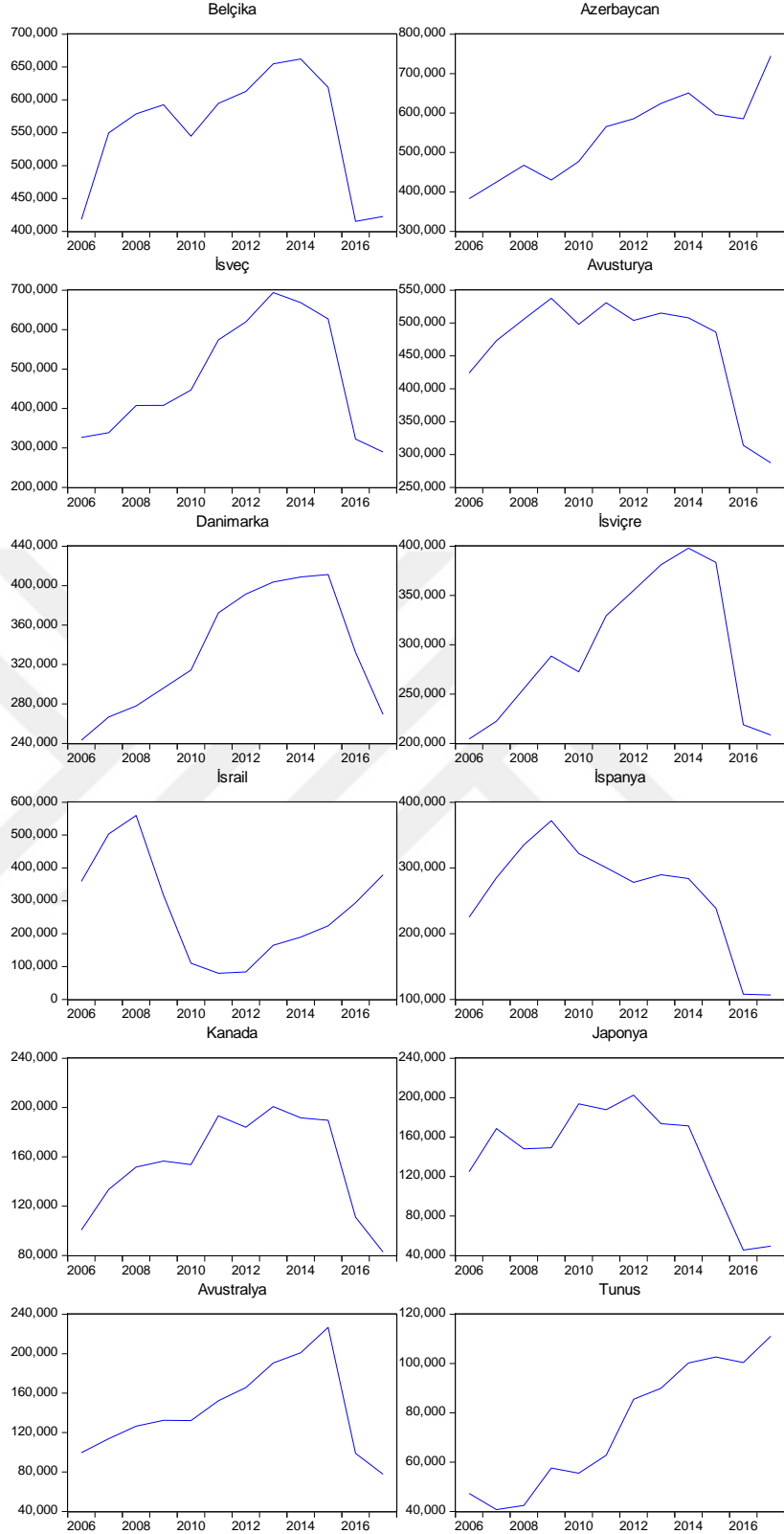
Saray ve Karagöz (2010)	1992-2007	Turist Sayısı		+		+			-		
Ketenci (2010)	1996-2000	Turist Sayısı		+		-		-			
Görmüş ve Göçer (2010)	2000-2006	Turist Sayısı		+	+	-		-	+	+	+
Kaya ve Canlı (2013)	1990-2010	Turist Sayısı		+	+			+			
Yavuz vd. (2014)	2008-2010	Turist Sayısı		+				-		+	
Özcan (2015)	1995-2011	Turizm Gelirleri		+		-			+		-
Aydın vd. (2015)	1996-2013	Turist Sayısı		-		-			+		
Karacuka ve Çelik (2015)	2001-2012	Turist Sayısı		+					+		-
Güneş ve Kabadayı (2015)	1996-2014	Turist Sayısı		+				-		+	
Aksakal ve Çılan (2015)	2010	Turist Sayısı	+	+							+
Özcan ve Özmen (2016)	2002-2013	Turist Sayısı		+							-

Güven ve Mert (2016)	1996-2014	Turist Sayısı		+				
Kaplan ve Aktaş (2016)	1996-2014	Turist Sayısı		+			-	
Ersungur vd. (2017)	2000-2014	Turist Sayısı		+		-		-
Doğru vd. (2017)	2003-2012	Turist Sayısı	+	+	+		-	
Mevcut Çalışma	2006-2017	Turist Sayısı	+	+	+	+	-	-

EK 2: Yabancı Ziyaretçilerin Yıllara ve Ükelere Göre Dağılımı

Şekil 16: 2006-2017 Yıllarında Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçilerin Yıllara ve Ükelere Göre Dağılımı

Kaynak: TÜİK

EK 3: Bağımlı ve Açıklayıcı Değişkenlere İlişkin CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

Tablo 16: Bağımlı Değişkenler için CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

Bağımlı Değişkenler	CIPS Testi Düzye Değerleri			CIPS Testi 1. Fark Değerleri			
	Sabit Terim	Sabit Terim + Trend	Sabit Terimsiz	Sabit Terim	Sabit Terim + Trend	Sabit Terimsiz	
TOUR	-0.89	-1.92	-0.51	-2.47***	-2.58	-1.81**	
TOURi1	-1.95	-2.30	-1.96***	-3.05***	-2.95**	-3.23***	
TOURi2	-1.05	-1.96	-0.63	-2.92***	-3.06***	-2.59***	
TOURi3	-1.41	-2.01	-1.26	-3.15***	-3.63***	-2.96***	
TOURa1	-1.65	-2.16	-1.67**	-2.96***	-3.13***	-2.92***	
TOURa2	-1.31	-2.07	-0.99	-3.01***	-3.30***	-2.51***	
TOURa3	-0.97	-2.12	-0.89	-2.80***	-2.82**	-1.88***	
TOURa4	-1.61	-2.34	-1.25	-3.05***	-2.99***	-2.95***	
TOURE1	-2.98***	-2.84**	-1.84**	-3.68***	-3.61***	-3.96***	
TOURE2	-1.68	-2.16	-1.20	-3.10***	-2.88**	-2.85***	
TOURE3	-1.02	-2.41	-1.04	-2.99***	-3.23***	-2.42***	
TOURp1	-1.65	-2.28	-1.06	-2.94***	-3.08***	-2.49***	
TOURp2	-1.82	-2.85**	-2.07***	-3.53***	-3.78***	-3.62***	
TOURp3	-2.52***	-2.96***	-2.13***	-3.67***	-3.87***	-3.70***	
TOURp4	-2.49***	-2.57	-2.01***	-3.80***	-3.92***	-3.82***	
Kritik Değerler	% 1	-2.45	-2.96	-1.87	-2.45	-2.96	-1.87
	% 5	-2.25	-2.76	-1.65	-2.25	-2.76	-1.65
	% 10	-2.14	-2.66	-1.53	-2.14	-2.66	-1.53

Not: *, ** ve *** sırasıyla %90, %95 ve %99 güven düzeylerinde serilerin durağanlığa sahip olmadığını kabul eden H_0 hipotezinin reddini ifade etmektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 2 kabul edilmiştir. Uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi amacıyla Wald testi tercih edilmiştir.

Tablo 17: Açıklayıcı Değişkenler için CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

Açıklayıcı Değişkenler	CIPS Testi Düzye Değerleri			CIPS Testi 1. Fark Değerleri			
	Sabit Terim	Sabit Terim + Trend	Sabit Terimsiz	Sabit Terim	Sabit Terim+ Trend	Sabit Terimsiz	
Y	-2.03	-2.23	-2.07***	-2.37**	-1.96	-2.22***	
DİS	2.61	1.70	4.16	-2.26**	-1.70	4.20	
RP	-1.58	-1.62	-0.47	-2.42**	-2.30	-2.24***	
SP	2.61	1.70	4.16	-2.17*	-2.73*	4.28	
TER	-2.30**	-2.24	-1.58*	-3.34***	-3.53***	-3.40***	
Kritik Değerler	% 1	-2.45	-2.96	-1.87	-2.45	-2.96	-1.87
	% 5	-2.25	-2.76	-1.65	-2.25	-2.76	-1.65
	% 10	-2.14	-2.66	-1.53	-2.14	-2.66	-1.53

Not: *, ** ve *** sırasıyla %90, %95 ve %99 güven düzeylerinde serilerin durağanlığa sahip olmadığını kabul eden H_0 hipotezinin reddini ifade etmektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 2 kabul edilmiştir. Uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi amacıyla Wald testi tercih edilmiştir.

EK 4: Durağan Serilerle Elde Edilen Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Tablo 18: Durağan Serilerle Elde Edilen Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişkenler	ΔY	ΔDIS	ΔRP	ΔSP	TER
$\Delta TOUR$	0.876* (0.423)	0.317*** (0.048)	0.191 (0.275)	-1.040*** (0.292)	-0.007 (0.007)
$\Delta TOUR_{i1}$	1.631* (0.913)	0.206** (0.077)	0.414 (0.411)	-1.012* (0.578)	-0.027** (0.011)
$\Delta TOUR_{i2}$	-0.008 (0.583)	0.304*** (0.054)	-0.134 (0.266)	-0.894*** (0.311)	-0.003 (0.009)
$\Delta TOUR_{i3}$	1.980*** (0.409)	0.324*** (0.055)	0.917*** (0.282)	-1.185*** (0.406)	0.001 (0.007)
$\Delta TOUR_{a1}$	0.432 (0.562)	0.263*** (0.048)	0.023 (0.310)	-0.353 (0.408)	-0.010 (0.008)
$\Delta TOUR_{a2}$	0.784** (0.375)	0.287*** (0.048)	0.144 (0.261)	-1.196*** (0.309)	-0.007 (0.006)
$\Delta TOUR_{a3}$	0.879 (0.567)	0.308*** (0.055)	0.294 (0.265)	-1.201*** (0.380)	-0.009 (0.007)
$\Delta TOUR_{a4}$	-1.029 (1.604)	0.568*** (0.073)	-0.107 (0.604)	-1.975** (0.864)	-0.001 (0.014)
$TOUR_{e1}$	0.480 (1.292)	-0.051 (0.125)	-0.323 (0.501)	-2.011* (1.113)	-0.025* (0.013)
$\Delta TOUR_{e2}$	-0.215 (0.504)	0.293*** (0.075)	0.366 (0.310)	-1.574*** (0.472)	-0.005 (0.007)
$\Delta TOUR_{e3}$	1.205* (0.605)	0.375*** (0.046)	0.308 (0.336)	-0.738* (0.371)	-0.008 (0.009)
$\Delta TOUR_{p1}$	0.714** (0.289)	0.391*** (0.062)	0.271 (0.337)	-0.754 (0.462)	-0.007 (0.009)
$TOUR_{p2}$	1.237 (0.893)	0.305*** (0.062)	-0.162 (0.404)	-0.139 (0.653)	0.001 (0.009)
$TOUR_{p3}$	0.024 (0.415)	-0.089 (0.052)	-0.826*** (0.261)	-0.407 (0.405)	-0.005 (0.008)
$TOUR_{p4}$	2.511*** (0.801)	0.097 (0.073)	0.147 (0.298)	-3.486*** (0.604)	-0.009* (0.005)

Not: *, ** ve *** sırasıyla %90, %95 ve %99 güven düzeylerinde istatistiksel anlamlılığı, parantez içindeki değerler ise Huber-White tahmincisi ile elde edilmiş dirençli standart hataları göstermektedir.

EK 5: Gecikmeli Bağımlı Değişkenlere İlişkin Katsayıların Karşılaştırılması

Tablo 19: Gecikmeli Bağımlı Değişkenlere İlişkin Katsayıların Karşılaştırılması¹⁸

Bağımlı Değişkenler	Elde Edilen Katsayılar		
	LSDV Tahmincisi	Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Tahmincisi	OLS Tahmincisi
TOUR	0.717	0.916	0.987
TOURi1	0.525	0.674	0.953
TOURi2	0.738	0.875	0.984
TOURi3	0.456	0.542	0.936
TOURa1	0.613	0.745	0.972
TOURa2	0.697	0.826	0.990
TOURa3	0.718	0.837	0.978
TOURa4	0.460	0.569	0.898
TOURe1	0.540	0.766	0.951
TOURe2	0.710	0.925	0.997
TOURe3	0.701	0.810	0.955
TOURp1	0.725	0.860	0.960
TOURp2	0.418	0.529	0.927
TOURp3	0.487	0.632	0.980
TOURp4	0.706	0.876	0.965

¹⁸ Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV tahmincisi ile elde edilen sonuçlara ilişkin duyarlılık analizleri 2 boyuta sahiptir. Bunlardan ilki, elde edilen gecikmeli değer katsayılarının OLS ve LSDV tahmincileri ile elde edilen katsayıların arasında veya en azından yakınında olması, ikincisi ise elde edilen gecikmeli değer katsayılarının 0 ile 1 arasında değer almasıdır. Çalışmadan elde edilen katsayılar her iki koşulu da sağlamaktadır.

EK 6: Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modelinin İlk Aşama Sonuçları

Tablo 20: Yanlılığı Düzeltilmiş LSDV Modelinin Anderson-Hsiao Tahmincisi İlk Aşama Sonuçları

Bağımlı Değişkenler	Δ Gecikmeli Bağımlı Değişken	ΔY	ΔDIS	ΔRP	ΔSP	ΔTER
$\Delta TOUR$	0.669*** (0.055)	-0.150 (0.382)	0.272*** (0.042)	0.063 (0.235)	-0.621* (0.325)	-0.007 (0.007)
$\Delta TOUR_{i1}$	0.496*** (0.080)	0.238 (0.530)	0.218*** (0.068)	0.337 (0.379)	-0.401 (0.549)	-0.040*** (0.010)
$\Delta TOUR_{i2}$	0.664*** (0.065)	0.384 (0.415)	0.265*** (0.048)	-0.376 (0.267)	-0.267 (0.380)	0.001 (0.007)
$\Delta TOUR_{i3}$	0.356*** (0.062)	0.545 (0.436)	0.197*** (0.052)	0.611** (0.297)	-0.264 (0.398)	-0.001 (0.007)
$\Delta TOUR_{a1}$	0.621*** (0.077)	0.079 (0.466)	0.237*** (0.053)	-0.140 (0.318)	0.051 (0.435)	-0.017* (0.009)
$\Delta TOUR_{a2}$	0.654*** (0.065)	0.131 (0.396)	0.223*** (0.043)	-0.028 (0.249)	-0.713** (0.330)	-0.005 (0.007)
$\Delta TOUR_{a3}$	0.662*** (0.062)	-0.704* (0.409)	0.248*** (0.043)	-0.221 (0.254)	-0.422 (0.351)	-0.005 (0.006)
$\Delta TOUR_{a4}$	0.415*** (0.079)	-0.214 (0.881)	0.506*** (0.099)	0.444 (0.553)	-2.007** (0.788)	-0.026* (0.016)
$\Delta TOUR_{e1}$	0.641*** (0.085)	-0.697 (0.759)	0.048 (0.101)	0.323 (0.536)	-2.214*** (0.770)	-0.034** (0.016)
$\Delta TOUR_{e2}$	0.826*** (0.071)	-1.592*** (0.467)	0.234*** (0.052)	-0.021 (0.312)	-1.304*** (0.437)	0.004 (0.008)
$\Delta TOUR_{e3}$	0.627*** (0.064)	0.733 (0.453)	0.285*** (0.050)	0.160 (0.270)	-0.239 (0.377)	-0.010 (0.008)
$\Delta TOUR_{p1}$	0.543*** (0.059)	0.121 (0.440)	0.321*** (0.051)	-0.237 (0.292)	0.218 (0.413)	-0.009 (0.008)
$\Delta TOUR_{p2}$	0.464*** (0.082)	0.564 (0.501)	0.271*** (0.060)	-0.172 (0.335)	0.379 (0.459)	0.012 (0.010)
$\Delta TOUR_{p3}$	0.385*** (0.078)	0.589 (0.484)	-0.091* (0.052)	-0.318 (0.319)	-1.691*** (0.414)	-0.030*** (0.009)
$\Delta TOUR_{p4}$	0.740*** (0.085)	-0.895 (0.923)	0.094 (0.095)	0.765 (0.523)	-3.036*** (0.750)	0.002 (0.014)

Not: *, ** ve *** sırasıyla %90, %95 ve %99 güven düzeylerinde istatistiksel anlamlılığı, parantez içindeki değerler ise standart hataları göstermektedir.

ÖZGEÇMİŞ

1993 yılında Diyarbakır'da doğdu. 1999 yılında başladığı ilköğretim eğitimini Kütahya Fatih İlköğretim Okulu'nda, 2007 yılında başladığı ortaöğretim eğitimini ise Kütahya Fatih Anadolu Lisesi'nde tamamladı. 2011 yılında Anadolu Üniversitesi İktisat Bölümünü kazanarak lisans eğitimini 2015 yılında aynı üniversitede tamamladı. 2016 yılında İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Finansal Ekonomi Anabilim Dalında lisansüstü eğitimine başladı.

